

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394)

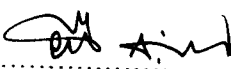
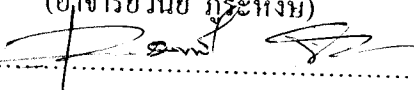
ปริญญานิพนธ์
ของ
ฉัฐรินทร์ โพธิ์ศิริ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย
มีนาคม 2542
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

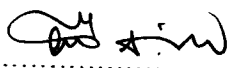
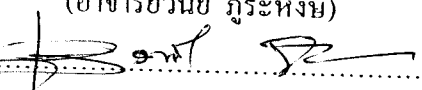
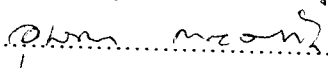
21 พ.ค. 2542

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการควบคุม

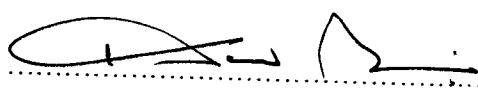

.....ประธาน
(อาจารย์วินัย กุระหงษ์)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวคนธ์ จงตระกูล)

คณะกรรมการสอบ

.....ประธาน
(อาจารย์วินัย กุระหงษ์)

.....กรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวคนธ์ จงตระกูล)

.....กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(อาจารย์อุษณา กาญจนทัต)

.....กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม
(อาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตะ)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย ของมหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ

.....คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์ ดร.เสริมศักดิ์ วิสาลาภรณ์)
วันที่ ๕ เดือนมีนาคม พ.ศ. 2542

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาจากอาจารย์วินัย ภูระหงษ์
ประธานกรรมการควบคุมปริญญานิพนธ์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์สุวคนธ์ จงตระกูล กรรมการ
ควบคุมปริญญานิพนธ์ ที่ได้กรุณาให้คำปรึกษา เสนอแนวคิดอันเป็นประโยชน์ และช่วยแก้ไขข้อ
บกพร่องต่างๆแก่ผู้วิจัยตลอดมา ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งในความกรุณาและขอกราบขอบพระคุณเป็น
อย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอกราบขอบพระคุณอาจารย์อุษณา กาญจนทัต และอาจารย์พัทธยา จิตต์เมตตา ที่กรุณา
เป็นกรรมการสอบเพิ่มเติม ตลอดจนกรุณาตรวจแก้ไข ชี้แนะแนวทางสำหรับผู้วิจัย ทำให้ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

งานวิจัยฉบับนี้ได้รับการสนับสนุนจากกองทุน “พระพรหมคุณาภรณ์” อันเป็นเกียรติ
และประโยชน์ต่อการดำเนินงานของผู้วิจัย จึงขอกราบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอขอบคุณในน้ำใจไมตรีของ คุณสายชล ไทยสมบูรณ์ คุณจิรวรรณ สุนทรวาทีน
คุณกุลยา สกุลนคร ซึ่งให้ความช่วยเหลือด้านต่างๆเป็นอย่างดี รวมทั้งขวัญและกำลังใจจากเพื่อน
นิสิตปริญญาโท วิชาเอกภาษาไทยทุกท่าน

ขอขอบคุณ คุณวรรณดี น้ำฟ้า ผู้ช่วยจัดพิมพ์ปริญญานิพนธ์ในเบื้องต้น รวมทั้งอำนวยความสะดวกด้านต่างๆแก่ผู้วิจัยด้วยความห่วงใย และเอื้ออาทรมาโดยตลอด

กราบขอบพระคุณมารดาผู้เป็นทั้งชีวิตและครูคนแรกของผู้วิจัย ไว้ ณ ที่นี้
คุณค่าของงานวิจัยนี้ ขออุทิศแด่บูรพาจารย์ กวีไทยผู้สร้างสรรค์วรรณคดีของชาติ

ฉัฐรินทร์ โพธิ์ศิริ

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 บทนำ	1
ภูมิหลัง	1
ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า	2
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า	2
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า	2
นิยามศัพท์เฉพาะ	3
วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า	3
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า	4
2 ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับ “ธรรมราชา”	10
ความหมายของ “ธรรมราชา”	10
ที่มาและลักษณะของความเป็น “ธรรมราชา”	10
คตินิยมและลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของพระมหากษัตริย์ไทย	22
3 การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัย	
รัตนโกสินทร์ตอนต้น	40
บทละครเรื่องรามเกียรติ์	40
ท้าวโนมาตัน	40
ท้าวอัชบาล	42
ท้าวทศรถ	49
พระราม	56
ท้าวจตุรพักตร์	77
ท้าวลัสเตียน	80
ท้าวสหมลิวัน	84
พาลี	88
ท้าวไถยเกษ	96
ท้าวชนกจักรวรรดิ	100
ท้าวโรมพัตตัน	104
พระยากาลนาค	106

บทที่	หน้า
ท้าวทศศิริวงศ์	108
พระยาอนุชิต	111
บทละครเรื่องอุณรุท	114
ท้าวบรมจักรกฤษณ์	114
ท้าวไกรสูท	119
ท้าวอุทุมมราช	123
กาถีกลอนสุภาพ	124
ท้าวพรหมทัต	124
บทละครเรื่องอิเหนา	127
ท้าวกูเรปัน	127
ท้าวดาหา	131
ท้าวกาหลัง	135
ท้าวประมอดัน	138
เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน	140
พระพันวษา	140
พระเจ้าล้านช้าง	149
นิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี	152
พระอภัยมณี	152
ศรีสุวรรณ	161
บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐา	163
ท้าวธรรมีก	163
ท้าวสิงหล	165
นิทานคำกลอนเรื่องสิงห์ไกรภพ	169
ท้าวอินธุมาศ	169
สิงห์ไกรภพ	172
4 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น	176

บทที่	หน้า
ค่านิยมเกี่ยวกับความเป็น“ธรรมราชา”.....	176
ค่านิยมตามแนวพุทธศาสนา	176
ค่านิยมตามวิถีชีวิตไทย	178
พระบรมราโชบายด้านการเมือง การปกครอง	180
ด้านศาสนา	180
การปกครองข้าราชการและประชาชน	184
แรงบันดาลใจของกวี	186
5 สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	190
สรุปผลการศึกษาค้นคว้า	190
อภิปรายผลการศึกษาค้นคว้า	192
ข้อเสนอแนะ	193
บรรณานุกรม	194
ประวัติย่อของผู้วิจัย	200
บทคัดย่อภาษาไทย	201
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	203
ในพระปรมาภิไธย	
ลงนาม	

บทที่ 1

บทนำ

ภูมิหลัง

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และราชจักรีวงศ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์การเมือง การปกครองไทยในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ช่วงสมัยหนึ่ง ซึ่งแสดงบทบาทและความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในการฟื้นฟูบ้านเมืองภายหลังวิกฤตการณ์ทางการเมืองอันเนื่องมาจากการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 และความไม่สงบภายในราชสำนักสมัยกรุงธนบุรี

การเริ่มต้นฟื้นฟูและพัฒนาบ้านเมืองภายหลังวิกฤตการณ์ทางการเมือง จึงเป็นพระราชภารกิจสำคัญยิ่งขององค์ปฐมกษัตริย์ ซึ่งพระองค์ทรงแก้ไขทั้งทางด้านวัตถุและด้านจิตใจ(ศักดิ์ศรี) แก่นักคทา.2534 : 25-35) ดังนั้น การกำหนดอุดมการณ์ทางการเมืองเพื่อเป็นหลักในการจัดระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคม อันจะก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมือง และเป็นการวางนโยบายรากฐานทางการเมือง การปกครองราชอาณาจักร จึงเป็นสิ่งจำเป็นที่สุดสำหรับผู้นำประเทศ

จากการศึกษาเอกสาร ตำราทางประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วง(รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3) พลับพลึง มูลศิลป์ กล่าวว่า พระมหากษัตริย์ในช่วงสมัยนี้ทรงเน้นพระราชภารกิจตามคติทางพุทธศาสนา พระองค์ทรงไว้ซึ่งธรรม อันเป็นลักษณะของธรรมราชา (พลับพลึง มูลศิลป์. 2522 :80) เช่นเดียวกับคำกล่าวของ ฌองส์ ฟวงพิส (2530 : 12) ที่ว่าพระมหากษัตริย์สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงเน้นอุดมการณ์ธรรมราชามากกว่าเทวราชา จึงเป็นเหตุผลที่แสดงให้เห็นว่า การวางรากฐานทางการเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช องค์ปฐมกษัตริย์ ได้ส่งผลสืบทอดต่อการเมือง การปกครองของพระมหากษัตริย์ในรัชกาลต่อมา เป็นจุดเริ่มต้นของระบบการปกครองที่สร้างความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร ดังที่ เกษม ประสมพงศ์(2527 : 125) กล่าวว่า “...เป็นการเปลี่ยนภาพพจน์ใหม่ของผู้นำ อันเป็นลักษณะเฉพาะของรูปแบบการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์...” จึงมีหลักทศพิธราชธรรมเป็นแม่บทในการปกครองของพระมหากษัตริย์ที่เอื้อต่อสันติและคุณธรรมต่อสังคม (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 89)

จะเห็นได้ว่า องค์พระมหากษัตริย์ ได้ทรงนำอุดมการณ์ทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” มาใช้เพื่อประโยชน์ในการปกครองประเทศอย่างแท้จริง พระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น นอกจากจะฟื้นฟูและพัฒนาประเทศด้านการเมือง การปกครอง พระองค์

ยังทรงฟื้นฟูงานวรรณคดีเพื่อให้เป็นมรดกประจำชาติ เนื่องจากวรรณคดีเป็นเอกลักษณ์ด้านวัฒนธรรมทางภาษาที่มีคุณค่าทางอารมณ์และ จริยธรรมซึ่งผูกพันกับวิถีชีวิตคนไทยมาช้านาน ดังเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เช่น บทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทละครเรื่องอุณรุท เป็นต้น ตลอดจนงานวรรณคดีที่ปรากฏในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมัยสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

วรรณคดีเป็นผลิตผลทางความคิดและจินตนาการของกวี วรรณคดีจึงเปรียบเสมือนกระจกเงาส่องสะท้อนสังคมจากประสบการณ์กวีแห่งยุคสมัย ผู้วิจัยจึงมีความสนใจใคร่ศึกษาว่าตัวละครกษัตริย์ในวรรณคดีช่วงสมัยนี้ จะมีส่วนสะท้อนถึงลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” มากน้อยเพียงใด

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น
2. เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

ทำให้เห็นลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทย และปัจจัยที่มีผลต่อการสร้างลักษณะธรรมราชาในวรรณคดี อันจะส่งผลให้ผู้ศึกษาเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสังคม การเมือง การปกครอง เข้าใจบทบาทและคุณค่าของวรรณคดีได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ผู้วิจัยจะศึกษาลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วรรณคดีที่จะศึกษามีลักษณะดังนี้

1. เป็นวรรณคดีประเภท โคลง โคลงโลก หมายถึง วรรณคดีที่มีเนื้อหามุ่งให้ความบันเทิงเป็นสำคัญ และมีตัวละครที่เป็นกษัตริย์รวมอยู่ด้วย
2. ศึกษาเฉพาะตัวละครกษัตริย์ที่จัดอยู่ในฝ่ายธรรมะหรือธรรมราชาเท่านั้น เพื่อจะได้ข้อมูลที่ชัดเจนตามจุดมุ่งหมาย วรรณคดีที่นำมาศึกษามีดังนี้

- ✓ 1. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
- ✓ 2. บทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
- ✓ 3. บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
- ✓ 4. เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ผลงานของกวีสมัยรัชกาลที่1-3
- ✓ 5. กาพย์กลอนสุภาพ ผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง (หน)
- ✓ 6. นิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี ผลงานของสุนทรภู่
- ✓ 7. นิทานคำกลอนเรื่องลักษณวงศ์ ผลงานของสุนทรภู่
- ✓ 8. นิทานคำกลอนเรื่องสิงหไศรภพ ผลงานของสุนทรภู่
9. บทละครเรื่องสังข์ทอง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
- ✓ 10. บทละครเรื่องเรื่องไชยเชษฐา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นิยามศัพท์เฉพาะ

ธรรมราชา หมายถึง กษัตริย์ผู้ประพฤติปฏิบัติหน้าที่โดยธรรม ซึ่งให้เห็นถึงความชอบธรรม ความยุติธรรม และใช้อำนาจในการปกครองภายในของเขตของธรรม ธรรมในที่นี้คือธรรมทางพุทธศาสนาที่กษัตริย์ยึดถือเป็นหลักปฏิบัติในการปกครอง ได้แก่ ทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร

วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร โดยดำเนินการศึกษาค้นคว้าตามลำดับขั้นดังนี้

1. ศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับที่มาและลักษณะของธรรมราชาจากหนังสือ เอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
2. ศึกษาสภาพสังคม การเมือง การปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จากเอกสารทางประวัติศาสตร์ พงศาวดาร และจดหมายเหตุ
3. คัดเลือกวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามขอบเขตที่กำหนดไว้มาศึกษาอย่างละเอียด
4. วิเคราะห์ลักษณะความเป็นธรรมราชาของกษัตริย์ในวรรณคดี โดยอาศัยหลักเกณฑ์ทางหลักธรรมสำหรับการปกครอง คือ หลักทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร
5. ศึกษาปัจจัยที่มีต่อลักษณะความเป็นธรรมราชาของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับสภาพสังคม การเมือง การปกครอง จากเอกสารทางประวัติศาสตร์ พงศาวดาร กฎหมาย จดหมายเหตุ
6. เสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เกี่ยวข้องด้านธรรมะกับการปกครอง

ไชย ณ พล (2537 : 24-25) กล่าวว่า พระพุทธองค์ทรงแบ่งระบอบการปกครองในสังคมมนุษย์เป็น 3 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มอิตติธิปไตย คือ การปกครองรูปแบบต่างๆที่ถือผู้นำเป็นใหญ่ ได้แก่ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ระบอบเผด็จการ และระบอบจักรวรรดินิยม ซึ่งผู้นำในกลุ่มนี้จะถือเอกสิทธิ์เหนือผู้อื่นโดยอ้างตนเป็นพระเจ้า ตัวแทนพระเจ้า หรือเป็นสมมติเทพ

2. กลุ่มโลกาธิปไตย คือ การปกครองที่ยึดมติมหาชนเป็นหลัก เป็นระบอบประชาธิปไตยซึ่งให้ความสำคัญต่อความเห็นส่วนใหญ่ของประชาชนและสามารถที่จะเปลี่ยนผู้ระบอบเสรีนิยมเต็มที่ หรือการปกครองโดยไม่ใช้อำนาจได้

3. กลุ่มธรรมาธิปไตย คือ การปกครองโดยถือธรรมเป็นหลัก เป็นการปกครองที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการปกครองคณะสงฆ์ เป็นการปกครองสายกลางที่ปลอดภัยที่สุด และมีผลเสียน้อยที่สุด

ด้านความสัมพันธ์ระหว่างการปกครองกับสังคมไทย นับเป็นวัฒนธรรมสำคัญยิ่งประการหนึ่งซึ่งผูกพันกับพุทธศาสนา ดังที่พระสันตปาปา ปอล (2521 : 31-35) กล่าวว่า วัฒนธรรมไทยเป็นวัฒนธรรมที่สืบเนื่องมาจากอิทธิพลของพุทธศาสนา แบ่งเป็น 4 ประการ ได้แก่

1. คติธรรม คือ วัฒนธรรมเกี่ยวกับหลักในการดำเนินชีวิตสำหรับตนเองและสังคมซึ่งได้มาจากคำสอนของศาสนา เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตโดยตรง เช่น การเสียสละ การรู้จักรับผิดชอบต่อหน้าที่ ความซื่อสัตย์สุจริต เป็นต้น

2. เนติธรรม คือ วัฒนธรรมด้านการปกครองอันประกอบด้วยธรรมหลายประการ เช่น ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัตถุ เป็นต้น

3. สหธรรม คือ วัฒนธรรมการอยู่ร่วมกันในสังคม เป็นการยึดคติธรรมแสดงหน้าที่ของตนในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคม เช่น ความสามัคคี ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นต้น

4. วัตถุธรรม คือ วัฒนธรรมทางวัตถุที่ปรากฏออกทางศิลปะแขนงต่างๆ อาทิ ด้านสถาปัตยกรรม เช่น การสร้างโบสถ์ วิหาร เจดีย์ ฯลฯ ด้านปฏิมากรรม เช่น การสร้างพระพุทธรูป เป็นต้น

ดังนั้น หลักธรรมทางพุทธศาสนาจึงมีความสำคัญต่อการปกครองภายในสังคมพุทธศาสนิกชนไทย สุนทร ณ รั้ง (2533 : 90-99) กล่าวว่า พุทธศาสนาสอนว่ามีธรรม 2 ประการ ที่ทำให้สังคมมนุษย์ดำรงอยู่ได้และเป็นธรรมที่แสดงความเป็นมนุษย์ผู้มีจิตใจสูง คือ หิริ หมายถึง ความ

ละอายต่อบาปหรือความชั่ว และ โศกตปเปะ หมายถึงความเกรงกลัวต่อผลของบาปหรือความชั่ว
 หลักธรรมทั้ง 2 ประการนี้ เป็นธรรมคุ้มครองโลกที่เชื่อมโยงไปสู่การปฏิบัติตนตามศีลธรรมข้อ
 อื่นๆ โดยเฉพาะเบญจศีล เบญจธรรม ซึ่งเป็นหลักธรรมขั้นพื้นฐานของชาวพุทธ หลักธรรมดังกล่าว
 มาทั้งหมดนี้ถือว่าเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการปกครองตนเอง

✓ สุชีพ ปุญญานุภาพ และปรีชา หงษ์ไกรเลิศ (2526 : 1-7) กล่าวว่า ธรรมะคือหลักสำคัญ
 ในการปกครองทุกระบอบการปกครอง ในด้านคำสอนของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับรัฐศาสตร์
 เป็นการกล่าวถึงการปกครองตั้งแต่ระดับกว้างสุดมาถึงการปกครองร่างกายจิตใจของตนเอง สำหรับ
 ธรรมอันเป็นหลักในการปกครองประเทศนั้น ได้แก่ ทศพิธราชธรรม ซึ่งปรากฏอยู่ในมหาหังสาชก
 อย่างไรก็ดีตาม แม้ว่าการใช้ธรรมเป็นหลักในการปกครองจะใช้ได้กับการปกครองทุกรูปแบบ แต่
 แนวโน้มของพระพุทธศาสนานิยมไปในทางที่ไม่รวมอำนาจไว้ที่บุคคลคนเดียว

2. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับสถาบันการปกครอง

✓ พิศวง ธรรมพันทา (2523 : 155) กล่าวว่า สถาบันการปกครองเป็นสถาบันทางสังคมที่
 จำเป็นต่อสังคมมนุษย์ เพราะมนุษย์มักจะมี ความ โน้มเอียงที่จะละเมิดบรรทัดฐานของสังคมต้อง
 เผชิญกับปัญหาและสร้างปัญหาต่างๆ สถาบันการปกครองจึงเป็นสถาบันที่ช่วยแก้ปัญหา ช่วยนำ
 ทางที่ถูกต้อง ประสานงานการดำรงชีวิตของบุคคลในสังคมให้ดำรงอยู่ ได้อย่างสันติสุข ด้วยการ
 กำหนดระเบียบทางสังคม หรืออุดมการณ์ทางการเมือง/ซึ่งหมายถึง “ลัทธิทางการเมืองที่อธิบาย
 ความเป็นมาของระบบสังคมมนุษย์ในอดีต สภาพความเป็นอยู่ปัจจุบันและแนวโน้มของอนาคต วาง
 แนวทางการประพฤติปฏิบัติสำหรับสมาชิกปัจจุบัน และสำหรับการบรรลุถึงความมุ่งหวังของ
 อนาคต พร้อมทั้งให้ความหมายแก่ความประพฤติและความสัมพันธ์ที่มนุษย์มีต่อสิ่งแวดล้อมและ
 ระบบสังคมทั้งมวล” (ลิขิต ชีรเวคิน. 2533 : 201)

✓ เศดิยง พัฒนพิชัย (ม.ป.ป. : 4) กล่าวถึง สถาบันการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิ
 ราชย์ว่า พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจเต็มที่ที่จะดำเนินการผิดแปลกไปจากกฎหมายอย่างไรก็ได้
 เพราะทรงมีพระราชอำนาจสูงสุดในประเทศ แต่การใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ย่อมมีสิ่ง
 จำกัดการใช้พระราชอำนาจหลายประการ ทั้งกฎหมาย จารีตประเพณี ตลอดจนความรู้สึกผิดชอบชั่ว
 ดีของพระองค์เอง นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมะในทางพุทธศาสนาสำหรับการปกครอง ซึ่งถ้าหากทรง
 ยึดถือปฏิบัติเคร่งครัดแล้ว จะไม่มีทางใช้พระราชอำนาจในทางสิทธิขาดได้เลย

3. เอกสารที่เกี่ยวข้องกับความคิดทางการเมืองแบบธรรมราช

ณรงค์ พ่วงพิศ (2530 : 14) กล่าวถึงเรื่องความคิดทางการเมืองไทยนับตั้งแต่ยุคเริ่มต้น

✓ ทางประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัยเป็นต้นมา โดยเริ่มจากความคิดทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” ซึ่งเป็นความคิดมุ่งแสดงคุณลักษณะและหลักธรรมในการปกครองของพระราชา ที่ต้องอาศัยคำสอนในพุทธศาสนาเป็นหลักปฏิบัติ ความคิดนี้นำมาใช้ตั้งแต่สมัยพระมหาธรรมราชาลิไทแห่งสุโขทัย อันมีสาเหตุสำคัญ 2 ประการ คือ ประแรก ทรงได้รับอิทธิพลทางความคิดจากพุทธศาสนา ประการที่สอง เนื่องมาจากความจำเป็นทางการเมือง พระองค์ทรงเผยแผ่อุดมการณ์แบบธรรมราชา เพื่อสร้างความนิยมก่อนขึ้นครองราชย์ และสร้างความชอบธรรมในฐานะทรงเป็นกษัตริย์แบบธรรมราชา ความคิดทางการเมืองแบบธรรมราชานี้ เป็นคติที่มีอิทธิพลสืบมา แม้ว่าในสมัยอยุธยาจะเน้นคติแบบเทวราชา แต่คตินี้ก็ยังคงดำรงอยู่ควบคู่มาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3) ซึ่งเป็นช่วงแรกของการสถาปนากรุงและราชวงศ์จักรี ความคิดทางการเมืองแบบธรรมราชาก็ได้รับการเน้นหนักยิ่งกว่าเทวราชาเรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน

✓ นอกจากนี้ ได้สรุปความคิดทางการเมืองแบบธรรมราชาว่า อาจทำให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขต่ออาณาประชาราษฎร์ในช่วงขณะหนึ่ง แต่ถ้าผู้ปกครองราชอาณาจักรไม่สนใจต่อการศึกษสงครามป้องกันพระราชอาณาเขต มุ่งแต่ขยายพระบรมเดชานุภาพทางธรรมแต่เพียงอย่างเดียว ก็อาจตกเป็นประเทศราชของอาณาจักรที่เข้มแข็งกว่าได้

✓ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช (2523 : 40-89) สรุปความคิดทางการเมืองแบบธรรมราชาหรือการปกครองโดยธรรมนั้นว่า เป็นแนวความคิดที่มีมาก่อนสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทและเฟื่องฟูมากในอาณาจักรล้านนาไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง ซึ่งได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนามาก อิทธิพลแนวความคิดนี้ได้แผ่ลงมาถึงอยุธยา แต่ไม่มีผลต่อความคิดทางการเมืองของอยุธยามากนัก เนื่องจากอยุธยาับความคิดแบบเทวราชของขอมไว้ แม้ว่าอุดมการณ์ธรรมราชา หรือการปกครองโดยธรรมซึ่งเฟื่องฟูมากในอาณาจักรล้านนาไทยและสุโขทัย จะลดความสำคัญลงในการปกครองของอาณาจักรอยุธยาก็ตาม แต่ความคิดแบบธรรมราชาก็มิได้สูญสิ้นไป คราใดที่พุทธศาสนายังเป็นที่นับถือกันในสมัยอยุธยา แนวความคิดหลักเกี่ยวกับการปกครองของพุทธศาสนายังคงมีในพระสุตตันตปิฎก ซึ่งเมื่อใดที่มีผู้ต้องการนำหลักการนั้นมาใช้ ก็สามารถกระทำได้ทุกขณะ เนื่องจากมีพระสูตรเป็นแนวทางอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม ความคิดทางการเมืองแบบธรรมราชาซึ่งมีหลักทศพิธราชธรรมเป็นแม่บทในการปกครอง เป็นหลักที่เอื้อต่อสันติ ใฝ่หาคุณธรรมมากกว่าการสะสมกำลังทหารเพื่อขยายอาณาเขต นโยบายทางการเมือง การปกครองที่มีพื้นฐานจากแนวความคิดธรรมราชา จึงมีแนวโน้มที่จะบันทอนกำลังอำนาจทางทหารหรือศักยภาพในการทำสงครามระยะยาว รัฐหรืออาณาจักรธรรมราชาจึงต้องพ่ายแพ้แก่เทวราชา ดังที่ปรากฏในกรณีของสุโขทัย ล้านนาไทย ที่พ่ายแพ้อำนาจของรัฐเทวราชอย่างอยุธยา

4. เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2527 : 1-127) กล่าวถึงวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์ว่า เป็นงานที่ผลิตขึ้นในสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของประเทศ ทนชั้นนำมีลักษณะเป็นกระฎุมพี พ้นระทางสังคมของระบบศักดินาได้เริ่มผ่อนคลายลง จึงมีผลทำให้การผลิตวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์มีความแตกต่างไปจากวรรณกรรมอยุธยา ในด้านการรับเอาวรรณกรรมไพร่เข้ามาใช้ในวรรณกรรมราชสำนัก ความมีพลังของชีวิตจึงปรากฏในวรรณกรรมยุคนี้ กวีสามารถเลือกรูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมที่จะสร้างขึ้น ผู้เสพวรรณกรรมก็มีส่วนในการตัดสินคุณค่าของวรรณกรรมมากขึ้น

ควมณต์ จิตรจันทน์ (2534 : 108 - 511) ศึกษาคุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่า วรรณคดียุคนี้ไม่ใช่การสร้างซ้ำจากสมัยอยุธยา แต่เป็นการสร้างซ้ำใหม่ด้วยปัจจัยสำคัญ คือ ความตื่นตัวทางปัญญา ความเชื่อมั่นในรากฐานทางวัฒนธรรม และความมุ่งมั่นที่จะฟื้นความเป็นปึกคึก สุข สร้างความเจริญขึ้นภายหลังการสูญเสียกรุงศรีอยุธยา กระบวนการสร้าง-เสพวรรณคดียุคนี้ มีรากฐานมาจากมโนทัศน์ 3 ประการ คือ มโนทัศน์เรื่องการเล่น มโนทัศน์ของการบำเพ็ญบารมีในโลกทัศน์ทางพุทธศาสนา และมโนทัศน์การเกลากลอน ซึ่งเป็นปัจจัยต่อการสร้างงานกวีในยุคต่อมา

คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดียุคนี้ คือ คุณค่าทางสุนทรียะ ซึ่งกระตุ้นความสำนึกทางจริยธรรม ตัวละครจะมีลักษณะร่วมอย่างปูดุชน เป็นนวลักษณ์ที่พัฒนาจากสมัยอยุธยา กวีสามารถปรับใช้ฉันทลักษณ์เดิมและขนบในงานบางประเภทเพื่อเสนอความคิดใหม่ โดยเฉพาะปรัชญาชีวิตและความยิ่งใหญ่ของมนุษย์

✓ สุวคนธ์ จงตระกูล (2513 : 161) ศึกษาภักดิ์ในวรรณคดีไทย โดยคัดเลือกจากวรรณคดีไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา และรัตนโกสินทร์ตอนต้น จำนวน 10 เรื่อง คือ ลิลิตพระลอ ตะเลงพ่าย อิเหนา พระอภัยมณี ขุนช้างขุนแผน และบทละครนอกสมัยรัชกาลที่ 2 จำนวน 5 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่า ภักดิ์ในวรรณคดีไทยทั่วไป มีลักษณะใกล้เคียงกับภักดิ์ในอุคคคติ เป็นต้นว่า การตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม สนับสนุนผู้ทำดี แสวงหาผู้มีวิชามาใช้ในราชการ แม้ว่าจะมีข้อบกพร่องบางประการ แต่โดยสภาพรวมแล้ว ภักดิ์ในวรรณคดีมีส่วนคึกมากกว่าส่วนเสีย

วิชาญ สว่างพงศ์ (2520 : 121) วิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์(สมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3) พบว่า ค่านิยมทางสถาบันการปกครองนั้น นิยมผู้ปกครองที่มีอำนาจ มีความรู้ มีทศพิธราชธรรม มีความสัตย์ ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะของผู้ถูกปกครอง นิยมผู้มีชาติวุฒิ วุฒวุฒิ วัยวุฒิ และปัญญาวุฒิ การปฏิบัติตนต่อผู้ปกครองต้องมีความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ สุจริตเป็นประการสำคัญ ค่านิยมเกี่ยวกับหลักการปกครองนั้น ถือว่าต้องมีการใช้อำนาจเด็ดขาด ความเสมอภาคต่อผู้ถูกปกครอง เปิดโอกาสและยอมรับฟังการแสดงความคิดเห็น ตลอดจนมีการปูน

บำเหน็จความดีความชอบ

5. งานวิจัยด้านประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

เกษม ประสมพงศ์ (2527 : 136-142) ศึกษาพระบรมราโชบายทางการเมือง และการปกครองของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ผลการศึกษาพบว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงดำเนินพระบรมราโชบายที่สำคัญ 2 ประการ คือ ประการแรก พระองค์ทรงมีพระบรมราโชบายทางการเมืองที่จะวางรากฐานทางอำนาจให้แก่ราชวงศ์ของพระองค์ และเพื่อสร้างสิทธิธรรมให้แก่การขึ้นครองราชย์ของพระองค์เอง ประการที่สอง พระองค์มีพระบรมราโชบายที่จะสร้างความมั่นคงทางการเมืองให้แก่พระราชอาณาจักรไทยที่เพิ่งได้รับการสถาปนาขึ้นใหม่

ในการดำเนินพระบรมราโชบายเพื่อให้บรรลุถึงวัตถุประสงค์ประการแรกนั้น พระองค์ได้ทรงสร้างพระราชธานีใหม่ ทรงฟื้นฟูและปรับปรุงระเบียบพระราชพิธีบางประการ ทำนุบำรุงพุทธศาสนา อันเป็นสิ่งยึดมั่นของปวงชนชาวไทย และทรงควบคุมอำนาจขุนนาง

ไพรัตน์ จันทระจิต (2528 : 100-102) ศึกษาความคิดทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผลการศึกษาพบว่า ได้เกิดความคิดใหม่ทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมขึ้นมาในสมัยนี้ กล่าวคือ ทางการเมือง ปรากฏว่าได้มีการนำเอาความคิดแบบพุทธราชาเข้ามาใช้ โดยลัทธิเทวราชาซึ่งเคยมีอิทธิพลต่อระบบการเมือง การปกครอง มาตั้งแต่สมัยอยุธยาได้ถูกลดความสำคัญลงไป กษัตริย์ทรงเชื่อมโยงพระองค์เข้ากับพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์ ด้วยการอ้างสิทธิธรรมบ้ำให้เห็นว่า กษัตริย์ต้องเป็นผู้มีความสามารถในการผดุงธรรม และรักษาความสงบสุขให้เกิดขึ้น ตลอดจนมีวิธีการเผยแพร่อุดมการณ์รัฐไปยังผู้อยู่ใต้การปกครอง ซึ่งอาศัยสถาบันสงฆ์ กฎหมาย และวรรณกรรมศาสนา พิธีกรรมทางพุทธศาสนาก็ถูกย้าให้มีความสำคัญมากขึ้น

สาบชล วรรณรัตน์ (2525 : 165 - 241) ศึกษาพุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โดยมุ่งศึกษาหลักการของพุทธศาสนาซึ่งได้รับการเน้นเป็นอุดมการณ์รัฐในรัชสมัยนี้ พิจารณาความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในระยะก่อนและระยะเริ่มต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ผลการศึกษาพบว่า ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมในปลายอยุธยา ทำให้เริ่มเกิดหมู่ชนที่เป็นกระฎุมพี ซึ่งมีลักษณะความคิดที่เป็นมนุษยนิยมและเหตุผลนิยมมากขึ้น แต่เป็นเหตุให้สังคมไร้ระเบียบเพราะการละเมิดกฎเกณฑ์ พุทธศาสนาที่เน้นบุญอุทิศวิธยากรรมมีอิทธิพลสูงเพราะเป็นที่พึ่งของคนที่ไม่ได้รับความคุ้มครอง เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงใช้หลักการของพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมเป็นอุดมการณ์ของรัฐ

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ปฏิบัติภารกิจในฐานะธรรมิกราช อันส่งผลให้ปวงชนเกิด
ความจงรักภักดี และเชื่องฟังพระบรมราชโองการ

บทที่ 2

ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับ “ธรรมราชา”

ความหมายของ “ธรรมราชา”

“ธรรมราชา” หมายถึง ราชากษัตริย์ผู้ประพฤติปฏิบัติหน้าที่โดยธรรม ซึ่งให้เห็นถึงความชอบธรรม ความยุติธรรม และใช้อำนาจในการปกครองภายในขอบเขตของธรรม ธรรมในที่นี้คือธรรมทางพุทธศาสนาที่กษัตริย์พึงยึดถือเป็นหลักปฏิบัติในการปกครอง ได้แก่ ทศพิธราชธรรม และจักรวรรดิวัตร

แต่เดิม “ธรรมราชา” หมายถึง พระพุทธเจ้า ครั้นต่อมาจึงได้นำมาใช้กับผู้ปกครองราชอาณาจักร (สายชล วรรณรัตน์. 2525 : 194) ดังนั้น “ธรรมราชา” จึงไม่ใช่ผู้ปกครองธรรมดา เพราะต้องยึดหลักอำนาจธรรมาธิปไตยโดยปราศจากจากอารมณ์หรือเหตุผลส่วนตัวอันจะนำมาซึ่งความยุติธรรมแก่บ้านเมืองอย่างแท้จริง

ที่มาและลักษณะของความเป็น “ธรรมราชา”

ความคิดทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” นี้ มีที่มาจากคติของอินเดียโบราณ ซึ่งมีอยู่ 2 คติ คือ คติทางศาสนาพราหมณ์ และคติทางพุทธศาสนา

ในส่วนของที่มาและเรื่องราวความสำคัญของกษัตริย์หรือราชาตามคติพราหมณ์นั้น ปรากฏอยู่ในคัมภีร์โศดระยะพราหมณะ ซึ่งแต่งก่อนพุทธกาลประมาณ 100-200 ปี กล่าวถึง การทำสงครามระหว่างเทวดากับอสูร ครั้งหนึ่งเหล่าเทวดาเป็นฝ่ายพ่ายแพ้สงคราม จึงชุมนุมกันและตกลงกันว่าต้องมี “ราชา” เป็นผู้นำในการทำสงคราม ในที่สุดก็เลือก “พระอินทร์” เป็นราชา ตั้งแต่นั้นมา ฝ่ายเทวดาก็มีชัยชนะแก่อสูร ในคัมภีร์ไตรศรียะอุปนิษัท ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่งของพราหมณ์และแต่งขึ้นภายหลังคัมภีร์โศดระยะพราหมณะ ไม่นาน ก็กล่าวถึงเรื่องราวการทำสงครามของเทวดากับอสูร เช่นเดียวกัน แต่ที่มาของราชา มีแตกต่างออกไปโดยกล่าวว่า “ราชา” นั้นเกิดจากการที่เหล่าเทวดาไปเข้าเฝ้าและกระทำการบูชาพระประชาบดี พระองค์จึงส่งโอรัสคือ “พระอินทร์” ให้มาเป็นราชาของเหล่าเทวดา (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2537 : 297-398)

จะเห็นได้ว่า ตามความคิดของฝ่ายพราหมณ์นั้น กษัตริย์หรือราชาเกิดจากความต้องการมีผู้นำในกองทัพ ผู้เป็นราชา คือ เทพ หรือพระอินทร์ซึ่งมาจากสรวงสวรรค์ มีภาระหน้าที่เป็นหลักสำคัญในการทำสงคราม ความคิดดังกล่าวนับเป็นความคิดดั้งเดิมของอินเดียโบราณ ด้วยเหตุนี้ ในคัมภีร์ อรรถศาสตร์และราชศาสตร์จึงเน้นเรื่องภาระหน้าที่ของพระราชาในการทำสงครามเพื่อขยายอาณาจักรว่าเป็นราชธรรมที่สำคัญที่สุด นอกจากนี้ในพงสาวดารของชาวอารยันได้กล่าวยกย่องกษัตริย์หรือราชาผู้ที่มีความสามารถด้านการทำสงครามว่าเป็น “จักรวรรดิน” หมายถึง พระราชาผู้มี

วงล้อแห่งรถศึกที่แล่นปราบได้ทั้งชมพูทวีป เป็นลักษณะของ “พระมหากษัตริย์” (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. 2538 : 13) ครั้นต่อมา ความคิดดังกล่าวก็ได้ถูกปรับสร้างเข้าไปในคติทางพุทธศาสนาว่าด้วยเรื่องของพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงเป็นธรรมราชาผู้ประเสริฐ กล่าวคือ

ตามคติทางพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าสังคัมมมนุษย์จำเป็นต้องมีผู้ปกครอง เพื่อให้เกิดระเบียบในหมู่มนุษย์ เนื่องจากธรรมชาติของความเป็นมนุษย์นั้น ก็คือ สัตว์โลกที่มีความต้องการเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต ซึ่ง “ความต้องการ” นี้เอง เป็นเหตุแห่งปัญหาต่างๆของการอยู่ร่วมกัน หากสังคัมมมนุษย์ไร้กฎเกณฑ์ในการจัดระเบียบด้านการปกครองแล้ว ก็ยากที่จะเกิดความเป็นปกติสุข ความคิดนี้ปรากฏในอัครคัมภีร์คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ว่าด้วยเรื่องการกำเนิดใหม่ของโลกและสังคัมมมนุษย์ตลอดจนที่มาของผู้ปกครอง

ในส่วนของรายละเอียดเกี่ยวกับที่มาของผู้ปกครองตามคติทางพุทธศาสนานั้น เมื่อครั้งพระพุทธองค์ตรัสถึงการเกิดใหม่ของโลก ซึ่งปรากฏเป็นจวันดินลอยอยู่เหนือน้ำแห่งห้วงจักรวาล ครั้นต่อมาจึงเกิดสัตว์พวกหนึ่ง คือมนุษย์ที่ยังไม่มีรูปพรรณชัดเจน คือมีกายทิพย์ ได้ชวนกันบริโภคน้ำจวันดินเป็นอาหาร แล้วเกิดความพึงพอใจในสี กลิ่น รส แห่งจวันดินนั้น เป็นสาเหตุของการเกิดสภาวะต่างๆทางธรรมชาติ คือ มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดวงดาวนักษัตร มีกลางวัน กลางคืน มีกาลเวลา คือวัน เดือน ปี ฤดู เกิดขึ้น ร่างกายของมนุษย์ก็เริ่มแข็งกล้าขึ้นทุกที ความแตกต่างทางผิวพรรณที่ปรากฏทำให้ต่างก็ดูหมิ่นซึ่งกัน เพราะต่างก็มีความยึดมั่นถือมั่นในตน เป็นทิฐิในวรรณะ “แต่ไม่รู้ชัดถึงเนื้อความแห่งอภขระนั้นเลย” จวันดินจึงหายไปแล้วเกิดมีกระบิดินขึ้นมาแทน มนุษย์ก็หันมาบริโภคน้ำกระบิดิน เกิดการดูหมิ่นกันอีก กระบิดินก็หายไป เกิดเป็นเครื่องดิน มนุษย์ก็บริโภคน้ำกระบิดิน ความทะนงในผิวพรรณ ทำให้เกิดการดูหมิ่นกันมากขึ้น ในที่สุดเครื่องดินก็หายไป กระทั่งข้าวสาลีขึ้นมาเอง “เป็นข้าวไม่มีรา ไม่มีเกลบ ขาวสะอาด กลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร” เมื่อมนุษย์บริโภคน้ำข้าวสาลี ร่างกายก็แข็งกล้าขึ้น ผิวพรรณปรากฏชัดเจนและแตกต่างกันไป มีเพศชาย เพศหญิง ความกำหนัดก็เกิดขึ้น นำไปสู่การเสพเมถุนอันเป็นพฤติกรรมที่สังคัมมมนุษย์นั้นไม่ยอมรับ “ข่อมไปรยผุ่นไล่บ้าง ไปรยเจ้าไล่บ้าง โยนมูลโคไล่บ้าง” มนุษย์เหล่านั้นจึงต้องแยกตัวออกจากสังคัม สิ้นสองเดือนบ้าง สามเดือนบ้าง ต่อมาก็สร้างบ้านเรือนขึ้นเพื่อเป็นที่กำบังการเสพเมถุน จากนั้น มนุษย์ก็มีความเกียจคร้าน เริ่มรู้จักการสะสมและกักตุนอาหารไว้เพื่อความสะดวกในการบริโภคสำหรับตนและครอบครัว แต่นั่นมา ข้าวสาลีจึงกลายเป็นข้าวที่มีเกลบมีราห่อหุ้มและ ไม่งอกขึ้นมาแทนที่ มนุษย์ได้ตกลงแบ่งข้าวสาลีโดยปักปันเขตแดนกัน ทำให้มนุษย์บางคนเกิดความโลภ “สงวนส่วนของตนไว้ ไปเอาส่วนที่เขาไม่ได้ให้มาบริโภค” คนในกลุ่มได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการตั้งเดือนบ้าง การลงโทษด้วยวิธีการต่างๆบ้าง โดยไร้กฎเกณฑ์อันเป็นเหตุแห่งความอยุติธรรม ในที่สุดกลุ่มชนจึงเกิดความต้องการมีหัวหน้ากลุ่มชนขึ้น ดังข้อความว่า

...อย่ากระนั้นเลย พวกเราจักสมมติสัตว์ผู้หนึ่งให้เป็นผู้ว่ากล่าว ผู้ที่ควรว่ากล่าวได้ โดยชอบ ให้เป็นผู้ติเตียนผู้ที่ควรติเตียนได้โดยชอบ ให้เป็นผู้จับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ได้โดยชอบ ส่วนพวกเราจักแบ่งข้าวสาทิให้แก่ผู้นั้นดังนี้ ดูกร วาเสฏฐะและภารทวาชะ ครั้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นพากันเข้าไปหาสัตว์ที่สวขามกว่า น่าคูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามกว่าสัตว์ทุกคน แล้วจึงแจ้งเรื่องนี้ว่า ข้าแต่สัตว์ผู้เจริญ มาเถิดพ่อ ขอพ่อจงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ จงติเตียนผู้ที่ควรติเตียนได้โดยชอบ จงจับไล่ผู้ที่ควรจับไล่ได้โดยชอบ ส่วนพวกข้าพเจ้าจักแบ่งส่วนข้าวสาทิให้แก่พ่อ ดูกร วาเสฏฐะและภารทวาชะ สัตว์ผู้นั้นแลรับคำของสัตว์เหล่านั้นแล้ว จึงว่ากล่าวผู้ที่ควรว่ากล่าวได้โดยชอบ ติเตียนผู้ที่ควรติเตียนได้โดยชอบ ส่วนสัตว์เหล่านั้นก็แบ่งข้าวสาทิให้แก่สัตว์ที่เป็นหัวหน้านั้นๆ

ดูกร วาเสฏฐะและภารทวาชะ เพราะเหตุผู้ที่เป็นหัวหน้าอันมหาชนสมมติดังนี้แล อีกพระว่า มหาชนสมมติ จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับแรก เพราะเหตุที่ผู้ที่เป็นหัวหน้า เป็นใหญ่ ยิ่งแห่งเขตทั้งหลาย ดังนี้แล อีกพระว่า กษัตริย์ กษัตริย์จึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง เพราะเหตุที่ผู้เป็นหัวหน้ายังชนเหล่าอื่นให้สุขใจได้โดยธรรม ดังนี้แล อีกพระว่า ราชา ราชาจึงอุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม...

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 11. 2514 : 83-84)

จากอัครัญญสูตร แสดงให้เห็นว่ามนุษย์นั้นล้วนมีความต้องการหรือกิเลส เป็นความพึงใจ ในสี่ กลิ่น รส จากการบริโภคนั้นเป็นพื้นฐาน เมื่อทุกคนต่างก็มีความต้องการเหมือนกัน บริโภคในสิ่งเดียวกัน จึงเกิดการพิจารณาความแตกต่างระหว่างกัน ความแตกต่างนี้เอง คือเหตุแห่งความขัดแย้ง และเหตุแห่งการราคะ ก่อให้เกิดสถาบันครอบครัว ซึ่งนำไปสู่การแสวงหาความสะดวกสบายด้วยการสะสม ถักตุนทรัพย์เพื่อการบริโภคของครอบครัวอันเป็นความคิดพื้นฐานทางระบบเศรษฐกิจ ทำให้มนุษย์บางคนเกิดความโลภ สร้างความเดือดร้อนแก่คนในสังคม ผลที่สุดคนมนุษย์จึงต้องการมีผู้ปกครองเพื่อดูแลรักษาความสงบสุขในสังคมของตน นับว่าเป็นการแสดงเรื่องราวการกำเนิดรัฐและวิวัฒนาการของสังคมโดยธรรมชาติ ที่เน้นลักษณะพื้นฐานทางกายและทางใจของมนุษย์อย่างเป็นเหตุเป็นผล (ปรีชา ช้างขวัญยืน. 2534 : 21)

ในส่วนของการคิดเกี่ยวกับผู้ปกครองนั้น พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า กษัตริย์คือสามัญชน ผู้ที่มีลักษณะดีและเด่นกว่าผู้อื่น ที่ “ สวขามกว่า น่าคูน่าชมกว่า น่าเลื่อมใสกว่า และน่าเกรงขามกว่า ” จึงได้รับเลือกให้เป็นผู้ทำหน้าที่ดูแลรักษาผลประโยชน์ในที่ทำกินของราษฎร กษัตริย์จึงเป็นมหาชนสมมติ ผู้ยินยอมปฏิบัติหน้าที่โดยมีข้อผูกพันสัญญาับประชาชน ซึ่งตนจะได้รับค่าตอบแทนเป็นผลผลิต คือข้าวสาทิที่ประชาชนแบ่งปันให้ เมื่อกษัตริย์ทำหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์

พร้อมทั้งสร้างประโยชน์สุขแก่หมู่มชน “ให้สุขใจได้โดยธรรม” กษัตริย์ผู้นั้นจึงได้ชื่อว่า ราชา

เกี่ยวกับสิทธิอำนาจของกษัตริย์นั้น เป็นสิ่งที่ได้รับมอบจากประชาชนโดยตรง สามารถที่จะตัดสิน และลงโทษผู้กระทำผิดได้ จึงกล่าวว่า หากกษัตริย์องค์ใดละเลยการปฏิบัติหน้าที่ ประชาชนก็สามารถที่จะเลือกบุคคลอื่นเข้ามาทำหน้าที่แทนกษัตริย์องค์เดิมได้ เพราะประชาชนเป็นเจ้าของอำนาจ กษัตริย์จึงมีทั้งที่ดีและไม่ดี (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 60) ดังนั้น คำว่า “ราชา” จึงเป็นเสมือนคำที่บ่งบอกคุณลักษณะของกษัตริย์ที่ดีตามคติมหาชน แต่ในขณะที่เกี่ยวกับการยกย่องกษัตริย์ที่ดีว่าเป็น “ราชา” นั้น ไม่ได้หมายถึงการเปลี่ยนฐานะของความเป็นปวงชนให้มีลักษณะพิเศษไปจากเดิม ซึ่งจะนำไปสู่ระบบชนชั้นที่ทำให้เกิดความไม่เสมอภาคและขาดความยุติธรรมในสังคม ความคิดนี้จึงขัดแย้งกับหลักการเรื่องวรรณะของศาสนาพราหมณ์(ฮินดู) ดังที่พระพุทธองค์ตรัสกับสามเณรวาเสฏฐะและสามเณรภารทวาชะว่า

...ดูกร วาเสฏฐะและภารทวาชะ พวกพราหมณ์ระลึกถึงเรื่องเก่าของพวกเขาไม่ได้ จึงพากันพูดอย่างนี้ พราหมณ์พวกเดียวเป็นวรรณะที่ประเสริฐที่สุด วรรณะอื่นเลวทราม พราหมณ์พวกเดียวบริสุทธิ์ พวกอื่นนอกจากพราหมณ์หาบริสุทธิ์ไม่ พวกพราหมณ์เป็นบุตรเกิดจากอูรี เกิดจากปากของพรหม มีกำเนิดจากพรหม พรหมเนรมิตขึ้นเป็นทายาทของพรหมดังนี้ ดูกรวาเสฏฐะและภารทวาชะ ก็ตามที่ปรากฏอยู่แล้ว คือนางพราหมณีทั้งหลายของพวกพราหมณ์ มีระดูบ้าง มีครรภ์บ้าง คลอดอยู่บ้าง ให้ลูกกินนมอยู่บ้าง อันที่จริง พวกพราหมณ์เหล่านั้น ก็ล้วนแต่เกิดจากช่องคลอดของนางพราหมณ์ทั้งนั้น พากันอวดอ้างอย่างนี้ว่า พราหมณ์พวกเดียวเป็นวรรณะที่ประเสริฐที่สุด วรรณะอื่นเลวทราม พราหมณ์พวกเดียวเป็นวรรณะขาว พวกอื่นเป็นวรรณะดำ พราหมณ์พวกเดียวบริสุทธิ์ พวกอื่นนอกจากพราหมณ์หาบริสุทธิ์ไม่ พวกพราหมณ์เป็นบุตรเกิดจากอูรี เกิดจากปากของพรหม มีกำเนิดจากพรหม พรหมเนรมิตขึ้นเป็นทายาทของพรหม เขาเหล่านั้นกล่าวดูพรหม และพูดเท็จก็จะประสบแต่บาปเป็นอันมาก

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 11. 2514 : 72)

ข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าศาสนาพราหมณ์มีความยึดมั่นในวรรณะ ถิ่นมั่นในอัตตา และคุณค่าของบุคคลจากชาติกำเนิด ดังนั้น ความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ที่ดีตามคติพราหมณ์ ก็คือ ผู้ที่อยู่ในวรรณะหรือชนชั้นที่สูงส่ง แยกต่างไปจากบุคคลอื่นๆ ความแตกต่างที่นี้ย่อมหมายถึงอำนาจที่เหนือกว่าผู้อยู่ภายใต้การปกครอง ซึ่งเป็นอีกส่วนหนึ่งที่แสดงถึงคุณค่าความเป็นกษัตริย์ ในขณะที่คติทางพุทธศาสนาไม่ได้ยึดถืออำนาจและชาติกำเนิดเป็นสำคัญ แต่เน้นคุณค่าความดีงามของ

การประพฤติปฏิบัติ บุคคล “จะต่างกันหรือเหมือนกัน จะไม่ต่างกันหรือไม่เหมือนกัน ก็ด้วยกรรม เท่านั้น ไม่ใช่นอกไปจากกรรม” (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 11. 2514 : 84) การละเลยกรรมในการปกครองของกษัตริย์ย่อมทำให้เกิดความเดือดร้อน และมักถูกเชื่อมโยงเข้ากับสภาวะธรรมชาติที่วิปริต ในธรรมนิมิต (พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 22. 2514 : 86-87) กล่าวถึงสภาพการณ์ที่แปรปรวนด้วยเหตุดังกล่าวว่า ควงดาวต่างๆจะหมุนเวียนไม่สม่ำเสมอ กาลเวลาคลาดเคลื่อน กระแสลมจึงเปลี่ยนทิศทาง เหล่าเทวดาเกิดความกำเริบ ในที่สุดฝนก็ไม่ตกตามฤดูกาล กษัตริย์หรือราชาจึงเป็นเสมือนตัวแปรของสภาวะธรรมชาติที่สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นไปของบ้านเมือง เปรียบได้กับฝูงโค ดังความว่า

เมื่อฝูงโคข้ามไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงไปคด โคเหล่านั้น นอ อมไปคดทั้งหมด ในเมื่อโคผู้นำไปคด ในมนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม ประชาชนนอกนี้ก็จะประพฤติธรรมเหมือนกัน แวนแคว้นทั้งหมดจะได้ประสบความทุกข์ถ้าพระราชาไม่ตั้งอยู่ในธรรม เมื่อฝูงโคข้ามไปอยู่ ถ้าโคผู้นำฝูงไปตรง โคเหล่านั้นย่อมไปตรงทั้งหมด ในเมื่อโคผู้นำไปตรงในหมู่มนุษย์ก็เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติให้เป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม ประชาชนนอกนี้ย่อมประพฤติธรรมเหมือนกัน แวนแคว้นทั้งหมดย่อมได้ประสบสุข ถ้าพระราชาเป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมฯ

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 21. 2514 : 87-88)

ในขณะที่ชวนกันหากราชของคโค มีคุณธรรมสูงส่งกว่ากษัตริย์หรือราชาทั้งปวง ประกอบภารกิจโดยธรรม ชี้นำคนทั้งปวงให้ยึดมั่นและบรรลุในธรรม ราชานั้นได้ชื่อว่า จักรพรรดิ ซึ่งหมายถึง “ธรรมราชา” ดังเนื้อความที่ว่า

“พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชาในโลกนี้ ทรงอาศัยธรรมนั่นเอง สักการะธรรม เคารพธรรม ยำเกรงธรรม มีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นตรา มีธรรมเป็นใหญ่ ทรงจัดรักษา ป้องกันและคุ้มครองที่ประกอบด้วยธรรมไว้ในอันใดชนฯ”

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 20. 2514 : 125)

ทัศนีย์ สีนสกุล (2518 : 203-204) กล่าวว่า พระจักรพรรดิเป็นผู้ปกครองในอุดมคติ อำนาจสูงสุดที่ทำให้พระองค์บรรลุความเป็นพระจักรพรรดิ คือ ธรรม พระองค์ทรงถือธรรมหรือหน้าที่เป็นเกียรติเป็นชีวิต เป็นหลักสำคัญในการปกครองประเทศ วัตถุประสงค์สำคัญที่พระจักรพรรดิทรง

ต้องการบรรลุ คือ สวัสดิภาพของสังคม ซึ่งไม่ใช่สวัสดิภาพของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะหากเป็นสวัสดิภาพของชาวโลกทั้งมวล

รายละเอียดของพระจักรพรรดิผู้ทรงธรรมนี้ ปรากฏอยู่ในวรรณคดีสุโขทัย เรื่อง ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งชลธิรา กลัคคอยู่ (2519 : 33) กล่าวว่า วรรณคดีเรื่องนี้พญาลิไททรงรวบรวมข้อมูลมาจากคัมภีร์ต่างๆทางพุทธศาสนา เนื้อหาเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับผู้ปกครอง เป็นเรื่องราวของพญาจักรพรรดิราช ผู้ทรงเป็นใหญ่ในชมพูทวีป ดินแดนแห่งผู้มีบุญทั้งหลาย พญาจักรพรรดิราชนี้

“แม้ว่าท่านกล่าวถ้อยคำสิ่งใดก็ดีแลบังคับบัญชาสิ่งใดก็ดี เทียรยอมชอบด้วยทรงธรรมทุกประการแล...พญาผู้มีบุญดั่งนั้น ใจ ช มักใคร่พึงธรรมเทศนาหนักหนา แลพญานั้นทรงปัญญาพิสดารทุกวาระบมิได้ขาดในวันอุโบสถศีลได้ ย่อมทรงอัญญุสศีลทุกวันอุโบสถบมิได้ขาด...”

(ไตรภูมิพระร่วง. 2535 : 90-91)

ความเป็นผู้รู้บุญรู้ธรรมและการกล่าวอ้างถึงความชอบธรรมดังกล่าว จึงเป็นคุณสมบัติในการได้มาซึ่งสิ่งคู่บารมี 7 ประการ ได้แก่

จักรแก้ว เป็นแก้ววิเศษที่มีรัศมีในตัวเองคังดวงอาทิตย์ บุคคลที่ไม่มีจักรพรรดิราช จักรแก้วนี้จะจมอยู่ในมหาสมุทรลึกถึง 84,000 โยชน์ และจักรแก้วนี้จะลอยขึ้นมาสู่แผ่นดินเมื่อจักรพรรดิราชได้ทรงศีล 8 แล้วทรงรำพึงถึงจักรแก้ว จักรแก้วจะลอยมากระทำทักษิณาวรรตรอบประตูเมือง 3 รอบ แล้วจึงร่อนสู่พระราชวัง เสนาบดีจะตีกลองป่าวร้องให้ประชาชนทราบถึงการมาของจักรแก้ว เชื่อกันว่า ถ้าผู้ใดได้มีโอกาสราบไหว้บูชาจักรแก้วแล้ว ผู้นั้นจะมีแต่ความสุขความเจริญ คิดสิ่งใดสมปรารถนาทุกประการ จักรแก้วเป็นของวิเศษที่เกิดมาคู่บุญบารมีจักรพรรดิราช แม้กษัตริย์ในทวีปอื่นๆอีก 3 ทวีป ก็จะมาทูลส่งเครื่องบรรณาการมาถวาย นอกจากนี้ สัตว์ร้ายและภูตผีปีศาจก็ขังเกรงกลัวบุญ และอำนาจของจักรพรรดิราช จักรแก้วจะคลบ้นดาลให้ทุกคนรักใคร่และสวามิภักดิ์ต่อจักรพรรดิราช ไม่มีศัตรูใดต่อกรด้วยเลย

ช้างแก้ว เป็นช้างวิเศษ สามารถเหาะเหินเดินอากาศได้ เป็นช้างคู่บุญบารมีจักรพรรดิราช

ม้าแก้ว เป็นม้าวิเศษ เช่นเดียวกับช้างแก้ว

ดวงแก้ว มีขนาดเท่าอุณวกวียนใหญ่ พริ้งพริ้วด้วยบริวารแก้ว 84,000 ดวงซึ่งมีขนาดแตกต่างกันไป สถิตอยู่ยอดเขาวินุลบรรพต จะมาปรากฏต่อองค์พญาจักรพรรดิราชผู้ทรงบุญบารมีเท่านั้น มีรัศมีส่องสว่างดั่งตอนกลางวัน ยังผลให้ประชาชนสามารถออกมาหากินได้ปกติ

นางแก้ว เป็นหญิงมีบุญ เกิดมาคู่บุญจักรพรรดิราช เป็นผู้รูปร่างสวย ผิวพรรณงาม เป็นที่ต้องใจคนทุกคน ความงามของนางเปรียบได้กับนางฟ้าเมืองสวรรค์ จะต่างกันตรงที่นางไม่มี รัศมีเท่านางฟ้าเท่านั้น นางเป็นผู้มีบุญมาก เวลาที่จักรพรรดิราชร้อน ตัวนางแก้วจะเย็น แต่เวลาที่ จักรพรรดิราชเย็น ตัวนางแก้วจะอุ่น ลักษณะของนางแก้วเป็นเสมือนหญิงในอุดมคติของสามีทุกคน คือ เป็นผู้ที่มีความสามารถในการปรนนิบัติ เป็นผู้ตื่นก่อนนอนที่หลัง จักรพรรดิราชมีรับสั่งให้ทำสิ่งใดก็จะทำตาม โดยไม่มีการละเมิด เป็นผู้มีใจจงรักภักดี เป็นที่พึงพระทัยจักรพรรดิราชทุกประการ

ขุนคลังแก้ว เป็นบุคลลพิเศษที่สามารถนำทุกสิ่งทุกอย่างที่จักรพรรดิราชต้องการมา ถวายเป็นผู้มีคาทิพย์ สามารถมองเห็นตำแหน่งที่อยู่ของแก้วแหวนเงินทองในแผ่นดิน และสามารถนำมาถวายจักรพรรดิราชได้ตามต้องการ ทำให้จักรพรรดิราชมีโอกาสที่จะบำเพ็ญทานอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

ขุนพลแก้ว เป็นโอรสของจักรพรรดิราช มีถึง 1,000 องค์ องค์ใหญ่นั้นเป็นผู้ที่ ประเสริฐกว่าองค์รองๆลงมา สามารถรู้ใจคนทั้งหลายว่า ใครคิดคิดร้าย ขุนพลแก้วนี้จะเป็นผู้สืบ สันติวงศ์ต่อจากจักรพรรดิราช (นิรมล ทัพเวช. 2524 : 94-95)

สิ่งคู่บารมี 7 ประการนี้เป็นบ่อเกิดแห่งอุทยานภาพและธรรมานุภาพของพญาจักรพรรดิ ราช และจะบังเกิดบุญสมภารของพระองค์โดยเฉพาะ ครั้นพญาจักรพรรดิราชเสด็จสวรรคต สิ่ง เหล่านี้ก็จะอันตรธานไป และจะปรากฏขึ้นอีกครั้งเมื่อมีผู้ปกครองที่มีลักษณะเป็นจักรพรรดิราช ปกครองแผ่นดิน อย่างไรก็ตาม คุณสมบัติพิเศษของแก้ว 7 ประการนี้ ส่งผลให้พญาจักรพรรดิราช ทรงเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจหรือจักรวาทิน ท้าวพระยาทั้งหลาย “ต่างก็มาถวายเครื่องบรรณาการ แล ไหว้บคำพร่ำกราบ” แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงแผ่ขยายอาณาเขตไปยังรัฐอื่นๆ โดยไม่ต้องใช้ ศาสตราวุธ

ความเป็น “จักรวาทิน” ของพญาจักรพรรดิราชนี้ จึงเปรียบกับการที่ทรงมี “วงล้อแห่ง ธรรม” ที่เล่นแผ่ขยายอาณาจักร ไปทั้งชมพูทวีปโดยธรรมวิชัยหรือชัยชนะแห่งธรรม ซึ่งทำให้เห็น ถึงความแตกต่างกับความคิดเรื่อง “จักรวรรดิน” ตามคติพราหมณ์ ที่ว่า พระราชาหรือพระมหา จักรพรรดิราชเป็นผู้มีวงล้อแห่งรถศึก เล่นปราบได้ทั้งชมพูทวีปด้วยอำนาจกำลัง ในขณะที่พระมหา จักรพรรดิราชตามคติพุทธนั้น เน้นความสันติสุขแก่มวลมนุษยชาติด้วยการสั่งสอนให้ท้าวพระยาทั้ง หลายรู้บุญรู้ธรรม ดังที่ ชัยอนันต์ สมุทวณิช (2519 : 137-142) ได้สรุปเป็นหัวข้อคำสอนจากไตรภูมิ พระร่วงไว้ ดังนี้

1. ให้รักประชาชนผู้อยู่ใต้การปกครองอย่างเสมอหน้ากัน ไม่ว่าจะเป็นคนในระดับใด
2. ให้ท้าวพระยาทั้งหลายยึดมั่นในธรรม ดำเนินการปกครอง คัดสินข้อพิพาทของ ประชาชนอย่างเที่ยงธรรม

3. ไม่บูครีเคอาร์คเอาเปรียบประชาชน เก็บผลผลิตของประชาชนมาเป็นของหลวงเพียง 1 ใน 10 ส่วนเท่านั้น ถ้าผู้ใดไม่สามารถผลิตข้าวได้ ก็ไม่ควรเรียกเอาข้าวจากผู้นั้น
 4. ควรเลี้ยงดูไพร่ที่ใช้งานและทหาร โดยแบ่งปันข้าวให้พอกินพอใจ ไม่ให้อดอยาก และใช้งานแต่พอควรอย่าให้มากจนเกินไป เว้นการเกณฑ์แรงงานสำหรับคนเฒ่าคนแก่
 5. ควรเก็บภาษีสินส่วยจากราชฎตามอัตราเดิมที่กำหนดไว้ในสมัยก่อนๆ และไม่ควรเก็บเพิ่ม
 6. ควรสนับสนุนเกื้อกูลพ่อค้าประชาชน โดยไม่คิดผลประโยชน์ตอบแทนมากกว่าที่ได้ช่วยเหลือไป คือ ไม่คิดดอกเบี้ย
 7. ควรชุบเลี้ยงข้าราชการสำนักให้สุขสบาย โดยไม่เสียค่าทรัพย์สิน
 8. ควรตั้งอยู่ในความไม่ประมาทและไม่ลืมตน ให้คำนึงถึงแต่ความชอบธรรม บังคับคดีด้วยความชอบธรรม
 9. ควรเลี้ยงดูรักษาสมณพราหมณ์ นักปราชญ์ราชบัณฑิตผู้รู้ธรรมและปรีชาผู้รู้อยู่เสมอ
 10. ควรให้สิ่งตอบแทน บำเหน็จรางวัลแก่ผู้ที่ทำความดีตามสมควรแก่ประโยชน์
- นอกจากนี้ พญาจักรพรรดิราชยังทรงใช้กฎศีลธรรมเป็นหลักในการจัดระเบียบของสังคม ถ้าหากผู้ใดละเมิดต่อกฎศีลธรรม นำความเดือดร้อนมาสู่ผู้อื่นแล้ว ก็จะเป็นผู้ที่มีบาปและจะถูกลงโทษโดยอ้างถึงการ “ไปเกิดในนรก ทนทุกข์เวทนาเดือดร้อนอยู่หึ่งนานนัก” (ไตรภูมิพระร่วง. 2535 : 106) ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อทางด้านจิตใจ ทำให้ผู้คนเกรงกลัวและอยู่ได้อำนาจของพระองค์
- เรื่องราวการปกครองของพญาจักรพรรดิราชนี้ สิ่งที่สำคัญที่สุด คือ การที่พระองค์ทรงอยู่ในทศพิธราชธรรมทุกเมื่อ อีกทั้งยังทรงสั่งสอนให้ “ท้าวพระยาทั้งหลาย จงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย 10 ประการ อย่าให้ขาด” (ไตรภูมิพระร่วง. 2535 : 104) การกล่าวอ้างถึงความจำเป็นที่ต้องมีทศพิธราชธรรมนี้ เนื่องจากความมุ่งหมายของทศพิธราชธรรมมีลักษณะที่เป็นหลักในการปฏิบัติตนของผู้ปกครอง เพื่อป้องกันการใช้อำนาจไปในทางที่จะก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชน (ชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2519 : 132-133) หลักธรรมนี้ปรากฏอยู่ในมหาหังสชาดก คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดกภาค 2 ซึ่งเป็นเรื่องราวของพญาหงส์เศรษฐี ทศพิธราชธรรมนี้ กล่าวเป็นภาษาบาลีว่า

ทานํ สิลํ ปริจจาคํ

อาชวํ มททวํ คปํ

อกุโธ อวิหิสัญญ

ขนฺตฺติญจ อวิโรธนํ

ประกอบด้วยราชธรรม 10 ประการ ได้แก่

1. ทาน คือ การให้ สละทรัพย์สินสิ่งของเพื่อบำรุงเลี้ยงและช่วยเหลือประชาชน
2. สิล คือ ความประพฤติที่ดีงาม มีความสุจริตทั้งกาย ใจ

- 3.ปริจฉาจะ คือ การเสียดละความสุขสำราญส่วนตน เพื่อประโยชน์สุขของผู้อื่น
4. อาชวระ คือ ความซื่อตรง
5. มัททวะ คือ ความอ่อนโยน มีอัธยาศัย
6. ตปะ คือ ความเพียร ทำกิจให้บริบูรณ์
7. อักโกระ คือ ความไม่โกรธ
8. อวิหิงสา คือ การไม่เบียดเบียนมนุษย์และสัตว์
9. ขันติ คือ ความอดทน
10. อวิโรธนะ คือ ความไม่เอนเอียงหันเหต่อสิ่งเร้าต่างๆที่จะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรม

ทศพิธราชธรรมเป็นราชธรรมที่มีความสำคัญยิ่งต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของพระมหากษัตริย์ไทย และเป็นราชธรรมที่ยอมรับกันทั่วไปในรัฐอาณาจักรส่วนใหญ่ของเอเชียอาคเนย์ (จันทร์ฉาย ภักดีธมฺม. 2528 : 176) ในธรรมনীติ คัมภีร์เก่าแก่ของอินเดียโบราณก็กล่าวไว้ว่า “ผู้ปกครองบ้านเมือง ไม่พึงละเลยทศพิธราชธรรม” (ราชনীติ.ธรรมনীติ. 2537 : 176) ความสำคัญของราชธรรมนี้ เนื่องมาจากการมีเนื้อหาที่เป็นลักษณะร่วม และครอบคลุมเนื้อหาของหลักธรรมอื่นๆ อย่างต่อเนื่อง หรือเรียกว่า ธรรมะสโมธาน (พุทธทาสภิกขุ. 2537 : 169) ที่เน้นคุณลักษณะของกษัตริย์ที่ดีตามคติพุทธศาสนา ดังนั้น ทศพิธราชธรรมจึงถูกกำหนดให้เป็นเงื่อนไขสำคัญในการพิจารณาบทบาทและพฤติกรรมของพระมหากษัตริย์ไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเชื่อมโยงระหว่างสถานะบ้านเมืองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กล่าวคือ หากบ้านเมืองใดมีความร่มเย็นเป็นสุข ประชาชนอยู่ดีกินดี ช่อมหายถึงผลแห่งการปกครองที่เปี่ยมด้วยทศพิธราชธรรมของพระองค์ แต่ถ้าบ้านเมืองใดที่ประชาชนเกิดปัญหาความเดือดร้อน สังคมไม่เป็นปกติสุข ปัญหาดังกล่าวก็นับถูกกล่าวอ้างถึงสาเหตุที่พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นปราศจากทศพิธราชธรรม หลักการของทศพิธราชธรรมจึงเป็นสิ่งที่คนในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์หวังจะให้ป็นเครื่องป้องกันการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในทางที่จะก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชนผู้อยู่ภายใต้การปกครอง และในขณะเดียวกันพระมหากษัตริย์ก็ทรงยึดถือทศพิธราชธรรมเป็นแนวปฏิบัติตลอดมา เพื่อแสดงถึงความชอบธรรมอันจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองบ้านเมืองของพระองค์ด้วยเช่นเดียวกัน (ชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2519 : 131-132)

ความสัมพันธ์ระหว่างทศพิธราชธรรมกับความเป็น “ธรรมราชา” จึงเป็นสิ่งที่ผูกพันกับการปกครองของไทยมาตั้งแต่โบราณกาล ดังนั้น กษัตริย์ผู้ที่ปกครองบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ ต้องเป็นผู้ที่ “ยังชนทั้งหลายให้อยินดีด้วยทศพิธราชธรรม” (สาขชล วรรณรัตน์. 2525 : 194-195)

ในไตรภูมิพระร่วง กล่าวว่า การที่พญาจักรพรรดิราชทรงตั้งมั่นในธรรมต่างๆ โดยเฉพาะ

อย่างยิ่งทศพิธราชธรรม ซึ่งเป็นธรรมสำหรับผู้ปกครอง เป็นสิ่งที่เสริมสร้างให้พระองค์ ทรงเป็นผู้เปี่ยมด้วยอำนาจบุญสมภาร มีฐานะเทียบเคียงกับพระพุทธเจ้า เมื่อพญาจักรพรรดิราชเสด็จ สวรรคตผู้ใด ได้กราบไหว้บูชาพระธาตุของพระองค์ ก็จะเป็นสิริมงคลแก่ตน ดังข้อความว่า

...ผู้ใดแลได้ไหว้บูชาได้ ผู้นั้นครั้งว่าตายไปได้เกิดในเมืองฟ้าดุจดังได้ไหว้พระ ปิยะกโทธิเจ้า พระอรหันตเจ้า อาจให้สมบัติ 3 ประการ คือ มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ แลถ้าผู้ใดได้ไหว้กราบบูชาพญามหาจักรพรรดิราชได้ ก็จะทำให้ได้สมบัติ 2 ประการ คือ มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ บรมอาจให้นิพพานสมบัติได้ เพราะเหตุพญามหาจักรพรรดิราชนั้นเป็นปูลูชนได้...

(ไตรภูมิพระร่วง. 2535 : 134)

นอกจากกล่าวถึงทศพิธราชธรรมแล้ว ยังมีหลักธรรมสำคัญที่พึงยึดถือเป็นหลักในการปกครองอีกประการหนึ่ง คือ จักรวรรดิวัตร หลักธรรมนี้ไม่ปรากฏชัดเจนในไตรภูมิพระร่วง แต่มีที่มาและรายละเอียดอยู่ในจกกวัดติสฺสวรา คัมภีร์พระพุทธคัมภีร์ที่ปรากฏในทมิฬนิคาย ปาฐกถาบรรณ ปรากฏเรื่องราวของพระเจ้าจักรพรรดิทรงมีพระนามว่า ทัลลหณมิ ผู้ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดิน อันมีมหาสมุทรทั้ง 4 เป็นขอบเขต ใจความสำคัญของจกกวัดติสฺสวรา อยู่ที่การสั่งสอนพระราชโอรสผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระเจ้าจักรพรรดิให้ประพฤติตนโดย “จกกวัดติสฺสวราอันประเสริฐ” ดังข้อความว่า

ราชโอรส. พระพุทธเจ้าข้า ก็จกกวัดติสฺสวราอันประเสริฐนั้น เป็นไฉน

ราชอาณานิ. ดูกุรพ้อ ถ้าเช่นนั้น พ้องอาศัยธรรมเท่านั้น ลักการะธรรม ทำ

ความเคารพธรรม นับถือธรรม บูชาธรรม ยำเกรงธรรม มีธรรมเป็นธงชัย มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ จงจกรักษาป้องกันและคุ้มครองอันเป็นธรรมในชนภายใน ในหมู่พลใน พวกกษัตริย์ผู้เป็นอนุชน ในพวกพราหมณ์และคฤหบดี ในชาวนิคมและชาวชนบททั้งหลาย ในพวกสมณพราหมณ์ ในเหล่าเนื้อและนก ดูกุรพ้อ การอธรรมอย่าให้มีได้ในแว่นแคว้นของพ้อเลย ดูกุรพ้อ อนึ่งบุคคลใดในแว่นแคว้นของพ้อ ไม่มีทรัพย์ พ้อพึงให้ทรัพย์ แก่บุคคลเหล่านั้นด้วย ดูกุรพ้อ อนึ่ง สมณพราหมณ์เหล่าใด ในแว่นแคว้นของพ้อ จดเว้นจากความเมาและความประมาท ตั้งมั่นอยู่ในขันติและ โสรัจจะ ฝึกตนแต่ผู้เดียวสงบคนแต่ผู้เดียว ให้ตนดับกิเลสอยู่แต่ผู้เดียว พึงเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้นโดยกาลอันควร แล้วได้ถามสอบถามว่า ท่านขอรับ กุศลคืออะไร ท่านขอรับ อกุศลคืออะไร กรรมมีโทษ คืออะไร กรรมไม่มีโทษคืออะไร กรรมอะไรควรเสพ กรรมอะไรไม่ควรเสพ กรรมอะไร

ที่ข้าพเจ้ากระทำอยู่พึงมีเพื่อไม่เป็นประ โยชน์ เพื่อทุกข์ สิ้นกาลนาน หรือว่ากรรมอะไรที่
ข้าพเจ้ากระทำอยู่ พึงมีเพื่อประ โยชน์ เพื่อความสุข สิ้นกาลนาน พ่อได้ฟังคำของ
สมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้ว สิ่งใดเป็นอกุศล พึงละเว้นสิ่งนั้นเสีย สิ่งใดเป็นกุศลพึงถือมั่น
สิ่งนั้นประพฤติ ดูกรพ่อ นี่แล คือจกกวัดติวัตรอันประเสริฐนั้นๆ

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 11. 2514 : 52-53)

จักรวรรดิวัตร จำแนกเป็น 12 ประการ คือ

1. การอนุเคราะห์คนภายในราชสำนัก และคนภายนอกให้มีความสุขไม่ปล่อยปละละเลย
2. การผูกไมตรีกับประเทศอื่น
3. การอนุเคราะห์พระราชวงศานุวงศ์
4. การเกื้อกูลพราหมณ์และผู้คนที่อยู่ในตัวเมือง
5. การอนุเคราะห์ประชาชนในชนบท
6. การอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล
7. การจัดรักษาฝูงเนื้อ นก และสัตว์ทั้งหลายมิให้สูญพันธุ์
8. การห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติผิดธรรมและชักนำตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต
9. การเลี้ยงดูคนจนเพื่อมิให้ประกอบกรทุจริตเป็นภัยต่อสังคม
10. การเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาป กุศลและอกุศลให้แจ้งชัด
11. การห้ามจิตมิให้ต้องการ ไปในที่ที่พระมหากษัตริย์ไม่ควรเสด็จ
12. การดับความโลภมิให้ปรารถนาลาภที่พระมหากษัตริย์ไม่ควรจะได้

ในไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา ซึ่งพระยารธรรมปริชา (แก้ว) เรียบเรียงขึ้นในยุคคันธิดน
โกสินทร์ แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็ได้กล่าวถึงหลักธรรม
จักรวรรดิวัตรโดยละเอียด พร้อมชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของราชธรรมนี้ว่า เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับ
กษัตริย์อันจะนำมาซึ่ง “ทิพย์รัตนจักรแก้ว” กษัตริย์พระองค์ใด “ถ้าเกียจคร้านอยู่ ไม่อุตสาหะปฏิบัติ
ในจักรวรรดิวัตร 12 ประการนี้ ถึงบุญจะมี ก็มิอาจยังจักรแก้วให้มาสู่สำนักแห่งตนได้” (ไตรภูมิโลก
วินิจฉัยกถา เล่ม 2. 2520 : 9) นอกจากนี้ ยังได้ระบุเป็นแนวทางในการปฏิบัติหลักธรรมจักรวรรดิ
วัตร 12 ประการนี้ว่า ผู้เป็นกษัตริย์จะต้องประพฤติ ยึดมั่นอยู่ในทศกุศลกรรมบถ 10 ประการ อย่าง
สมบูรณ์มาก่อน ซึ่งได้แก่ กายสุจริต 3 วจีสุจริต 4 และมนโสุจริต 3 แล้วจึงปฏิบัติตามหลักจักรวรรดิ
วัตร ในการปฏิบัติจักรวรรดิวัตรนั้น จะต้องยึดถือในธรรม 3 ประการ ได้แก่ รักขธรรม อวธธรรม
และกุตติธรรม ควบวไปด้วย ดังรายละเอียดจากข้อความที่ว่า

...กษัตริย์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติในจักรวรรดิวัตร 12 ประการนี้ เติมทีให้ประพฤติดีในด้านทศกุตศกกรรมบถ 10 ประการ ให้บริบูรณ์ในพระบวรราชสันดานก่อน กุตศกกรรมบถ 10 ประการนั้น จัดเป็นกายสุจริต 3 วีสุจริต 4 มโนสุจริต 3

กายสุจริตนั้น จัดเอาภิกขิยาที่เว้นจากปาณาติบาต บมมิได้ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตนั้น กายสุจริตประการ 1 ภิกขิยาที่เว้นจากกอนินนาทาน บมมิได้ปล้นสะดม ลวงล่อ หนี อกระบัด บมมิได้ลักทรัพย์ของท่านมาเป็นแห่งตนนั้น เป็นกายสุจริตประการ 1 ภิกขิยาที่เว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร เว้นจากเสพสุราเมรัยนั้น รวมเข้าเป็นกายสุจริตประการ 1 ศิริเข้าจึงเป็นกายสุจริต 3 ประการ

แลวีสุจริต 4 ประการนั้น คือ เว้นจากมุสาวาทประการ 1 เว้นจากปรุสวาทประการ 1 เว้นจากเปสุญญาทประการ 1 เว้นจากสัมผัปปลาปวาทประการ 1 ศิริเข้าจึงเป็นวีสุจริต 4 ประการ

แลมโนสุจริต 3 ประการนั้น คือ บมมิได้โลภ มิได้คิดที่จะเอาของแห่งท่านมาเป็นของตนประการ 1 มิได้ผูกพยาบาทประการ 1 บมมิได้ถือผิดเป็นชอบประการ 1 ศิริเข้าจึงเป็นมโนสุจริต 3 ประการ...

...กาลเมื่อจะปฏิบัติในจักรวรรดิวัตรนั้น พึงยกเอาธรรม 3 ประการ คือ รักษธรรม 1 ประการ 1 อารณธรรมประการ 1 กุศลธรรมประการ 1 ทั้ง 3 ประการนี้มาเจือจานให้ซาบซ่านเอิบอาบทั่วไปในจักรวรรดิวัตร 12 ประการนั้น แลรักษธรรมนั้นจะได้แก่สิ่งอันใดสิ่งดังฤาได้ชื่อว่ารักษธรรม วิสัชนาว่า ภิกขิยาที่ปฏิบัติในอาธิवासันขันติ อคเน้อออกใจ ไม่เบียดเบียนสัตว์ มีจิตเมตตากรุณาแก่สัตว์เป็นเบื้องต้นนี้ แลได้นามบัญญัติพิเศษชื่อว่ารักษธรรม และอารณธรรมนั้น ได้แก่ ภิกขิยาที่พระราชทานผ่าน่ง ผ่าน้ม เกลฐาน บาน เรือน แลสวัญญานกทรัพย์ต่างๆ ให้แก่บุคคลทั้งปวงบรรดาที่พระองค์ควรจะสงเคราะห์ แลกุศลธรรมนั้น ได้แก่ ภิกขิยาที่ทรงพระกรุณาช่วยคุ้มครองป้องกันสรรพภัยพิทวัน-ตรายต่างๆมิโจรันตราย เป็นต้น บให้มาขยิปีชาแก่บุคคลทั้งปวง แต่บรรดาที่พระองค์จะสงเคราะห์นั้น ตกว่าธรรม 3 ประการ คือ รักษธรรม แลอารณธรรม แลกุศลธรรมนี้ บรรนกษัตริย์ผู้บำเพ็ญจักรวรรดิวัตรนั้น พึงปฏิบัติให้เจือจานซาบซ่าน เอิบอาบทั่วไปในจักรวรรดิวัตรทั้ง 12 ประการ

(ไตรภูมิโลกวินิจฉัยกถา เล่ม 2. 2520 : 2-4)

มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ (2538 : 20) กล่าวว่า การที่หลักธรรมจักรวรรดิวัตรเป็นธรรมที่ต้องประกอบกับธรรมข้ออื่น โดยเฉพาะธรรมที่มุ่งเสริมคุณภาพจิตใจ เช่น ทศกุตศกกรรมบถนั้นอาจ

เป็นเพราะจักรวรรดิวัตรเป็นธรรมที่ปฏิบัติได้ยาก พระมหากษัตริย์ที่จะสามารถปฏิบัติธรรมข้อนี้ได้ ต้องมีจิตใจที่ดั่งมั่นในศรัทธาความดีโดยสมบูรณ์ก่อน อีกประการหนึ่ง อาจเป็นไปได้ว่า จักรวรรดิวัตรเป็นธรรมที่พุทธศาสนารับมาจากธรรมของพราหมณ์แล้วนำมาปรับให้เข้ากับหลักทางพุทธศาสนา ธรรมชุดนี้จึงมีธรรมส่วนสุดท้าย คือ รักขธรรม ซึ่งเป็นพุทธธรรมที่มีหลักปฏิบัติเหมือนกับจักรวรรดิวัตร คือ การสงเคราะห์คนในปกครองให้ได้รับความผาสุกทั่วหน้ากันนั่นเอง

แม้ว่าหลักธรรมจักรวรรดิวัตรจะไม่ใช่เทีกกล่าวอ้างถึงมากเท่าทศพิศราชธรรม ซึ่งอาจจะเป็นเพราะชื่อของธรรมที่ชวนให้คิดถึงการใช้กำลังรุกรานของผู้ปรารถนาจะเป็นพระมหากษัตริย์ หรืออาจเป็นเพราะเนื้อหาของหลักธรรมนี้เป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ยากในโลกแห่งความจริงปัจจุบัน อันเนื่องมาจากระบบการปกครองที่เปลี่ยนไป (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. 2538 : 19) แต่จักรวรรดิวัตรก็คือราชธรรมสำคัญที่มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับการปกครองโดยตรง ในขณะที่ทศพิศราชธรรมเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงคุณลักษณะส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ มากกว่าที่จะเป็นการปกครองอันเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ การปกครอง (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 62)

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีหลักธรรมอื่นๆ อีกประการที่ล้วนก่อให้เกิดประโยชน์และความยุติธรรมในการปกครอง อาทิ ราชสังคหวัตถุ สัมปวิสูตรม อปริหานิยธรรม พรหมวิหาร ฯลฯ แต่หลักธรรมที่เป็นราชธรรมสำคัญซึ่งมีคุณสมบัติครอบคลุมไปทั้งคุณลักษณะของพระมหากษัตริย์ และหลักการปกครองที่ค้ำจุน ได้แก่ ทศพิศราชธรรม และจักรวรรดิวัตร ราชธรรมทั้งสองนี้เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นพระจักรพรรดิ หรือธรรมราชาผู้ประเสริฐตามคติพุทธศาสนา ซึ่งมีอิทธิพลต่อความคิดทางการเมืองไทยมาแต่โบราณกาล

คตินิยมและลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของสถาบันพระมหากษัตริย์

ที่มาแห่งคตินิยมในองค์พระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” หรือ แนวความคิดทางการเมืองว่าด้วยเรื่องของการปกครอง “โดยธรรม” ของไทยนี้ ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา ซึ่งมีผู้สันนิษฐานว่า พระเจ้าอโศกหรือพระเจ้าศรีธรรมมาโศกราช แห่งมคธราชวงศ์ของอินเดีย ได้จัดส่งสมณทูต คือ พระโสณะเถระ และพระอุตตระเถระ เข้ามาเผยแผ่พุทธศาสนาในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ราวพุทธศตวรรษที่ 3 (พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลาภพลฉัตร. 2517 : 1-2) จนกระทั่งประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา พุทธศาสนาเถรวาทซึ่งมีอิทธิพลต่อความเลื่อมใสของคนไทย ได้เจริญรุ่งเรืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและในเขตลานนาไทย จากการค้นพบหลักฐานทางศิลปโบราณวัตถุสถานทางพุทธศาสนาหลายสมัย ซึ่งแสดงเรื่องราวการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์จากชาดกต่างๆ (สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. 2524 :

121-124)

พงสาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน เป็นหลักฐานลายลักษณ์ที่สำคัญชิ้นหนึ่งที่กล่าวถึงตำนานพื้นเมืองล้านนาไทย ได้ปรากฏเรื่องราวของการปกครองโดยธรรมตามคติพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ในเนื้อหาตอนต้นกล่าวถึงเทวดาชื่อละจังกราช เสด็จมายังพื้นโลกด้วยใคร่เป็นท้าวพระยาแห่งเมืองเงินยางเพื่อ

...จะได้สั่งสอนท่านทั้งหลายให้รู้ท่านบท่านอง คือ ธรรมะธรรม โมให้ตั้งอยู่ในไตรสรณาคมน์...ก็มีพระราชอาชญาให้รื้อเอาอาสนเงินนั้นมาตีเป็นบ่วงเป็นตราเงินยางให้รู้ว่าเป็นเงินทิพย์ แล้วท่านก็ท่านก็จำหน่ายทำบุญให้ท่านแก่คนทั้งหลาย และสร้างกฎวิหารตามแต่พระราชศรัทธาทุกประการ ส่วนความสรรเสริญก็ปรากฏไปทั่วบ้านเมืองใหญ่ทุกตำบล...

(ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 61. 2515 :2-3)

นอกจากนี้ ในพงสาวดารเมืองเงินยางเชียงแสนยังปรากฏพระนามของเจ้าผู้ครองเมืองว่า “ขุนจอมธรรม” พระองค์ทรงสั่งสอนเหล่าข้าราชการบริหาร โดยอ้างหลักธรรมต่างๆ รวมทั้งอธิบายนิยธรรม ซึ่งเป็นการนำเสนอหลักธรรมทางพุทธศาสนาเข้ามาใช้ในระบบการเมือง การปกครองของชาติ และสะท้อนถึงอิทธิพลการปกครองโดยธรรม 2 ลักษณะ คือ การระบุชื่อผู้ปกครองอย่างชัดเจนว่าเป็นผู้ปกครองโดยธรรม มีธรรมสูงสุด และอธิบายประเพณีการปกครองโดยธรรมของผู้นำ (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัชอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 41)

แม้ว่าในพงสาวดารดังกล่าวไม่ได้ระบุคำว่า “ธรรมราชา” สำหรับผู้ปกครอง แต่ก็ยังเป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งที่แสดงร่องรอยของการปกครองโดยอิงหลักธรรมทางพุทธศาสนาของชนชาติไทยในอดีต จึงกล่าวได้ว่า แนวความคิดทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” นั้น เป็นสิ่งที่ผูกพันกับการปกครองของไทยมาตั้งแต่โบราณกาล ซึ่งจะเห็นได้จากเอกสารหลักฐานต่างๆทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนงานวรรณคดีที่เรียบเรียงขึ้นในแต่ละสมัย

ในคำแปลจากเทววงศ์ พงสาวดารเมืองหริภุญไชย ปรีเฉทที่ 3 มีเนื้อหากล่าวถึงการสร้างเมืองใหม่ (หริภุญไชย) ของฤาษีवासเทพและฤาษีสูกกทันต์ ครั้นฤาษีทั้งสองได้ดูนิมิตเพื่อพิจารณาความเหมาะสมในการสร้างเมืองแล้ว ฤาษีสูกกทันต์จึงกล่าวถึงลักษณะของพระราชา 3 ประเภท โดยชี้ให้เห็นว่า พระราชาที่ดีที่สุด คือ รัชมังกราชผู้ทรงทศพิธราชธรรม ดังข้อความที่ว่า

ดูราสหาย สมควรก็แล้วพระราชานในเมืองของเราทั้งหลาย จัดเป็นสามอย่าง คือ อย่างหนึ่งทรงทศพิธราชธรรม อย่างหนึ่งประพฤติกว้างบาปธรรม อย่างหนึ่งเป็นมัธยมไม่มีผลถ้ากาลใด พระเจ้าธัมมิกราชได้เสวยราชย์ ครั้งนั้นแล พระนครจะเกษมสุขภิกขาริณรมย์ สำราญยิ่ง พระพุทธศาสนารุ่งเรืองมีหมู่มหาชนล้นหลาม สำเร็จความสุขทุกประการ ถ้า กาลใดพระราชานเป็นอธรรมเสวยราชย์ ครั้งนั้นพระนครจะเกิดทุกข์ภิกขภัยได้ทุกข์ร้อน ต่างๆ ประชุมชนจักร้อนรนคล้ายกับร้อนด้วยแสงเพลิง ถึงแม้ว่ากาลใดพระราชานเป็น มัธยมเสวยราชย์ ในครั้งนั้น ประชุมชนก็พากันไว้ ผลพระพุทธศาสนาจักเสื่อมสูญ (คำแปลจากเทวียงค์ พงสาวดารเมืองหริภุญไชย. 2516 : 62)

ครั้นสร้างเมืองใหม่เสร็จแล้ว ฤาษีวาสุเทพและสุกกทันต์จึงปรึกษากันเพื่อเลือกผู้ที่มี ลักษณะดังกล่าวให้ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองเมือง ในที่สุดทั้งสองจึงเห็นสมควรที่จะ ไปทูลเชิญพระ นางจามเทวี ธิดาพระเจ้าลโวราช ผู้ “มีรูปงาม มีศีล มีปรีชา” ให้มาปกครองเมืองใหม่นี้ ครั้นฤาษีสุกก ทันต์ได้ไปเฝ้าพระเจ้าลโวราชแล้ว จึงทูลถามเพื่อความแน่ใจว่าพระองค์ยังทรงประพฤติกว้าง บาปธรรม ปกครองบ้านเมืองอยู่ในธรรม ดังข้อความว่า

ดังอาตมถา มหาราชเจ้าทรงสำราญพระหฤทัยทั้งอุปัทวะน้อยใหญ่มิได้มี จักร วัตรธรรมทรงบำเพ็ญเป็นอันดีอยู่แลเถา พระองค์ทรงปรนปรีธาราชฎาเสมออยู่มิได้ บกพร่องทั้งชาวชนบทเกษมสุขอยู่ ถาถมคลองธรรมประเพณี พระราชาณาจักรรวบรวม เป็นสามัคคีคือผู้มีได้แตกต่างหรือประการใด

เมื่อพระสุกกทันต์ถาถามดังนี้ พระเจ้าลโวราชก็คำรัสประภาษปฏิสันถารตอบว่า ข้าแต่พระฤาษีเจ้า เรานี้ก็มีกุศลจิตสบาย อนึ่ง ภัยอุปัทวันตรายก็มีได้มี ทั้งจักรวัตร ธรรม ก็ดำรงคงที่ไม่เสื่อมคลาย เราปกครองราชฎาสบายไม่ย่อหย่อน ชาวชนบทก็พากัน สโมสรเกษมศานต์ทั้งราชาณาจักรก็มีได้ร้าวรานร่วมสามัคคี

(คำแปลจากเทวียงค์ พงสาวดารเมืองหริภุญไชย. 2516 : 77-78)

การที่พระเจ้าลโวราชทรงประพฤติกว้างในธรรมนี้ นับว่าเป็นสิ่งที่ทำให้ฤาษีสุกกทันต์ เกิดความเชื่อมั่นในคุณสมบัติแห่งความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมของพระองค์ และพระธิดา จากนั้น ฤาษีสุกกทันต์จึงได้ทูลขอให้พระนางจามเทวีเสด็จเสวยราชย์ ณ เมืองใหม่(หริภุญไชย)ต่อไป

ในตำนานมูลศาสนา กล่าวถึงรายละเอียดในการปกครองของพระนางจามเทวีว่า

ลำดับแต่นั้นมา พระนางจามเทวี พระองค์คอยสั่งสอนเสนาอำมาตย์ ราชมนตรีและ
หมู่ทวยราษฎร์ทั้งหลายให้ชอบด้วยทศพิธราชธรรม ทศพิธราชธรรมนั้นให้พึงรู้ดังนี้ ทาน
ศีล ปรีชา เป็นคัน อธิบายว่า กุศลกรรมทั้ง 10 นี้ นักปราชญ์เจ้าทั้งหลายกล่าวว่า เป็นจารีต
แห่งท้าวพระยามาแต่ก่อน เป็นต้นว่าให้ข้าวของสมบัติแก่ท่านผู้หาสุขไม่ได้ 1 เป็นผู้ตั้งอยู่
ในเบญจศีลโดยเที่ยงแท้ 1 เป็นผู้ปรีชาทานในแก้วทั้งสาม 1 มีทิจู คือ ด้วยปากด้วยใจด้วย
กาย มีใจอ่อนน้อมในท่านผู้อื่นด้วยมุทิตา 1 เป็นผู้กระทำเพียรให้ร้อนแก่บาป 1 ให้เป็นผู้มี
ขันติความอดกลั้นในใจ 1 และเป็นผู้ไม่กระทำผิดใจแก่ท่านผู้อื่น 1 ข้อปฏิบัติทั้ง 10
ประการนี้ มีแก่ท้าวพระยาองค์ใด ท้าวพระยาค้นนั้นเทียบยอมได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้ตั้งอยู่ใน
ทศพิธราชธรรมแท้จริง พระนางจามเทวีพระองค์ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย 10 นี้
แท้จริง

(ตำนานมูลศาสนา. 2519 : 144)

ด้วยเหตุนี้ พระนางจามเทวีจึงได้รับการกล่าวขานพระนามว่า “ธัมมิกราชา” ผู้ทรงเป็น
“สัพุปริสนารีทองอาจ” นอกจากนี้พระองค์ยังทรงมีลักษณะที่แตกต่างไปจากผู้ปกครองอื่นๆ คือ
ทรงเป็นสตรีเพศที่ได้รับการทูลเชิญให้เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองแทนที่จะเป็นบุรุษเพศ นับว่า
เป็นเรื่องแปลกสำหรับคติโบราณ ซึ่งไม่ว่าจะเป็นชาดกหรือคัมภีร์โบราณอื่นๆ ของอินเดียก็ไม่เคย
ปรากฏความนิยมยกย่องให้สตรีเพศเป็นผู้ปกครองบ้านเมืองเลย (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์
สมุทวณิช. 2523 : 54) อย่างไรก็ตาม ผู้จนาอาจมีความต้องการที่จะเน้นคุณลักษณะที่โดดเด่นของ
ความเป็นผู้นำที่ “มีรูปงาม มีศีล มีปรีชา” โดยไม่คำนึงถึงข้อจำกัดดังกล่าวก็เป็นได้

ในยุคประวัติศาสตร์ สมัยสุโขทัย ศิลปจารึกต่างๆ ล้วนแสดงให้เห็นถึงความเป็น
“ธรรมราชา” ของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ที่ทรงมีพระราชศรัทธาในพุทธศาสนา ปกครอง
ไพร่ฟ้า ข้าแผ่นดินโดยศีลโดยธรรม นับตั้งแต่รัชกาลของพ่อขุนรามคำแหง ดังเนื้อความในจารึก
หลักที่ 1 ว่า

...พ่อขุนรามคำแหง เข้าเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัยนี้ ปลุกไม้ตาลนี้ ได้สิบสี่เข้า
จึงให้ช่างพินขานหิน ตั้งหว่างกลางไม้ตาลนี้ วันเดือนดับเดือนโอกแปดวัน วันเดือนเต็มเดือนบ่าง
แปดวัน ฝูงปู่ครู เณร มหาเถรจีนนั่งเหนือขานหินสุทธธรรมแก่อุบาทก ฝูงท่วยจำศีล ฝึกวันสุทธธรรม

พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสุพรรณาลัยสุโขทัย ขึ้นนั่งเหนือคานหิน ให้ฝูงท่วยลูกเจ้าลูกขุน ฝูงท่วย
ถือบ้านถือเมือง...

(จารึกสมัยสุโขทัย. 2527 : 16-17)

การนำเอาแนวความคิดทางพุทธศาสนามาปรับใช้เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองแบบ
“ธรรมราชา”นี้ ปรากฏชัดเจนในรัชกาลของพญาลิไท (พระมหาธรรมราชาที่ 1) ดังที่กล่าวไว้ใน
จารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาไทยหลักที่ 1 ว่า

...เมื่อลุนนี้ พระยาλιοไทย...รู้พระปิฎกไตร ได้ขึ้นเสวยราชย์ในเมืองศรีสุพรรณาลัย
สุโขทัย แทนปู่แทนพ่อ ฝูงเป็นท้าวเป็นพระยาเบื่องตะวันออกตะวันตก ห้วนอนดินนอน
ต่างคนต่างมีใจรักใคร่ใจรัก เอามกฏ (ขันชัยศรีเสวตรฉัตรมาชัยคัยญอภิเมกให้เป็นท้าวเป็น
พระยาทั้งหลาย จึงสมมติขึ้นชื่อศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช เสวยราชย์ชอบด้วย
ทศพิธราชธรรม รู้ปราณี แก่ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลาย เห็นข้าวทานบิโกรพิน เห็นสินทานบิ
โกรเคียด พ่อตายไว้แก่ลูก พี่ตายไว้แก่น้อง ชื่อผู้ใดมิคว้าง.ง รามเท่าใดก็ดี บ่หอนฆ่าฟัน
..สักคาบ ชื่อได้ข้าเล็กข้าเสื่อ หัวฟุ้งหัวรบก็ดี บ่ฆ่าบ่ตี ย่อมเอามาเลี้ยงมาขุน บ่ให้ถึงที่
ฉิบที่หาย ชื่อได้ฝูงเย็บคดเย็บคู่แก่คน ได้ฝูงใส่..น ในปลา ขาในข้าวให้กิน และจักให้ถึงที่
ล้มที่ตาย บ่หอนฆ่าหอนตีสักคาบ ย่อมโปรดฝูงโทะระแก่คนดังอันหลายท่าแก่กม ชื่อจัก
นันท์แลมีถ้วน เขียนอดเนื้ออดใจแก่อันเพิงเคียด แลบ่อาจเคียดคังอัน เพื่อจัก..รุ่งเป็นพระ
พุทธ จูงจักเอาฝูงสัตว์ทั้งหลายข้ามสงสารทุกขนี้...

(จารึกสมัยสุโขทัย. 2527 : 43-44)

จากข้อความดังกล่าว การปรากฏพระนามของพญาลิไทว่า “ศรีสุริยพงศ์รามมหาธรรม
ราชาธิราช” นับว่าเป็นการเปลี่ยนฐานะของพระมหากษัตริย์จากที่เคยเป็น “พ่อขุน” (ในจารึกหลัก
ที่ 1) มาเป็น “พระมหาธรรมราชา” ถึงแม้จะมีอิทธิพลของขอมปะปนอยู่บ้าง ดังที่กล่าวถึงพระราช
พิธีราชาภิเษก และคำฉันพระนามว่า “ศรีสุริยพงศ์ราม” แต่การกล่าวพระราชจริยาวัตรของพญาลิไท
นั้น ล้วนเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงการยึดถือธรรมะเป็นหลักการสำคัญในการปกครองสุโขทัย โดยเฉพาะ
อย่างยิ่ง การเสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม ซึ่งเปรียบเสมือนการปฏิบัติตามกฎหมายของพระ
มหากษัตริย์ เพื่อไม่ให้ประพฤติดิฉิธรรมเนียมอำนาจอันเป็นบ่อเกิดแห่งความยุติธรรม ความเมตตา
กรุณาต่อราษฎรทั้งภายในและภายนอกราชอาณาจักรที่ช่วยเสริมสร้างบุญบารมีให้พระองค์บรรลु
ความมุ่งหวังเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต พระราชจริยาวัตรของพญาลิไทนี้ จึงเปรียบเสมือนการ

บำเพ็ญบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ ดังที่กล่าวไว้ในจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาบาลี ว่า

...ในทานบารมี ก็เหมือนพระเวสสันดร ในปัญญาบารมี (ก็เหมือนพระมโหสถ)
ในศีลบารมีก็เหมือนพระสิทธราชอันท่านผู้รู้ควรสรรเสริญ เชี่ยวชาญในทางโหราศาสตร์ มี
พยากรณ์เป็นต้น ทรงรู้สภาวะแห่งพระไตรปิฎก พระราชามีพระนามว่าลิไทย ทรง
ประพาศติประ โยชน์เกื้อกูลแก่พระศาสนา และเกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง...

(จารึกสมัยสุโขทัย. 2527 : 245)

ลักษณะที่เป็นเสมือนพระโพธิสัตว์นี้ เทียบได้กับบทบาทของพญาจักรพรรดิราชใน
ไตรภูมิพระร่วง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระองค์เอง จึงสันนิษฐานได้ว่า พญาลิไทยน่าจะทรงมีจุด
มุ่งหมายที่จะแสดงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิให้ปรากฏแก่สายตาคนทั้งปวง อันเป็นหลักความคิด
เกี่ยวกับกษัตริย์ที่เป็นสากล บนพื้นฐานความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มีความสำคัญเหนือความแตกต่าง
ทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม (สุเนตร ชุตินธรานนท์ .2538 : 47) แต่มีข้อสังเกตประการหนึ่งคือ ใน
จารึกต่างๆ ไม่ปรากฏการอ้างพระองค์ว่าเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเลย อย่างไรก็ตาม แนวการปฏิบัติของ
พญาลิไทยนี้ คงได้แบบอย่างมาจากพระเจ้าอโศกแห่งอินเดีย จากการที่มีผู้เปรียบเทียบกับข้อความใน
จารึกต่างๆ ของพญาลิไทยกับจารึกของพระเจ้าอโศก สรุปเป็นข้อความดังนี้

การเทียบจารึกสุโขทัยจารึกอโศกนี้ เห็นได้ว่า พระยาลิไทยพยายามทำหลายสิ่งหลาย
อย่างซึ่งพระเจ้าอโศกเคยกระทำมาแล้ว เช่น การปลูกมะม่วง การปลูกต้นโพธิ์...มีการ
สร้างกุฏิ ศาลา และในที่สุด แม้แต่การสร้างศิลาจารึกในสมัยสุโขทัยก็เป็นการเอาอย่างการ
ทำจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชเช่นกัน ศิลาจารึกสมัยสุโขทัยมีลักษณะเป็นการกล่าว
การชาวซึ่งในพุทธศาสนา พร้อมกันนั้นก็บรรยายประวัติส่วนพระองค์ การที่ทรงผนวช
การให้ทาน และที่สำคัญที่สุดก็คือ มีข้อความหลายตอนที่สั่งสอนประชาชนด้วย ลักษณะ
ของศิลาจารึกสุโขทัยก็เป็นหลักเช่นเดียวกับจารึกหลักศิลาของพระเจ้าอโศกเช่นกัน และ
คงสร้างขึ้นเพื่อความมุ่งหมาย ทำนองเดียวกัน คือ สามารถไปตั้งไว้ให้คนทั่วไปอ่านได้
ด้วย

(สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 77)

การเน้นอุดมการณ์ทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” ของพญาลิไทย เมื่อพิจารณาเนื้อหาและ
สภาพบ้านเมืองในรัชกาลของพระองค์จากศิลาจารึกหลักต่างๆ แล้ว อาจสันนิษฐานว่าสาเหตุสำคัญ

น่าจะมาจากการพยายามสร้างความชอบธรรมแก่พระองค์ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ เนื่องจาก พระองค์ทรงเป็นอุปราชเมืองศรีสัตนาคนหุตมาก่อนที่จะเสด็จมาปราบปรามศัตรู คือเจ้านายพระองค์ อื่นที่บดเคืองสุโขทัย แล้วจึงทรงขึ้นครองราชย์ในภายหลัง ประกอบกับสภาวะบ้านเมืองในช่วงนั้น กำลังประสบปัญหาจากการขยายอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรทางใต้(อยุธยา) พญาลิไทจึงน่าจะ ใช้อุดมการณ์ทางการเมืองแบบ “ธรรมราชา” เป็นสิ่งดึงดูดใจราษฎรให้เกิดความจงรักภักดีและ ศรัทธาในธรรมานุภาพของพระองค์ ซึ่งจะเป็นการตัดทอนกำลังอำนาจของอาณาจักรอยุธยาได้ส่วน หนึ่ง (ณรงค์ พ่วงพิศ. 2530 : 4-5) ครั้นสิ้นสุริยราชกาลของพญาลิไทแล้ว แนวความคิดแบบ “ธรรมราชา” ก็ได้ส่งผลสืบทอดในรัชกาลต่อมา สังเกตได้จากการใช้พระนามว่า “พระมหา ธรรมราชา” ของกษัตริย์ทุกพระองค์ อย่างไรก็ตาม การปกครองโดยเน้นหลักธรรมานุภาพของพระ มหากษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย ส่งผลให้บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุขได้ไม่นาน ในที่สุดก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจกำลังและความเคียดแค้นของผู้ปกครองที่เหนือกว่า

ในการสถาปนากรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีนั้น พระเจ้าอู่ทองทรงวางรากฐานด้านการ ปกครองโดยรับเอาแนวความคิดแบบเทวราชาจากขอมมาปรับใช้ตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อันก่อให้เกิดการสร้างระเบียบวิธีการและกฎเกณฑ์ต่างๆ เพื่อยืนยันหรือสนับสนุนฐานะแห่งความ เป็นเทพของพระมหากษัตริย์ อาทิ

1. พระราชพิธีต่างๆจะเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ มีพราหมณ์ในราชสำนักเป็นผู้ ประกอบพิธี แบ่งเป็น 2 ฝ่ายหรือ 2 นิภาย คือ พราหมณ์พิธี หรือพราหมณ์ศิวเวท ทำหน้าที่ประกอบ พระราชพิธีเกี่ยวกับพระคชกรรม ซึ่งเป็นพิธีกรรมต่างๆเกี่ยวกับช้างคู่บารมี พราหมณ์เหล่านี้จะ ปฏิบัติหน้าที่ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ สำหรับเครื่องใช้ในพระราชพิธีนั้น ก็จะแสดงถึง สัญลักษณ์แห่งความเป็นองค์ไศเลนทร์ เช่น พระราชบัลลังก์ พระที่นั่งต่างๆซึ่งจำลองมาจากลักษณะ ของเขาพระสุเมรุ อันเป็นศูนย์กลางของจักรวาลและเป็นที่สถิตของพระผู้เป็นเจ้าตามความเชื่อของ พราหมณ์ ตลอดไปจนถึงพระเมรุมาศ ซึ่งเป็นอาคารถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระปรารักษ์ ซึ่งเป็น ที่บรรจุพระบรมอัฐิ ก็ล้วนแต่เป็นสัญลักษณ์ของเขาสุมเมรุที่สร้างขึ้นด้วยความวิจิตรบรรจงตาม แบบสถาปัตยกรรมเขมร และสิ่งสำคัญในการประกอบพระราชพิธีต่างๆ คือ การอ้างเทพเจ้าทั้งสาม ได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ พระนารายณ์

2. พระราชวังของพระมหากษัตริย์จะสร้างตามแบบเทวสถาน เป็นปราสาทมียอดใหญ่โต และงดงาม แสดงถึงความศักดิ์สิทธิ์ ฐานะที่สูงส่งเหนือมนุษย์ทั้งปวง พระมหากษัตริย์มักจะทรง ประทับอยู่ในพระราชฐานชั้นใน ครั้นเวลาเสด็จออกก็จะมีพิธีการต่างๆ ดังพระผู้เป็นเจ้ามาปรากฏ ต่อสายดาประชาชน

3. คำพูดที่ใช้กับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์นั้นเป็นคำราชาศัพท์ที่มีมาจากภาษาอื่น

และไม่ได้เป็นศัพท์สามัญ เช่น เสด็จพระราชดำเนิน ทรงพระบรมมหาราชวัง ทรงเสวย ฯลฯ ส่วนการขานพระนามของพระมหากษัตริย์ มักจะมีความหมายที่บ่งบอกถึงความเป็นเทพ เช่น สมเด็จพระรามธิบดี สมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระนารายณ์ เป็นต้น

4. พระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ เปรียบเหมือนโองการจากเทพเจ้า ผู้ใดจะฝ่าฝืนไม่ได้ มิฉะนั้นจะถูกลงพระราชอาญา

5. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเทวราชาผู้มีรัศมีเปล่งปลั่งและมีความร้อนที่อาจเป็นอันตรายต่อมนุษย์ ทรงเป็นสังคีติศัพท์ที่สามัญชนและต้องไม่ได้ พระราชสรีระของพระองค์ทุกส่วนห้ามตกลงพื้นดิน แม้ในยามเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่างๆ พระองค์จึงต้องทรงฉลองพระบาทเพื่อไม่ให้ความร้อนตกลงสู่พื้นดิน ซึ่งจะทำให้เกิดความแห้งแล้งและนำความเดือดร้อนมาสู่ราษฎรได้ (ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2525 : 26-39)

นิโกลาส์ แชรแวงส ได้กล่าวถึงความรู้สึกที่มีต่อราชสำนักสยามสมัยกรุงศรีอยุธยาว่า

ไม่เคยมีราชสำนักใดในโลกที่ละเลียบเท่าราชสำนักสยาม การจะเดิน, จะพูด, จะดื่ม, จะกิน, แม้กระทั่งการจะทำครัวก็เป็นพิธีต้องไปเสียบทั้งสิ้น ถ้าจะเข้าไปในพระบรมมหาราชวังจะต้องถอดรองเท้าแต่พระลานชั้นนอก จะต้องปลดอาวุธไว้ที่พระลานชั้นสอง และเมื่อไปถึงตำแหน่งแห่งที่อันมุ่งจะไปแล้ว จะต้องลงนั่งตามแบบของชาวพื้นเมือง กล่าวคือ นั่งพับเพียบ แล้วกราบถวายบังคมสามราโดยบ่ายหน้าไปทางห้องที่ประทับขององค์พระเจ้าแผ่นดิน ถ้าพระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ใกล้ๆ ณ ที่นั้น ก็จะต้องคลานเข้าไปโดยถ่าเดินเข้าไปตามธรรมดาแล้วก็จะถือกันว่าเป็นการขาดความเคารพอย่างยิ่ง ไม่มีที่แห่งใดในองค์มหาปราสาทที่เราจะหยุดแล้วยืนอยู่ได้เลย

(นิโกลาส์ แชรแวงส. 2506 : 283-284)

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสังคมไทยเป็นสังคมพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์จึงจำเป็นต้องสร้างความชอบธรรมทางด้านแนวความคิดในหมู่ประชาชน เพื่อให้เกิดการยอมรับฐานะของพระองค์ โดยผ่านถึงกันด้วยลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” (ธิดา สารสา. 2537 : 39) ซึ่งจะ “สามารถลดความศักดิ์สิทธิ์ ลี้กลับของเทพ เพื่อแสดงคนว่าเป็นร่วมโพธิ์ร่วมไทรของประชาชน ใช้ภาษาธรรมะอันเป็นภาษาเดียวกับที่ประชาชนยึดถือ มิใช่เทพเจ้าอันเป็นคนละภาษากับประชาชน” (สุริย์ ทวีอุดมทรัพย์. 2531 : 81)

ด้วยเหตุนี้ ในสมัยอยุธยาจึงมีการผสมผสานระหว่างแนวความคิดแบบเทวราชากับธรรมราชาเข้าด้วยกันอย่างชัดเจน ดังจะเห็นได้จากการกล่าวพระนามของพระมหากษัตริย์ใน

เอกสารต่างๆ เช่น ในกฎหมายเทียบบาล กล่าวถึง “สมเด็จพระรามาริธิบิรมไตรโลกนารณมหาราชา ฤทธิราช เทพมุนยวิสุทธิสุริยวงษของคฤทรางกูรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทศพิธราชธรรม ถวัลราช ประเวณีศรีบรมกระษัตริราช พระบาทดำรงภูมิณฑลสถลสีมาประชาราษฎร บรมนารถบพิตร” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. 2537 : 69)

ในพระไอยการพระมศักดิ์ กล่าวถึง “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศวรรุธิศวรบรมนารถบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิธราชธรรมอนันตสมาภาวติเรกเอกอุคบบรมพุทรางกูร จุลจักรพรรดิ ธรรมิกกราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันมหาประเสริฐ” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. 2537 : 197)

ในพระไอยการลักษณะรับฟ้อง กล่าวถึง “สมเด็จพระเจ้ารามาริธิบิรมไตรจักรพรรดิ ราชาริราชรามศวรธรรมิกราช เสด็จไชยเทพตริภูวนาธิเบศบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2. 2537 : 197)

จากตัวอย่างพระนามดังกล่าว แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงอยู่ในฐานะเทวราชเป็น “พระรามาริธิ” หรือ “อิศวรบรมนารถ” ตามคติพราหมณ์ แต่พระองค์ก็ยังทรงเป็น “จักรพรรดิธรรมิกราช” ตามคติพุทธด้วย ซึ่งสายชล วรรณรัตน์ (2525 : 175-176) ได้ตั้งข้อสังเกตและอธิบายว่า การรับเอาคติธรรมราชามาใช้ในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ทรงเน้นคติจักรพรรดิเป็นอย่างมาก ต่างกับสมัยสุโขทัยที่ได้บรรยายรายละเอียดของความเป็นจักรพรรดิไว้ในไตรภูมิพระร่วง แต่พระมหากษัตริย์ก็ทรงเน้นที่ความเป็นพระโพธิสัตว์และมหารัชมหาราชาริราช โดยไม่ปรากฏการอ้างพระองค์เป็นจักรพรรดิเลย อย่างไรก็ตาม ทั้งคติธรรมิกราชหรือธรรมราชาริราชกับคติจักรพรรดิ ต่างก็เน้นความเป็นใหญ่เหนือราชาอื่น หากแต่คติธรรมราชาริราชนั้นเน้นลักษณะภราดรภาพระหว่างธรรมราชาริราชกับราชาอื่นๆมาก ส่วนคติจักรพรรดิจะเน้นที่ความมีพลังอำนาจเหนือกว่าราชาอื่นๆของจักรพรรดิ

นอกจากนี้ การบำเพ็ญพระราชกุศล บำรุงพระศาสนาด้วยการพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ เพื่อสร้างหรือปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม เจดีย์ วิหารต่างๆ ก็เป็นสิ่งที่พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาทรงถือปฏิบัติในฐานะที่เป็นองค์ศาสนูปถัมภก โดยเฉพาะการงัดเก็บภาษีหรือลดอัตราภาษีเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ซึ่งเป็นวิธีการหนึ่งที่แสดงความเป็นผู้ทรงธรรมของพระมหากษัตริย์ในบางรัชกาล เช่น ในคำให้การชาวกรุงเก่า กล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวรภายหลังการขึ้นครองราชย์ว่า

เมื่อพระนเรศวรมีชัยชนะแก่พระมหาอุปราชแล้ว ก็เสด็จกลับยังพระนครศรีอยุธยา ให้ทำนุบำรุงไพร่บ้านพลเมืองให้เรียบร้อยปรกติตามภูมิลำเนา ข้าราชการทั้งปวงจึงทำการราชาภิเษกยกพระนเรศวรขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระนเรศวรจึงทรงตั้งพระเอกาทศรถไว้ในตำแหน่งพระมหาอุปราช ทรงตั้งมหาดเล็กซึ่งตามเสด็จมาแต่เมืองหงสาวดีได้ทำการ

รพุงร่วมชีวิตกับพระองค์มานั้น ให้นิยศบรรดาศักดิ์ทุกคนแล้ว พระราชทานบำเหน็จรางวัลเป็นอันมากแล้วทรงพระกรุณาโปรดมิให้ต้องเสียด้วยสาอากรทั้งปวงด้วย

(คำให้การชาวกรุงเก่า. 2507 : 95)

ในพระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา มีเนื้อความกล่าวถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ภายหลังจากการปราบดาภิเษกของพระองค์ว่า

...เมื่อเสด็จปราบดาภิเษกวัลลภราชย์นั้น พระชนม์ได้ 25 พรรษา และพระบาทสมเด็จพระบรมนารถพิตร์พระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิศราชธรรมอันประเสริฐ ก็ทรงพระกรุณาแก่ประชาราษฎรทั้งปวง ให้ลดส่วยสาอากรแก่ประชาราษฎรทั้งปวงสามขวบ มิได้เอาเข้าพระคลัง และทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นอนเณกประการ...

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2495 : 50)

วิธีการดังกล่าว แม้จะก่อประโยชน์แก่ราษฎรเพียงชั่วระยะหนึ่ง แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของทศพิศราชธรรม ซึ่งไม่ได้เป็นแค่เพียงหลักปฏิบัติส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์เท่านั้น หากยังเกี่ยวข้องกับการสร้างฐานอำนาจทางการเมืองโดยตรง และเป็นส่วนสนับสนุนให้เกิดความชอบธรรมในการปกครองด้วย (สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. 2523 : 82) ดังนั้น ถึงแม้ว่าพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาจะทรงมีฐานะเป็นเทวราช แต่ถ้าพระองค์ไม่ใส่ใจในธรรมแล้ว ย่อมส่งผลกระทบต่อความมั่นคงในราชบัลลังก์ เช่น รัชกาลของสมเด็จพระศรีสุธรรมราชา ซึ่งเป็นเหตุให้สมเด็จพระนารายณ์ทรงคิดลอบปลงพระชนม์ ถึงกับทรงตรัสว่า

อนิจจา พระเจ้าอาเรานี้คิดว่าสมเด็จพระบิดาสวรรคตแล้ว ยังแต่พระเจ้าอาที่เหมือนหนึ่งพระราชบิดายังอยู่ จะปกป้องราชวงศ์สืบไป ควรหรือมาเป็นได้ดังนี้ พระองค์ปราศจากหิริโอตตปัสแล้ว ไหนจะครองสมบัติเป็นยุติธรรมเล่า...หน้าที่จะร้อนอกสมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเป็นแท้จะละไว้ไม่ได้ ด้วยพระองค์ก่อแล้วจะสานตามเดิจะเสียด้วยอาบารมีเป็นที่พึง...

(พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันทุนมาศ. 2507 : 362)

ในเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ก็ได้ชี้ให้เห็นถึงการที่พระมหากษัตริย์ทรงละเลยทศพิศราชธรรม นำไปสู่ความเดือดร้อนและวุ่นวายแก่บ้านเมืองว่า

กรุงศรีอยุธยาอันสมบูรณ์
อุดมบรมสุขทั้งแผ่นดิน
คราที่นั้นฝูงสัตว์ทั้งหลาย
ด้วยพระมหากษัตริย์มีได้ทรงทศพิธราชธรรม จะเกิดเจริญเป็นมหัศจรรย์สืบ-

หกประการ

คือเดือนดาวคืนฟ้าจะอาเพศ	อุบัติเหตุเกิดทั่วทุกทิศาน
มหาเมฆจะอุกเป็นเพลิงกาฬ	เกิดนิมิตพิสดานทุกบ้านเมือง
.....	
พระมหากษัตริย์จะเสื่อมสิงหนาท	ประเทศราชจะเสื่อมซึ่งยศลา
อาสจจะเลื่องถาษา	พระธรรมาจะตกถูกลับ
ผู้กล้าจะเสื่อมใจหาม	จะสาบสูญวิชาการทั้งปวงสรรพ
ผู้มีสินจะถอยจากทรัพย์	ลัทธิจะอับซึ่งน้ำใจ
.....	
กรุงประเทศราชธานี	จะเกิดการกฏีทุกแห่งหน
จะอ้างว้างตกใจทั้งไพร่พล	จะสาละวนทั่วโลกทั้งหลึงซาย
จะร่อนอกสมณาประชาราช	จะเกิดเจริญเป็นอุบาทว์นั้นมากหลาย
จะรบราฆ่าฟันกันวุ่นวาย	ฝูงคนจะล้มตายลงเป็นเบือ

ฯลฯ

(เพลงยาวพญาภรณ์กรุงศรีอยุธยา)

จากเหตุผลที่กล่าวมานี้ ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทและคุณค่าของความเป็น “ธรรมราชา” ที่ยังคงมีความสำคัญต่อสถานภาพของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาโดยตลอด ถึงแม้ว่าในช่วงสมัยนี้ จะเน้นคติเทวราชาเป็นแนวปฏิบัติก็ตาม

ต่อมา ในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ การผสมผสานระหว่างแนวคิดแบบ เทวราชากับธรรมราชา ก็ยังคงมีอิทธิพลต่อวิธีการปกครองโดยสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยา แต่ฐานะ แห่งความเป็นเทพของพระมหากษัตริย์ได้คลี่คลายลงตามลำดับ ในขณะที่บทบาทความเป็น “ธรรมราชา” ได้ถูกเน้นมากยิ่งขึ้น กล่าวคือ ในรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี หรือ “สมเด็จพระบรม ธรรมิกมหาราชาราชพระเจ้าอยู่หัว” (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 65. 2503 : 1) พระองค์ทรงมีพระ ราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองดังแต่ก่อน แต่เนื่องจากผลของการทำศึกสงคราม คราวเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 จึงทำให้ประชาชนตกอยู่ในอาการหวาดผวาระสับปัญหา

ออกยาก จึงทรงพระกรุณาพระราชทานข้าวสารแก่อำณาราชบุตรอีกทั้งบรรดาข้าราชการ ทหาร พลเรือน จากเหตุการณ์บ้านเมืองในขณะนั้น ทำให้พระองค์ทรงสลดพระทัยถึงกับทรงคร่ำครวญว่า “บุคคลผู้ใดเป็นอาทิจือเทวดา บุคคลผู้มีฤทธิ์มาประสิทธิ์ มากระทำให้ข้าวปลาอาหารบริบูรณ์ขึ้น ให้สัตว์โลกเป็นสุขได้ แม้ผู้นั้นจะปรารถนาพระพามาแห่งราชวังหนึ่งก็อาจตัดบริจาคนำให้แก่ผู้นั้น ได้ความกรุณาเป็นความสำคัญะนี้” (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65. 2503 : 22) นับว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมีน้ำพระทัยที่เปี่ยมพระกรุณาและความมุ่งมั่นที่จะทำให้ประชาชนอยู่ดีกินดีด้วยการเสียดสละพระราชทรัพย์เพื่อชนในชาติอย่างแท้จริง ที่สำคัญคือ พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาที่จะพยายามฟื้นฟูพุทธศาสนาให้รุ่งเรือง ซึ่งจะเป็นสิ่งที่ขัดแย้งจิตใจของคนไทยให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และเป็นผลดีต่อการพัฒนาประเทศชาติได้อีกทางหนึ่ง ดังเมื่อคราวที่เสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราช พระองค์ทรงมีกฎหมายประกาศห้ามเหล่าไพร่ทหารทั้งหลายทำร้ายหรือข่มเหงประชาชน รวมทั้งสัตว์เลี้ยงต่างๆ ทรงแจกจ่ายพระราชทรัพย์แก่พระภิกษุและบำรุงศาสนสถาน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรงให้ราชบัณฑิตนำพระไตรปิฎกจากเมืองนครศรีธรรมราชไปคัดลอกเก็บไว้ที่กรุงเทพฯ ดังข้อความว่า

ครั้น ณ วัน 6 2 2 ค่ำ เพลา 7 หุ้ม เกิดเพลิง ณ เมืองนคร ตำบลนายไก่อ่ ทรงพระกรุณาให้มีกฎหมายประกาศไป มิให้ไพร่ทหารไทยจีนทั้งปวงฆ่าโคกระบือ แลข่มเหงสมณชีพรามณ์อำณาประชาราษฎร...แล้วทรงพระราชศรัทธาให้สังฆการีธรรมการนิมนต์พระภิกษุ,เถร,เณร,รูปชีในเมื่อนอกเมืองนครศรีธรรมราชมาพร้อมพระราชทานข้าวสารองค์องค์ละถึง เงินองค์ละ 1 บาท ที่ขาดผ้าสะบงจีวร ก็ถวายไตรจีวร แล้วแจกขากวนนิพอกเสมอวันละ 1 สลึงทุกวันพระอุโบสถ แล้วทรงพระกรุณาช้างข้าทูลละอองฯให้ฐานาบูรณปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ,พระวิหารการเปรียญ,พระระเบียง,ศาลาภูกุฏิ สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้ตั้งการสมโภชพระสารีริกธาตุสรรพด้วยการสมโภช แล้วให้ปลุกญาไทยเจ้านคร เสนาบดีปลุกญา ไทยถึงดวย ทรงพระกรุณาไม่เห็นด้วยให้คงจำเจ้านคร ไปให้ถึงกรุงเทพฯจึงปลุกญากันใหม่...

อนึ่ง ทรงพระกรุณาให้ราชบัณฑิตยจัดพระไตรปิฎกลงบรรทุกเรือเข้ามากรุงเทพฯ แต่พอจำลองได้ทุกพระคัมภีร์แล้ว จึงเชิญออกมาไว้ดั่งเก่า...

(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65. 2503 : 31-32)

จะเห็นได้ว่า นอกเหนือจากการทำศึกสงครามเพื่อความมั่นคงของบ้านเมืองแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงประกอบพระราชกรณียกิจต่างๆ ที่ล้วนแสดงถึงลักษณะความเป็น “ธรรมราชา”

ของพระองค์ โดยเฉพาะการทํานุบำรุงสถาบันทางพุทธศาสนาด้วยพระราชรัทธาที่เห็นได้ชัด
 ดังที่ นายสวนมหาดเล็ก ได้กล่าวไว้ในโคลงขอพระเกียรติพระเจ้ากรุงธนบุรี ว่า

พระมามอบจีพ็ช้อน	จีพิต
อวยโภชนทานอุทิศ	ทั่วไค้
อนกบรีจาคณิษฐ์	สนองสาส นานา
ธรมิตหवादไหว้	เชิดชีชมผล ฯ
พระคุณอนนเกถ้า	สขมภู
ขกหมุ่นรชนชู	จีพไว้
ทรงธรรมิกราชตรู	คราโลก
เป็นมกุฎแก่นไต้	ทั่วท้าวฤาเสมอฯ

(วรรณคดีธนบุรี เล่ม 2. 2533 : 115)

ครั้นถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์ทรงเน้นคติพุทธศาสนาเป็นแนวปฏิบัติ
 ด้านการเมือง การปกครอง อันเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความเป็น “ธรรมิกราชาธิราช” ผู้ก่อปรด้วย พระ
 ปัญญาคุณและพระกรุณาคุณอย่างแท้จริง (สายชล วรรณรัตน์. 2525 : 208-209) แม้จะทรงรับ
 อิทธิพลด้านการปกครองและการประกอบพระราชกิจ, พิธีกรรมที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา
 แต่พระองค์ก็ทรงลดบทบาทความสำคัญของแนวคิดแบบเทวราชาลงไปมาก เห็นได้จากการที่
 พระองค์ทรงออกพระราชกำหนดใหม่ให้ประชาชนนับถือเทพารักษ์ พระภูมิเจ้าที่แต่พอควร ห้ามใช้
 วิธึมาสัตว์เพื่อบวงสรวงบูชา แต่ให้กระทำบุญทำทานรักษาศีลแทน ที่สำคัญคือ พระองค์ทรงให้
 ทำลายสิ่งลี้ลับที่มีอยู่ตามสถานที่ต่างๆ เพราะเป็นสิ่งที่สร้างความเสื่อมเสียแก่บ้านเมือง ดังที่กล่าวไว้
 ในพระราชกำหนดว่า

แต่ซึ่งสารเทพารักษ์อันเอาไม้ทำเปนเพศบุรุษลึงใหญ่่น้อยต่างๆหญิงชายชว่นนับถือ
 นั้น ทรงพระกรุณาให้นักปราชราชบัณฑิตค้นดูในพระไตรปิฎกก็มีได้มีหย่าง ให้สืบถาม
 ดูหย่างทำเนียมในพระนครราชธานีต่างๆ ก็มีได้มีเยี่ยงหย่างจึงทรงพระวิจารณ์เห็นว่า แรก
 เหตุนี้จะมีมาเพราะคนพาลกักขะละหยาบช้า แข่งกระทำเพศอันนี้เมาะเยี่ยงแม่คอันมี
 มารยาทหาความลอยมิได้เปนเดิม สืบมาหญิงชายผู้หาปัญญามิได้ก็เอาเยี่ยงหย่างนับถือ
 สืบมา เปนที่เทวดาอันศักดิ์สิทธิ์จะชิงชัยอีก สมควรแต่กับผีสงอันต่ำศักดิ์ส้าหาเผ่าพาล
 หยาบช้านั้น อันหนึ่งเปนที่แขกเมืองนานาปรเทศไปมาค้าขายได้เห็นจะดูหมิ่นถิ่นแคลน

กรุงเทพพระมหากษัตริย์อันก่อปรคัวยเกิดยศจะคิดเขียนว่ามีควรที่จะนับถือก็มานับถือทำ
 ญบารุงนี้ จะเอาความลามกอปรมงคลนี้ไปเล่าต่อๆไปในนานาประเทศต่างๆก็จะเสื่อม
 เสียดาตราคมเกิดยศศักดิ์คานาภาพกรุงเทพพระมหากษัตริย์ไป ห้ามอย่าให้มีเพศบุรุษถึงอัน
 ลามกอปรมงคลไว้ในสารเทพารักษเป็นอันขาดทีเดียว แลให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ
 กำนันพันนายบ้าน ไปเอบเอามาเผาไฟเสียจงสิ้น อย่าให้มีอยู่ณะ โรงสารบ้านเมืองนิคม
 เขตประเทศใดที่มีผู้รู้เห็นเอาเนื้อความมาว่ากล่าว พิจารณาเป็นสัจจะเอาผู้รักษาเมือง ผู้รั้ง
 กรมการแลพันนายบ้านแลชาวบ้านตำบลปรเทศนั้นๆเป็นโทษถึงสิ้นชีวิต

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2503 : 324-325)

ในการประกอบพระราชพิธีสำคัญของราชสำนัก ทรงมีพระราชกำหนดเปลี่ยนแปลง
 พิธีกรรม ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา ซึ่งแต่เดิมที่เคยปฏิบัติกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยา
 พระมหากษัตริย์แห่งกรุงเก่า ทรงให้เหล่าขุนนางไหว้พระรูปพระเชษฐูปิด (สมเด็จพระรามาธิบดี
 ที่ 1) ก่อน แล้วจึงไหว้พระรัตนตรัย พระองค์ทรงเห็นว่าเป็น “ปรเวณีนผิล เพราะเหตุพระมหากษ
 ัตริย์แต่ก่อนและราชวงษานวนวงษ์ทั้งปวงมีทฤฎีมานะมาก ถือพระองค์ว่าเป็นกษัตริย์อันปรเสริญเกิด
 ก่อน จึงตั้งราชปรเวณีนไว้...” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2503 : 354) ดังนั้น พระองค์จึงทรง
 เปลี่ยนแปลงพิธีการ โดยให้ผู้เข้าผู้ร่วมพิธีไหว้พระรัตนตรัยก่อน เมื่อรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์
 สัจจาแล้ว จึงอุทิศส่วนกุศลให้เทพดาอารักษ์ทั้งปวง

การลดความสำคัญของคติพราหมณ์ในรัฐพิธีและวัฒนธรรมทางความเชื่อของสังคมด้วย
 การเน้นคติทางพุทธศาสนา เป็นวิธีการหนึ่งที่ช่วยเสริมสร้างให้พระมหากษัตริย์ทรงมีลักษณะความ
 เป็น “ธรรมราชา” ในอุดมคติของประชาชน นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 มหาราช ได้ทรงชำระกฎหมายต่างๆที่มีอยู่แต่เดิม เพื่อใช้ในการจัดระเบียบและสร้างคุณธรรม
 แก่บ้านเมือง อันเป็นที่มาของกฎหมายตราสามดวง ส่วนทางด้านศาสนา พระองค์ทรงสร้างและ
 บูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถานทีพระมหากษัตริย์องค์ก่อนๆ ทรงปฏิบัติกันมา ที่สำคัญคือ ทรงเป็น
 ประธานในการจรจรโลงธรรม โดยทรงโปรดฯให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก “...ทรงบริจาคพระ
 ราชทรัพย์ แจกจ่ายพระราชวงษานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายหน้า ฝ่ายในพระราชวังหลวง พระราชวัง
 บวรฯ พระราชวังหลัง ให้ทำถ้ำรับควาหวานถวายพระสงฆ์ซึ่งชำระพระ ไตรปิฎกทั้งเข้าทั้งพล...”
 (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2531 : 57-58)

ในสมัยรัชกาลที่ 1 นี้ แม้บ้านเมืองจะตกอยู่ในสภาวะศึกสงครามกับพม่า แต่องค์พระมหา
 กษัตริย์ก็ทรงพยายามฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมแขนงต่างๆให้รุ่งเรือง โดยเฉพาะในช่วงแรกของรัชกาล
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงโปรดฯให้ราชบัณฑิตแต่งไตรภูมิโลกวินิจ

พ.ศ. 2326 โดยมีเนื้อหาที่กล่าวถึงการกำเนิดโลกว่า เมื่อน้ำเริ่มลดก่อนจะเกิดโลก นั้น ส่วนแรกที่ไหลพื้นน้ำคือ โทริบัลลังก์ที่พระพุทธเจ้าประทับตรัสรู้ ซึ่งตามหลัก โลกภูมิของพุทธศาสนา น่าจะเป็นเขาพระสุเมรุ การเปลี่ยนหลักของโลกนี้จึงมีความหมายต่อแนวคิดที่เกี่ยวกับ กษัตริย์และรัฐ เพราะเท่ากับเป็นการเปลี่ยนศูนย์กลางของโลกหรือจักรวาล กษัตริย์ไม่ได้เป็นเทวะ ของโลกที่สถิตอยู่เหนือเขาพระสุเมรุ แต่กษัตริย์เป็นพุทธะซึ่งจะยังความหลุดพ้นแก่สรรพสัตว์ทั้ง ร่างกายและวิญญาณ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523 : 57) จากเหตุผลดังกล่าว จึงชี้ให้เห็นถึงแนวคิดว่าด้วย เรื่องของกษัตริย์ที่ทรงเป็นพระ โพธิสัตว์อย่างชัดเจน

การที่องค์ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเน้นความคิดแบบ “ธรรมราชา” ด้วยการ ปฏิบัติพระราชภารกิจอันสมกับพระนามที่กล่าวไว้ในกฎหมายต่างๆว่า “สมเด็จพระบาทบรม นาถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐ” นี้ มีผู้สันนิษฐานว่าน่าจะสืบ เนื่องมาจากเหตุผลบางประการ คือ

1. เพื่อสร้างสิทธิธรรมและความชอบธรรมในทางการเมือง เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์ใหม่ที่ปราบดาภิเษกขึ้นภายหลัง การสำเร็จโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะฉะนั้น การสร้างภาพ “ธรรมราชา” ที่เคยได้รับการปลูกฝังใน ล้านนาของคนไทยให้ชัดเจนขึ้นมาใหม่ จะเป็นวิธีการที่สร้างความนิยมในหมู่อาณาประชาราษฎร์ได้
2. เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการขยายอำนาจไปในอาณาจักรใกล้เคียง ซึ่งต่างก็นับถือพุทธ ศาสนาเช่นเดียวกับไทย
3. เพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นในความเป็น “ธรรมราชา” ของไทย ซึ่งจะทำให้ราษฎรเกิด ความจงรักภักดี และคลายความวิตกต่ออำนาจผู้นำของพม่าในขณะนั้นได้ (ณรงค์ พ่วงพิศ, 2530 : 17-18)

ต่อมา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ทรงนำประสบการณ์ การเรียนรู้ราชกิจจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระราชบิดา มาใช้เป็นวิธี การจัดระเบียบทางสังคม โดยนำเอาหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนามาใช้ควบคู่กับกฎหมาย เช่น ทรง ออกพระราชกำหนด ห้ามมิให้สูบและซื้อขายฝิ่น “เพื่อจะให้เป็นหิดานุหิตประ โยชน์หนึ่ง จะทรง พระราชสงเคราะห์ช่วยระงับคั่งทกข์ไทยแห่งคนร้ายอนาคตปัจจุบัน” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505 : 74-75)

นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงกำหนดแนวทางประเพณีปฏิบัติตามหลักคำสอนทางพุทธ ศาสนา โดยการกวาดขันให้บุคคลทุกระดับยึดถือใน “กุศลกรรมบทสิบประการ” ให้ถือ “อุโบสถ 4” และถือตามหลัก “ไตรสิกขา” เพื่อให้ทุกคนอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข (สุทธินิ จันทรรัตน์, 2530 : 75) ดังจะเห็นได้จากข้อความในศุภอักษรไทยตอบพม่า เมื่อครั้งที่พมามีหนังสือขอเป็นไมตรีว่า

ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาทุกวันนี้ ให้มีพระราชบัญญัติไว้ ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาท
ผู้ใหญ่ผู้น้อย กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน ให้ตั้งอยู่ในทศกุศลกรรมบถ แลสิ่งคาโลวาทวินัย คี
ปกคิอุโบสถ แลปฐิชาครอุโบสถ แลปาฐิหาริยปิกขอุโบสถแลอริขอุโบสถ แลให้
ปรนนิบัติตามอนุปปปฏิปทาทีลีสัณห์ และพระสมาธิขันห์ และปัญญาขันห์มีพระอรห
ที่สุดณะนี้...

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2504 : 57)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระราชศรัทธาทงพุทธศาสนาอย่าง
แรงกล้า จึงมีพระราชกำหนดให้จัดพิธีวันวิสาขบูชาอันเป็นโบราณราชประเพณีที่สุญหาขมาช้านาน
และยังไม่มีพระมหากษัตริย์องค์ใดทรงกระทำขึ้น เนื่องจากพระองค์ทรง "...มีพระทัยปรารถนาจะ
ใคร่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ให้มีผลวิเศษประเสริฐยิ่ง..." (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
คำรงราชานุภาพ. 2505 : 4-5) และในรัชกาลนี้เอง ได้มีการสังคายนาสวดมนต์ขึ้นภายหลังที่เกิดการ
ระบาดของอหิวาตกโรค อีกทั้งทรงโปรดฯให้ตั้งโรงงานขึ้นเพื่อ "พระราชทานอาหารเลี้ยงราษฎร
...แลจัดที่แสดงธรรมนิมนต์พระสงฆ์มาแสดงธรรมทานที่โรงงานนับทุกวันนี้ได้ขาด" (สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ. 2505 : 88)

สมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัว ทรงสืบสานพระราชภารกิจของพระ
มหากษัตริย์ตามคติพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง พระองค์ "ทรงแต่พระราชกุศลและการพระนคร"
(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2538 : 147) ดังเห็นได้จากการกระทำสัตตสดกมหาทาน ทั้งทรงโปรดฯให้
สร้างพระพุทธรูปจำนวน 64 พระองค์เท่ากับจำนวนพระชนมพรรษา ให้มีเสวตรฉัตร 27 พระองค์ซึ่ง
เท่ากับจำนวนปีที่เสวยราชสมบัติ อันเป็นการสื่อแสดงความหมายว่าพระพุทธรูปเหล่านี้คือสิ่งแทน
พระองค์ (ชลดา เรื่องรักย์ลิขิต. 2538 : 61) ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นกษัตริย์แบบพุทธราชา
อย่างชัดเจน

สำหรับคติพุทธราชานั้นมีลักษณะที่ร่วมกันกับคตินิยมราชา ไม่ได้แยกเป็นคติเฉพาะ
เนื่องจากร่วมอยู่ในหลักการทางพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน กล่าวคือ ธรรมราชา นั้นเป็น
ลักษณะของพระมหากษัตริย์ผู้ยึดมั่นในหลักธรรมทางพุทธศาสนา ทรงปกครองโดยธรรม มุ่งความ
ยุติธรรมและความดีงามแก่บ้านเมือง ในขณะที่พุทธราชานั้น จะให้ความสำคัญต่อพระมหากษัตริย์
ว่าทรงเป็นพระพุทธเจ้า หรือทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ซึ่งปรากฏ
ออกมาหลายลักษณะ ดังที่ ชลดา เรื่องรักย์ลิขิต (2538 : 57-72)กล่าวไว้เป็นประเด็นสำคัญ แบ่งออก
3 ประการ คือ

1. ปรากฏในพระนาม หรือคำแทนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดีบรมไตรโลกนาถ มหามงกุฎเทพมุนย์ บริสุทธิสุริยวงศ์ องค์พุทธางกูรบรมบพิตร, พระศรีสรรเพชญ์สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาริบดี, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ฯลฯ ส่วนคำแทนพระองค์ เช่น พระพุทธเจ้าหลวง, พระพุทธเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

2. ปรากฏในการสร้างพระบรมรูปแทนองค์พระมหากษัตริย์ อันเป็นที่เคารพบูชาของประชาชนไม่ต่างจากพระพุทธรูปทั่วไป เช่น พระบรมรูปทรงม้ารัชกาลที่ 5 พระบรมรูปรัชกาลที่ 6 ฯลฯ แต่โดยส่วนใหญ่ก็มักจะสร้างเป็นพระพุทธรูปแล้ว ถวายพระนามของพระมหากษัตริย์เพื่อเป็นสิ่งแทนพระองค์

3. ปรากฏในพฤติกรรมที่เลียนแบบพระจริยวัตรของพระโพธิสัตว์ เช่น การบริจาค สัตตกมมหาทาน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว การประกาศความตั้งพระทัยที่จะขอบรรลุโพธิญาณของพระมหากษัตริย์ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า ศักดิ์พุทธราชา กับกษัตริย์ราชานั้น ไม่ได้มีส่วนที่ขัดแย้งกันเลย แต่กลับเป็นส่วนที่เสริมหนุนให้เกื้อกัน ดังนั้น กษัตริย์ที่เป็นพุทธราชาก็ย่อมเป็นธรรมราชาด้วย (ชลดา เรื่อง รัชชลิขิต. 2538 : 62-63)

ในการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาและทำนุบำรุงพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่องนี้ ยังผลให้บ้านเมืองมีความสงบร่มเย็น ดังข้อความที่กล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

ด้วยทรงมั่นขันติภินิหาร	บำเพ็ญทานอาจิณทรงศีลขันธ
ให้ผลในทิฎฐิประจวบ	สารพันไพบุลย์มาปูนปอง
ประชาชนพลเมืองไม่เคืองเข็ญ	จำเริญเป็นสุขทั่วไม้มัวหมอง
ทั้งหญิงชายหลายสกุลมาลูมอม	อยู่ทั่วห้องค้ำบัลลังก์ประมาณ
ทั้งสิบสองภาษามาอาศัย	ก็เพลินใจผาสุกสนุกสนาน
จะไปมาค้าขายไม่กันการ	บำราศพาลการศึกษาไม่นี้กระแวง

ฯลฯ

(กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2530 : 15-16)

การสืบสานพระราชภารกิจที่เน้นคลี่เกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ทางพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 นี้ เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลด้านแนวความคิดที่พระบาทสมเด็จพระ

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงวางรากฐานไว้เพื่อประโยชน์ทางการเมือง การปกครอง ซึ่งส่งผลให้เกิดภาพลักษณ์ใหม่ของสถาบันพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีความใกล้ชิดกับประชาชนมากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็อยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมการปกครองที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์ก็ยังคงมีลักษณะที่ผสมผสานระหว่างคติเทวราชา กับธรรมราชา ทั้งคติพราหมณ์และคติพุทธจึงเป็นเสมือนเครื่องมือทางการเมืองที่สร้างเสริมความมั่นคงให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ (จิตร ภูมิศักดิ์. 2537 : 101) พระองค์จึงทรงอยู่ในฐานะที่เป็นทั้งพระมหากษัตริย์ พระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชีวิต ธรรมราชา และพระเจ้าอยู่หัว ทั้งหมดนี้ถือเป็นอริปไตยของพระมหากษัตริย์ไทย ที่แสดงถึงการใช้พระบรมเดชานุภาพและธรรมานุภาพในการปกครอง หรือความมีพระเดช พระคุณ และพระกรุณาของพระมหากษัตริย์(ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. 2537 : 407) ดังนั้น ในการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การผสมผสานระหว่างคติเทวราชากับธรรมราชา จึงเป็นสิ่งที่สำคัญต่อจัดระเบียบและควบคุมสังคม รวมทั้งการรักษาสถานภาพของพระมหากษัตริย์ที่ต้องให้ความสนใจเป็นอย่างยิ่ง

บทที่ 3

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาวสร้างสรรค์งานวรรณคดีของเหล่าวีราชสำนัก กล่าวได้ว่าเป็นผลิตผลแห่งการตื่นตัวทางปัญญาที่เกิดจากความมุ่งมั่นเพื่อ “ฟื้นฟูและพัฒนา” ในด้านศิลปวัฒนธรรมของประเทศให้เจริญรุ่งเรืองภายใต้ระบบการบริหารรัฐแห่งองค์พระมหากษัตริย์ระบอบราชาธิปไตย ที่ทรงเน้นคติทางพุทธศาสนาเป็นนัยสำคัญ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2523: 50-65)

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงเป็นการศึกษาปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบการเมือง การปกครองกับการสร้างงานวรรณคดี โดยเฉพาะการสร้างบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครที่เป็นกษัตริย์ โดยยึดหลักแห่งธรรมราชา ซึ่งประกอบด้วยหลักทศพิธราชธรรมและหลักแห่งจักรวรรดิวัตร ดังนี้

บทละครเรื่องรามเกียรติ์

1. ท้าวโนมาตัน

ท้าวโนมาตันเป็นกษัตริย์ผู้มีเชื้อสายทเว โดยตรง ซึ่งถือกำเนิดจากดอกบัวที่ผุดขึ้นกลางอุทรของพระนารายณ์ ดังข้อความว่า

บังเกิดเป็นประทุมเกสร	อรชรรับแสงพระสุริย์ฉาน
ขึ้นในอุทรแล้วเบิกบาน	มีพระกุมาร โนมยง
อยู่ในห้องดวงโกเมศ	ดั่งพรหมเรื่องเดชครรไลหงส์
จึงพระจักริศฤทธิรงค์	อุ้มองค์พระกุมารเหาะมา
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 5)

ต่อมา ท้าวโนมาตันได้รับเทวโองการจากพระอิศวร ตั้งให้เป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุงอโยธยา ดังข้อความว่า

ดูก่อนนาคดาयाใจ	จงไปครองกรุงไกรราชฐาน
เป็นปิ่นโลกาสุธาร	พงศนารายณ์อวตารปราบยักษ์
จึงให้นามตามเทพสุริยวงศ์	อโนมาฤทธิรงค์ทรงจักร
ประทานธำมรงค์แก่หลานรัก	ทั้งศรศักดิ์ตรีเพชรทวาร

แล้วจึงประสาทพระพรให้ ให้ถาวรจำเรณูสวัสดิ์ ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 12)

ข้อความดังกล่าวนี้ ชี้ให้เห็นว่าท้าวโนมาตันเป็นเทวราชที่มีอำนาจในการปกครองตามระบบเทวสิทธิ์ คือ ได้รับอาณัติจากพระเจ้าให้ทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองรัฐซึ่งเกิดจากเจตนาและการบันดาลของพระเจ้าเอง โดยมีประชาชนเป็นเพียงองค์ประกอบของรัฐ (สุรพงษ์ โสธนะเสถียร. 2536 : 218) ดังนั้น ท้าวโนมาตันจึงเป็นอธิปัตย์แห่งรัฐผู้มีอำนาจสูงสุดในการปกครองตามระบอบราชาธิปไตย เช่นเดียวกับกษัตริย์เมืองอื่นๆ ถึงแม้ว่าบทบาทการปกครองของท้าวโนมาตันจะปรากฏในเนื้อหาพระราชนิพนธ์เพียงสั้นๆ แต่ก็แสดงถึงผลของการปกครองที่สร้างความร่มเย็นเป็นสุขแก่ชาวเมือง ซึ่งอยู่ภายใต้พระราชอำนาจ ดังที่ว่า

เลื่องชื่อลือนามตามฤทธิ์	ประจามิตรสันเกล้าเกศิ
ทั้งหมู่วิทยานาคี	ตรีโลกพิงเดชพระทรงยศ
อันกรุงกษัตริย์ทุกพารา	ก็ระอาขออกพระองค์หมด
แต่งคอกไม้สุวรรณเป็นหลั่นลด	มาประณตบทมาลย์ถวายพร
ไพร่ฟ้าประชาชนพานิช	มีจิตโสมนัสสโมส
ไปมาค้าขายนิรันดร์	พระนครเกษมเปรมปรีดี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 15)

การที่บรรดากรุงกษัตริย์ ตลอดจนราชศัตรูทั้งหลายต่างก็อ่อนน้อมพร้อมใจถวายความจงรักภักดีขอเป็นสามนตราของกรุงอโยธยา แสดงให้เห็นว่าความเป็นเทวราชผู้เปี่ยมด้วยพลังอำนาจของท้าวโนมาตันนั้น คือปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความมั่นคงปลอดภัยแก่ราชอาณาจักร โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เป็นการขยายดินแดนและอำนาจที่เชื่อมโยงไปสู่การสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างเมือง ซึ่งมีผลต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจของกรุงอโยธยาอย่างเห็นได้ชัด ทว่าการที่ประชาชนนั้นสามารถที่จะ “ไปมาค้าขายนิรันดร์” ได้โดยเสรีภาพ อันสะท้อนให้เห็นถึงวิธีการปกครองของท้าวโนมาตันที่ส่งเสริมและสนับสนุนให้พลเมืองทั้งหลายซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจการปกครองทั้งที่อยู่ภายใน รวมไปถึงเมืองประเทศราชได้มีเสรีภาพความเป็นอยู่ที่ดี ตามหลักจักรวรรดิวัตรว่าด้วยการอนุเคราะห์ประชาชนทั้งภายในและภายนอกราชอาณาจักรให้มีความสุข ในขณะที่เดียวกันชี้ให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองอีกด้วย

แม้ว่าเศษานุภาพของท้าวโนมาตันจะมีอิทธิพลต่อการดำรงอยู่ของรัฐ แต่การประกอบภารกิจในฐานะผู้ปกครองที่ยังผลให้ “พระนครเกษมเปรมปรีดิ์” นั้น ข่อมสะท้อนให้เห็นว่าพระองค์มีความเอาใจใส่ต่อราชกิจซึ่งเอื้อประโยชน์สุขแก่ราษฎร นำมาซึ่งความชอบธรรม ผลที่เกิดขึ้นจึงเป็นแรงเสริมความมั่นคงภายในรัฐ และเกื้อหนุนบารมีอำนาจแห่งความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ให้เพิ่มพูนขึ้น ดังนั้น แม้บทบาทและการกระทำของท้าวโนมาตันจะปรากฏเพียงช่วงระยะสั้น และไม่สามารถชี้ชัดถึงลักษณะความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ แต่ในฐานะปฐมกษัตริย์ท้าวโนมาตันคือผู้วางรากฐานปกครองที่สร้างความสงบสุขแก่บ้านเมืองมาสู่รัชกาลต่อมา

2. ท้าวอชบาล

ท้าวอชบาลเป็นโอรสของท้าวโนมาตัน เกิดแต่นางมณีเกสร ได้ครองราชสมบัติเป็นกษัตริย์องค์ที่ 2 แห่งกรุงอโยธยา นอกจากจะมีหน้าที่เป็นผู้บริหารบ้านเมืองแล้ว ท้าวอชบาลยังได้รับมอบอำนาจจากพระอิสริวให้ทำหน้าที่ปราบอธรรมเพื่อ “มิให้เป็นเสี้ยนธาดรี” ดังในกรณีการสู้รบกับอสุรพรหม ซึ่งท้าวอชบาลได้ใช้พระขรรค์แก้วอันเป็นเทพอาวุธที่พระอิสริวมีเทวบัญชาให้ท้าวมาลีวงศ์พรหมเป็นผู้นำมามอบให้นั้น เป็นอาวุธสำคัญในการพิฆาตศัตรูซึ่งแสดงถึงอานุภาพที่หนุนให้เกิดการแผ่บารมีอำนาจในการปกครองไปสู่เมืองอื่นๆ อีกด้วย ดังที่ว่า

พระองค์นั้นทรงอานุภาพ	ปราบได้ทั่วทิศทิศา
มีพระขรรค์แก้วอันศักดิ์	ใช้ไปเข่นฆ่าไฟรี
ตัดเอาเสียวอสุรพักตร์	มาไว้รักษาสวนศรี
บรรดากษัตริย์ทุกรานี	ถวายสุวรรณมาลีทุกปีไป

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 224)

แม้ว่าท้าวอชบาลจะเป็นกษัตริย์สมมติเทพที่ต้องปฏิบัติหน้าที่สนองต่อโองการพระผู้เป็นเจ้าด้วยการปราบอธรรมตามที่ได้รับมอบหมายในบางครั้ง แต่ท้าวอชบาลก็ปฏิบัติภารกิจในการปกครองโดยธรรม อันแสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” อย่างชัดเจน จากข้อความที่ว่า

ทรงศีลทรงสัตย์สุจริต	ครองธรรม์ทศพิธเป็นแก่นสาร
ปราศจากกริยาสาธารณ	เป็นอุเบกขาญาณเที่ยงธรรม

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 239)

ความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมทศพิธราชธรรมของท้าวอชบาลดังข้อความที่กล่าวนี้ ปรากฏเป็น
พฤติกรรมดังต่อไปนี้ คือ

2.1 ความเป็นผู้ประพฤติกอบทางวาจา

คุณลักษณะนี้เป็นการแสดงออกถึงอัธยาศัยไมตรีต่อผู้อื่นด้วยวาจาที่สุภาพ นุ่มนวล
เป็นสัมมาวาจา คือ เว้นจากวาจาเท็จ เว้นจากวาจาส่อเสียด เว้นจากวาจาหยาบคาย และเว้นจากวาจา
เพื่อเจ้อ (พระราชวรมณี. 2526 : 167) อันเป็นพฤติกรรมที่มีอิทธิพลต่อการสร้างสัมพันธมิตรของ
ท้าวอชบาล ซึ่งปรากฏชัดเจนตั้งแต่แรก เมื่อครั้งที่ท้าวบาลีวัคคพรหมได้นำพระขรรค์แก้วจากพระ
อิศวรมามอบให้เพื่อใช้ปราบอสูรพรหม ท้าวอชบาลได้ปราศรัยได้ถามถึงกิจที่ตนรับมอบหมายด้วย
อัธยาศัยไมตรีว่า

จึงกล่าวมัญรสหพนารถ	ว่าจอมไกรลาสเขาใหญ่
คำรัสตรัสสั่งประการใด	ขอเชิญเทพไทลงมา ฯ
.....	
ครั้นถึงจึงนั่งร่วมอาสน์	โอภาสพรรณรายฉายฉนั้น
ต่างก็มีได้อภิวันท์	คำรพกันด้วยความสวัสดิ์ ฯ
เมื่อนั้น	องค์ท้าวอชบาลเรื่องศรี
ปราศรัยด้วยราชไมตรี	แล้วมีบัญชาถามไป
ซึ่งพระอิศวรประกาศิต	กิจจานุกิจเป็นไฉน
ตัวท่านนี้นามกรใด	จึงได้รับเทวบัญชา
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 25)

การปราศรัยด้วยไมตรีซึ่งกอบประด้วย “มัญรสหพนารถ” ดังกล่าว นอกจากจะแสดงถึงการใช้
วาจาที่สุภาพของท้าวอชบาลแล้ว ยังบ่งบอกถึงน้ำเสียงเจรจาที่นุ่มนวลตลอดถึงอากัปกิริยาที่อ่อน
โยนอันเป็นลักษณะของผู้ที่มีมัทวะ คือความอ่อนโยน ทั้งทางกาย วาจา และใจด้วย โดยเฉพาะ
อย่างยิ่ง การทักทายปราศรัยระหว่างท้าวอชบาลกับท้าวบาลีวัคคพรหม ซึ่ง “ต่างองค์ก็มีได้อ
ภิวันท์ คำรพกันด้วยความสวัสดิ์” นั้น เป็นลักษณะของการแสดงความอ่อนโยนต่อบุคคลที่อยู่ใน
สถานภาพเท่าเทียม กัน ซึ่งให้เห็นว่าท้าวอชบาลเป็นกษัตริย์สมมติเทพที่เปี่ยมด้วยอัธยาศัยไมตรี
ปราศจากวิสัยในการวางอำนาจเหนือผู้อื่น ที่สำคัญคือ ความเป็นผู้รู้สร้างสัมพันธมิตร หรือการผูก
มิตร ซึ่งต้องมียอดค่าประกอบของความสัตย์สุจริตซึ่งกันและกันเป็นพื้นฐานสำคัญ ดังสัจวาจาที่ท้าว
อชบาลได้กล่าวต่อท้าวบาลีวัคคพรหม ว่า

แล้วกล่าวมธุรสวาที
เราสองจะครองสุจริต
ไปกว่าจะสิ้นชีवालย์

คุณท่านครั้งนี้เป็นต้นไป
เป็นพันธมิตรพิสมัย
สิ่งใดอย่าแห่งแคลงกัน ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 26)

การที่ท้าวอชบาลได้สร้างสัมพันธ์มิตรกับท้าวมาลีวราชพรหมนั้น เป็นความประพฤดิชอบที่ส่งผลดีต่อการเมืองของอโยธยาในช่วงต่อๆ มา คือ เมื่อคราวที่พระรามเกิดกรณีพิพาทกับทศกัณฐ์เรื่องแย่งชิงนางสีดา โดยมีท้าวมาลีวราช หรือมาลีวคคพรหม ผู้อยู่ในฐานะอัยกาของทศกัณฐ์ ทำหน้าที่พิพากษาคดี ความเป็นมิตรไมตรีที่มีต่อท้าวอชบาลนั้น นับว่ามีส่วนสนับสนุนการพิจารณาคดีในส่วนของการรับรู้และเข้าใจในสถานภาพตลอดจนคุณสมบัติของพระราม ซึ่งเป็นคู่กรณีของทศกัณฐ์ อีกทั้งยังมีส่วนทำให้ท้าวมาลีวราชเกิดความคิดที่จะเชื่อมสัมพันธ์ไมตรี ระหว่างกษัตริย์สองเมืองให้ยาวนานสืบไปด้วย ดังคำว่า

เมื่อนั้น
ได้ฟังจึงกล่าววาที
ซึ่งว่ารามลักษณะเป็นนัคดา
เห็นจริงด้วยเป็นวงศ์เทวัญ
อันนอกกว่านี้ไม่มีใคร
เว้นไว้แต่เหล่าอชบาล
อันปู่เขากับกูเป็นสหาย
ก็สิ้นชีवालย์ไปเมืองฟ้า
ด้วยฟังจะจำเรณูวัย
นานแล้วไม่ได้ไปเยี่ยมดู
อันเหตุซึ่งเกิดสงคราม
เป็นต้นด้วยหญิงที่ได้มา
กูจะไประงับทั้งสองฝ่าย
จะว่ากล่าวเป็นกลางทางธรรม

ท้าวมาลีวราชเรื่องศรี
ในที่ท่ามกลางคนธรรมพ์
ท้าวมหาอชบาลรังสรรค์
จึงบุกบันมาได้ถึงเมืองมาร
ซึ่งเรื่องฤทธิไกรห้าวหาญ
จึงอาจผลาญสุริวงศ์พรหมา
เพื่อนดาบรักใคร่กันหนักหนา
แต่ลักษณะรามเกิดมากูไม่รู้
ทางไกลต่างคนต่างอยู่
สุริวงศ์ในกรุงอยุธยา
ลูกหลานเกี่ยวเจ็ญเช่นฆ่า
จึงพาให้ผิดใจกัน
ให้หายซึ่งเกลียดเคียดฉันท
ให้เป็นพันธมิตรกันสืบไป ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494: 1721-1722)

แม้ว่าการพิจารณาคดีความระหว่างพระรามกับทศกัณฐ์จะไม่บรรลุตามความประสงค์ของท้าวบาลีวราช แต่เจตนารมณ์ดังกล่าวก็ได้ชี้ให้เห็นถึงผลที่สืบเนื่องมาจากความสัมพันธ์ที่เกิดจากความเป็นผู้ประพฤติดชอบทางวาจาโดยพื้นฐานทางจิตใจที่อ่อนโยนของท้าวอัชบาล คุณลักษณะดังกล่าวนี้จึงนับว่าเป็นส่วนสำคัญในการสร้างเสริมภาพลักษณ์ของความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมในสายตาของประชาชนทั้งในและนอกราชอาณาจักร เช่นเดียวกับตอนที่เหล่าทูตานุทูตเมืองไภยเกษ เข้าเฝ้าเพื่อถวายราชธิดาไภยเกษให้แก่ท้าวทศโรธสของท้าวอัชบาลตามความประสงค์ของท้าวไภยเกษ ท้าวอัชบาลได้เจรจาปราศรัยต่อเหล่าทูตานุทูต ว่า

เมื่อนั้น	พระสุริยวงศ์องค์นายราชธิดา
แจ้งสารแล้วมีบัญชา	ปราศรัยพูดด้วยยินดี
ซึ่งท้าวไภยเกษภูวนาถ	ยกราชธิดาโฉมศรี
มาให้โอธของเรานี้	จะได้ร่วมชีวิตกันสืบไป
อันพระองค์ผู้ดำรงราชฐาน	มีสุขสำราญฤดาโณ
เสนาประชาชนทั้งเวียงชัย	ยังไพบุลย์พูนสุขสวัสดิ์
อนึ่งซึ่งมาจากนิเวศ	ทางทูตกันคารพนาสี
อันไพร่พลพลโยธี	สิ่งมีขัดสนประการใด ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 231-232)

คำกล่าวของท้าวอัชบาลนี้ นอกจากจะแสดงถึงไมตรีจิตที่มีต่อราชทูตต่างเมืองแล้ว ยังสะท้อนถึงความเป็นผู้ปกครองที่เอาใจใส่ให้ความสำคัญต่อความเป็นอยู่ของไพร่ฟ้าประชาชน ตลอดจนความเมตตาที่มีต่อข้าราชการบริวาร อันนำมาซึ่งความจงรักภักดีและบารมีอำนาจที่เพิ่มพูนอีกด้วย

2.2 ความเมตตากรุณา

ความเมตตากรุณาเป็นคุณธรรมที่แสดงถึงความประพฤติดี ความสงสาร และต้องการที่จะให้ผู้อื่น สัตว์อื่นนั้นมีความสุข (พระโสณคณาภรณ์. 2522 : 219) การประกอบทาน จึงเป็นความประพฤติดีงามซึ่งเกิดจากภาวะทางจิตใจที่อ่อนโยน เป็นเหตุแห่งการประกอบคุณธรรมหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ทาน (การให้) ในส่วนของการประพฤติปฏิบัติของท้าวอัชบาลนี้ ชี้ให้เห็นถึงความเป็นผู้ปกครองที่เปี่ยมด้วยความเมตตากรุณาอันนำมาซึ่งการประกอบทาน 2 ลักษณะ คือ

2.2.1 ทานวัตถุ

คือการให้ด้วยวัตถุ สิ่งที่เป็นปัจจัยชีวิตแก่ผู้อื่น ดังกรณีที่ท้าวอชบาลได้ประทานรางวัลแก่เหล่าทูตานุทูตเมืองโกยเกษที่มาเข้าเฝ้า

“จึงพระราชทานรางวัล

จัดสรรให้ตามบรรดาศักดิ์”

(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 232)

การให้รางวัลแก่ข้าทหารดังกล่าวนี้ แม้เป็นการประพฤติปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับธรรมเนียมหน้าที่ แต่ก็แสดงถึงไมตรีจิตของท้าวอชบาล ที่ผูกใจข้าทหารด้วยความเมตตากรุณา และนำมาซึ่งสัมพันธภาพอันดีระหว่างเมืองอโยธยากับเมืองโกยเกษ โดยความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ส่งผลดีในส่วนของ การเสริมสร้างความสงบสุขแก่บ้านเมืองทั้งสอง เช่นเดียวกับการที่ท้าวอชบาลได้ประทานทรัพย์สินของตลอดจนข้าทาสบริวารแก่ราชธิดาโกยเกษด้วยความเมตตากรุณา ดังความว่า

ยิ่งพิศยิ่งคิดกรุณา

ผ่านฟ้าสำราญบานใจ

แล้วประทานเครื่องทองอลงกต

สำหรับยศพระธิดากรุงใหญ่

ให้อยู่ปราสาทแก้วแววไว

ทั้งข้าใช้นักโทษขันที ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 233)

การที่ท้าวอชบาล “ยิ่งพิศยิ่งคิดกรุณา” ต่อราชธิดาโกยเกษนั้นย่อมแสดงให้เห็นถึงความเมตตา กรุณา อันนำมาซึ่งการเอื้อเฟื้อเกื้อกูล เอาใจใส่ต่อผู้อยู่ภายใต้ความคุ้มครอง เป็นการประพฤติปฏิบัติที่ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์คนภายในและคนภายนอกให้มีความสุขไม่ปล่อยปละละเลย และจะส่งผลต่อจิตใจของผู้รับทำให้เกิดความจงรักภักดี ทั้งยังเป็นการผูกสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองตามหลักจักรวรรดิวัตร ข้อที่ 2 อีกด้วย

2.2.2 ทานชีวิต

ทานชีวิต คือ การสละชีพเป็นทานเพื่อให้ผู้รับหลุดพ้นจากการประสบทุกข์ ดังกรณีที่ท้าวอชบาลได้เชือดเนื้อ (มังสา) ของตนเองเพื่อแลกกับอิสรภาพของกวางทองซึ่งถูกนายพรานจับได้ เมื่อคราวพระองค์ออกประพาสป่าหลังจากสละราชสมบัติแล้ว โดยท้าวอชบาลได้แสดงเจตนารมณ์ที่มุ่งมั่นต่อการบำเพ็ญทานในครั้งนั้นว่า

เมื่อนั้น

ท้าวอชบาลรังสรรค์

ได้พึงพรานไพรโชนกรรจ์

ทรงธรรมสังเวชเป็นสุดคิด

ด้วยความกรุณาเมตตาสัตว์	จึงตรัสบัญชาประกาศิต
ตัวฤคิคืออยู่เป็นนิจ	จะให้ทานชีวิตจิตใจ
บัดนี้สมดังความปรารถนา	ภูจะเชือดมังสาของภูให้
แลกเนื้อทรายทองของเอ็งไว้	จะให้มิให้จงว่ามา ฯ
เมื่อนั้น	พระพงศ์เทวราชนาถา
ได้ฟังจึงมีบัญชา	ดูรานายพรานชาลณกรรจ์
ตัวเราได้ออกกวาที่	เป็นที่ดำรงสัตย์มั่น
มิได้อาลัยแก่ชีวิต	จะช่วยทรายอันจะบรรลือ
ครีตแล้วมีราชบัญชา	สั่งมหาเสนาผู้ใหญ่
จงเอาทรายทองของพรานไพร	มาชั่งดูให้ประจักษ์ตา
จะหนักเท่าไรว่ทั้งอินทรี	จะเถื่อนเนื้อภูนี้ให้พรานป่า
เป็นทานแทนเนื้อมฤคา	โดยความสัจจาเราวาทิ ฯ
.....	
ครั้นเสร็จจึงทรงพระแสงขรรค์	ประกาศฝูงเทวน้อยใหญ่
เคาะข้าช่วยสัตว์ไว้	จะเชือดเนื้อให้นายพราน
แทนเนื้อกวาทองตัวนี้	อันจะสิ้นชีวิตสังขาร
ด้วยเดชบรมสมภาร	ซึ่งข้าทำทานภายใน
ขออย่าให้มีเวทนา	เจ็บป่วยกายาขึ้นมาได้
ครีตแล้วพระจอมภพใคร	ก็เชือดไปทั่วกายา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 242-244)

จากพฤติกรรมของท้าวอัชบาลดังกล่าวนี้ นอกจากจะเป็นที่ประจักษ์ถึงความมุ่งมั่นต่อการเสียสละชีพเพื่อบำเพ็ญทานแล้ว ยังชี้ให้เห็นถึงความเป็นผู้ปกครองที่ดำรงอยู่ในคุณธรรมความสัตย์ คือ สัตย์ต่อวาจา สัตย์ต่อผู้อื่น ซึ่งหมายถึงนายพราน และสัตย์ต่อตนเอง ความสัตย์นี้จึงเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ความปรารถนาบำเพ็ญทานของท้าวอัชบาลได้บรรลุตามความมุ่งหมายที่วางไว้ในขณะที่บารมีแห่งความเป็นกษัตริย์ก็เป็นส่วนหนึ่งซึ่งมีอิทธิพลส่งผลให้นายพรานได้เปิดโอกาสและสนองต่อเจตนารมณ์ของท้าวอัชบาลด้วยเช่นเดียวกัน ดังที่ว่า

บัดนั้น	จึงนายพรานไพรใจกล้า
ได้ฟังพระราชบัญชา	วันทาแล้วทูลสนองไป

ซึ่งพระองค์ทรงตรัสมาครั้งนี้	ยังจะคงวาทีฤาโฉน
ข้าบาทไม่ขัดถวาย	ด้วยเพศพิสัยไพรพราน
ไม่เลือกเนื้อสัตว์เนื้อมนุษย์	สุดแต่กินได้เป็นอาหาร
ซึ่งจะให้มังสะเป็นทาน	ตามแต่ภูบาลจะเมตตา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 243)

อย่างไรก็ตาม การเชือดเนื้อเป็นทานนี้ได้นำให้เกิดผลประ โยชน์โดยตรงต่อผู้รับ 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก คือ อิศราภาพของกวางทอง สะท้อนถึงการประพฤติปฏิบัติตามหลัก ทศพิธราชธรรมในข้อวิหิงสา ว่าด้วยการไม่เบียดเบียนมนุษย์ สัตว์ และยังเป็นการจักรักษาสัตว์ ไม่ให้สูญพันธุ์ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 7 อีกด้วย ประการที่สอง คือ การให้ความอนุเคราะห์ แก่ชนทั่วไปในการประพฤตินอยู่ในกุศลสุจริตซึ่งตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรด้วย ดังนั้น การให้ ทานด้วยเลือดเนื้อและชีวิต จึงเป็นบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ส่งผลให้ท้าวอชบาลไม่ต้องรับความทรมาน เจ็บปวดในการเชือดเนื้อของตนตามคำประกาศขอต่อเทพยดาทั้งหลาย และครั้นเมื่อ “เสด็จ สวรรคาลัย” ก็ “ไปยังชั้นฟ้าคุณญี่” ในที่สุด

จากบทบาทและพฤติกรรมต่างๆ ของท้าวอชบาลดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ล้วนเป็นสิ่งที่ แสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้ดำรงอยู่ในธรรมทศพิธ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ความประพฤติ ชอบทางวาจา ประกอบด้วยสัจวาจา และมธุรสวาจา อีกประการหนึ่ง คือ ความมีจิตเมตตากรุณาต่อ ผู้อื่นเป็นเหตุแห่งการเสวยสละที่ยิ่งใหญ่ของพระองค์ ซึ่งหมายถึง การให้ทานมังสาหรือเนื้อของ พระองค์เพื่อแลกกับชีวิตของกวางทองดังที่กล่าวมาข้างต้น คุณธรรมทั้งสองประการนี้จึงจัดเป็น คุณลักษณะเด่นของท้าวอชบาล สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้ดำเนินหน้าที่ตามหลัก ธรรมปฏิบัติอีกหลายประการ กล่าวคือ เป็นผู้ก่อปรด้วยขันติ คือความอดทน ความมุ่งมั่นในราชกิจ ซึ่งตั้งอยู่ในหลักธรรมตปะ ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่น ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งภาวะทาง อารมณ์ฝ่ายต่ำ ตลอดจนไปจนถึงมีความซื่อตรงต่อตนเองและผู้อื่น คุณลักษณะดังกล่าวนี้จึงครอบคลุม ไปถึงหลักธรรมจักรวรรดิวัตรทั้ง 12 ประการ

ดังนั้น การประพฤติ ปฏิบัติอันแสดงถึงความสัมพันธ์สืบเนื่องของหลักธรรมที่เรียกว่า ธรรมะสโมธาน ดังกล่าวนี้นี้ (พุทธทาสภิกขุ. 2531 : 196-211) จึงเป็นสิ่งที่ส่งผลต่อระบบการ ปกครองของท้าวอชบาล ที่ก่อให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขในบ้านเมือง และความชอบธรรมที่ทำให้ เห็นภาพของความเป็น “ธรรมราชา” ของพระองค์อย่างชัดเจน

3. ท้าวทศรถ

ท้าวทศรถเป็นโอรสของท้าวอัมбалเกิดแต่นางเทพอัปสร สืบราชสมบัติเป็นกษัตริย์ลำดับที่ 3 แห่งกรุงอโยธยา พระองค์มีมเหสี 3 องค์ ซึ่งเป็นมารดาของโอรสทั้งสี่ ได้แก่ นางเกาสุรีมารดาของพระราม นางไภยเกศีมารดาของพระพรต และนางสมุทรชามารดาของพระลักษมณ์ และพระสัตรุต

ในบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์สะท้อนภาพด้านการเมือง การปกครองของท้าวทศรถว่า

เมื่อนั้น	องค์ท้าวทศรถเรืองศรี
ครั้นพระบิดุเรศทรงธรณี	ภูมิเสด็จสวรรคต
ก็ครองกรุงบำรุงโลกา	ขอบขันฑเสมาชนบท
ทรงเดชฤทธิ์รอนขจรยศ	ปรากฏดังดวงสุริยัน
จีพราหมณ์ไพร่ฟ้าประชากร	สถาวรเป็นสุขเกษมสันต์
ด้วยพระองค์ดำรงทศธรรม	ดั่งฉัตรแก้วกันโมลี
กรุงกษัตริย์ขอมแต่งดอกไม้มาศ	เงินทองโอภาสเฉลิมศรี
มาถวายเบื่องบาทไม่ขาดปี	น้อมเกล้าฯถวายขลุ่ยลิลิต
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 245)

ความเป็นกษัตริย์ผู้ตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม จากข้อความดังกล่าว เห็นได้จากพฤติกรรมดังต่อไปนี้

3.1 ความซื่อตรง

ความซื่อตรง คือ คุณสมบัติประการสำคัญที่ปรากฏเด่นชัดที่สุดของท้าวทศรถ จำแนกตามลักษณะของพฤติกรรม ดังนี้

3.1.1 ความซื่อตรงต่อวาจา

ในการสู้รบระหว่างท้าวทศรถกับปทูตทนต์ชัยกษัตริย์ นางไภยเกศิได้กระทำการที่ยิ่งใหญ่ โดยสอดแซนเข้าคูมรดต่างเพลาธที่หัก เพื่อช่วยให้ท้าวทศรถรบต่อไปได้ และสามารถสังหารปทูตทนต์ชัยกษัตริย์ได้ในที่สุด ด้วยความซื่อตรงในความจงรักภักดีของนางไภยเกศิ ท้าวทศรถจึงได้ลั่นวาจาไว้แก่นางด้วยความปรานี ว่า

มิเสียแรงที่เข้ารักพี่	ร่วมชีวิชีวิตสังขาร
คุณนั้นเป็นพันพรรณนา	แม้ว่าปรารถนาสิ่งใด

บรรดาเป็นสมบัติของที
ว่าแล้วจงรอรไท

เทวีประสงค์จะยกให้
เสด็จไปยังสวนลัดดา ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 255)

การให้คำสัตย์สัญญาดังกล่าวนี้ เป็นสาเหตุให้พระรามต้องออกเดินป่าเป็นเวลาถึง 14 ปี
เนื่องจากนางไภยเกณีได้ทวงสัญญาโดยขอให้ท้าวทศรถมอบราชสมบัติให้พระพรตโอรสของนาง
ขึ้นครองเมืองก่อน แล้วให้พระรามออกเดินป่าในระยะเวลาที่นางกำหนด ถึงแม้ว่าข้อเรียกร้อง
ดังกล่าวจะขัดต่อโบราณราชประเพณีว่าด้วยการสืบราชสมบัติของผู้เป็นรัชทายาท อันมีความสำคัญ
ยิ่งต่อระบบการเมืองการปกครองของกรุงอโยธยา และเป็นเหตุให้ท้าวทศรถเกิดความคับแค้น แต่
ด้วยความเป็นผู้มีสติระลึกรถึงสัตย์สัญญาดังกล่าว พระองค์จึงสามารถยับยั้งอารมณ์ไว้ได้ ดังความว่า

แล้วกลับตรินึกถึงความสัตย์
จะฆ่าเสียก็เสียปฏิญาณ

ยิ่งเคืองขัดเราร้อนคั่งเพลิงผลาญ
จำจะพจมานโดยคิ ฯ

.....
เมื่อนั้น
ได้ฟังดังเอาอัคคี
กวัดแกว่งพระแสงขรรค์ชัย
แต่เงื้อมมือจะพิฆาตฟาดฟัน
ก็ขว้างพระแสงเสียจากกร
ยังคั่นถึงองค์พระราม

.....
ท้าวทศรถเรื่องศรี
มาจุจ้วงชิงพิชิตวัน
หมายใจจะฆ่าให้อาสัญ
แล้วทรงธรรมกลับคิดถึงสัจจา
เราร้อนเพียงสิ้นสังขาร
ผ่านฟ้าแสนโศกราไร ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 460-464)

การกระทำของท้าวทศรถดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความเป็นผู้มีขันติ คือ มีความ
อดทน อดกลั้นต่อความรู้สึกขัดแย้งภายในจิตใจ อันเนื่องมาจากข้อเรียกร้องของนางไภยเกณีที่ท้าว
ทศรถไม่อาจยอมรับได้ เพราะขัดต่อจารีตทางการปกครองของสถาบันกษัตริย์จะทำให้เกิดข้อครหา
จากผู้อื่น เพราะ

อันองค์พระพรตเป็นน้อง
ผิดประเพณีธรรมแต่ก่อนไป

จะครองเมืองก่อนพี่กระไรได้
ใครโลกจะล่วงนินทา

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 460)

อย่างไรก็ตาม เมื่อเหตุผลดังกล่าวไม่สามารถที่จะปรับเปลี่ยนความปรารถนาของนาง ไกยเกษิได้ ท้าวทศรถจึงจำเป็นต้องปฏิบัติตามข้อเรียกร้องของนาง เพื่อไม่ให้เสียดจวจากที่เคยให้ไว้ แม้ว่าจะขัดต่อธรรมเนียมการสืบราชสมบัติ และต้องผจญกับความระทมทุกข์อาลัยในตัวพระรามก็ตาม ทั้งนี้เพราะความคิดที่ว่าวาทของกษัตริย์เมื่อครั้นแล้วก็เปรียบดั่ง “จาริกศีลไว้”(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 462) หากบิดเบือนก็จะแสดงถึงความไร้คุณธรรม ข่มเป็นที่ยึดเหนี่ยวจากบุคคลทั่วไป ทำให้เสื่อมเสียเกียรติยศชื่อเสียงอย่างยิ่ง ดังที่ท้าวทศรถกล่าวต่อพระวิสิษฐ์สวามิตร ว่า

เสียดายความสัตย์จะเสียดธรรม	ตรีโลกทั้งนั้นจะนิินทา
ด้วยเหตุฉะนี้พระอาจารย์	จะสู้เสียดชนมานดิกว่า
มิให้อวดสูญพาลา	ทั้งสวรรค์ชั้นฟ้าราตรี

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 491)

การกระทำของท้าวทศรถจึงสอดคล้องกับคติ “เป็นกษัตริย์ครั้นแล้วไม่คินคำ” และการที่พระองค์ไม่พอใจนางไกยเกษิ เนื่องจากข้อเรียกร้องของนางขัดกับกฎมณเฑียรบาล ว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์นี้เอง จึงเป็นเหตุให้ท้าวทศรถรู้สึกเคืองโกรธและอับอายอย่างยิ่ง ดังความว่า

“ผิดประเพณีธรรมแต่ก่อนไป	ไตรโลกจะล่วงนิินทา”(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 :460)
“กลับกลายก็จะได้อัประมาณ	นงคราญไม่คิดปราณีฯ”(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494:461)
“อายหมู่เสนาประชาชน	คนธรรพ์เทวาทุกราศี” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 :474)
“อับอายไพร่ฟ้าทั้งเวียงชัย	จะใคร่สังหารชีวิตมัน”(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 :491)

ความรู้สึกที่เนื่องมาจากสาเหตุดังกล่าว จึงแสดงว่าท้าวทศรถเป็นกษัตริย์ผู้ยึดมั่นในกฎระเบียบของบ้านเมือง มีความซื่อตรงอันเป็นคุณธรรมอันประเสริฐของพระองค์อีกประการหนึ่ง

3.1.2 ความซื่อตรงต่อหน้าที่ในฐานะกษัตริย์ ท้าวทศรถได้ปฏิบัติดังนี้

1) ส่งเสริม สนับสนุนให้โอรสทั้งสี่ได้ศึกษาวิชาความรู้เพื่อประโยชน์ทางราชกิจ เมือง การกระทำนี้ แสดงถึงความเป็นบิดาและผู้ปกครองที่ดี เพราะการส่งเสริมให้โอรสทั้งสี่คือ พระราม พระลักษมณ์ พระพรต พระสัตรุด ได้มีโอกาสศึกษาเพื่อให้ “รู้ศิลปศาสตร์สรรพ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 333) นั้น เนื่องจากท้าวทศรถมีความมุ่งหวังที่จะให้โอรสเป็นกำลังสำคัญในการพิทักษ์รักษาความสงบสุขของบ้านเมือง ซึ่งชี้ให้เห็นถึงความมุ่งมั่น เอาใจใส่ต่อภาระหน้าที่ของพระองค์ได้เป็นอย่างดี และเมื่อโอรสมีวิชาความรู้แล้วก็ยังเปิดโอกาสให้ได้ฝึกหัดปฏิบัติราชกิจแทนพระองค์อีกด้วย จากข้อความที่บรรยายไว้ว่า

เมื่อนั้น
พิศวาสโอรสทั้งสี่นั้น
เชยชมเป็นสุขทุกเวลา
จนพระกุมารจำเรณูวัย
คิดจะให้พระโอรสราช
จะได้ปราบพวกพาลไพร่

.....
รอบรู้วิชาตำรับ
จำเรณูวัยใหญ่วัฒนาการ
ราชกิจต่างพระเนตรพระกรรณ
ถึงเวลาก็กู้กันจรรลี

ฝ่ายท้าวทศธรังสรรค์
ตั้งดวงชีวันดวงใจ
จะมีโรคาภิหาไม่
ชั้นข้านั้นได้สิบสอง
รู้ศิลปศาสตร์ศรศรี
ให้ธาดรีเป็นสุขสถาวร

.....
จีบข้างมักล้ำหาญ
ชนมามันได้สิบสี่ปี
ทรงธรรม์บิตุเรศเรืองศรี
ทั้งสี่ขึ้นเฝ้าพระบิดา ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 333-336)

นอกจากการส่งเสริมให้เรียนรู้ศาสตร์และราชกิจ ท้าวทศธรยังสอนให้พระรามตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม ที่สำคัญคือ ทานหรือการให้ ความซื่อตรง การไม่เบียดเบียน

เมื่อนั้น
จึงเรียกพระรามมานั่งชิด
พ่อจะให้ครองสมบัติ
จงตั้งอยู่ในทศธรรมา
เจ้าจงเลี้ยงเสนาพลากร
เอาความสัตย์สุจริตเป็นประธาน
อันผู้สัตย์จตุบาททวิบาท
จงเอาเมตตานั้นแผ่ไป
จะหอมขจรทุกประเทศ
ทานนั้นจะต่างผล โอพาร
แก่หมู่เสนีรพล
ตัดโลกเอาความกรุณา
ไหลมาไม่รู้สุดสิ้น

พระบิดรungsk้องค์พระจักริศ
ทรงฤทธิ์มีราชบัญชา
สืบวงศ์จักรวรรดิณา
เป็นตราฐโลกทั้งไตรดาล
ให้ถาวรตั้งร่วมพฤกษาสาล
คือรากแก้วกิ่งก้านดอกใบ
จะเกลื่อนกลาดมาพึ่งอาศัย
ดั่งกลั่นดอกไม้อันตระการ
เย็นเกษไปทั่วทิศาล
หวานให้บำเหน็จโดยตรา
ประชาชนยาจากถ้วนหน้า
เป็นปัญจมหานที
อาบกินเป็นสุขเกษมศรี

อย่าเบียดเบียนไพร่ฟ้าประชาธิ ให้มีความเดือดร้อนเวทนา
 น้ำเย็นฝูงปลาก็อาศัย ปีกษาพึงไม้ไผ่หนา
 ปากกว้างย่อมมีมฤคา พากันมาอยู่สำ
 จงแผ่เคหาวยศ ให้ปรากฏเกียรติไปทั่วไตรจักร
 แก่มนุษย์เทวันคนธรรพักษ์ ลุกรักจงพึงพ้อสอนไว้ฯ
 (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 452)

ความเป็นกษัตริย์ผู้รู้หลักการปกครองที่ดีนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงนโยบายการปฏิบัติ
 พระองค์ของท้าวทศรถในการปกครองครอบคลุมหลักจักรวรรดิวัตรอันทำให้เกิดความชอบธรรม
 ขึ้นในหมู่เสนาประชาชนที่อยู่ภายใต้อำนาจการปกครอง และยังแสดงถึงความเอาใจใส่ต่อราชกิจ
 ของพระองค์อีกด้วย

2) การดูแล ชุบเลี้ยงคนในราชสำนักให้มีความสุข
 เป็นการกระทำที่แสดงความเมตตากรุณาต่อบุคคลรอบข้างอย่างเห็นได้
 ชัดเจน ภายหลังที่ท้าวทศรถได้เดินทางกลับจากการร่วมพิธีอภิเษกของพระรามที่เมืองมิลิลาแล้ว
 พระองค์ได้ประทานสิ่งของเครื่องยศต่างๆ พร้อมทั้งเหล่านางสนมกำนัลให้แก่นางสีดาในฐานะที่
 เป็นพระสุมิสรา ดังความว่า

จึงประทานสมบัติพิสดาน แก่องค์เยาวมาลย์สุณิสรา
 ทั้งหมู่สาวสวรรค์กลดยา โขลงจ่านกเทศขันที
 ข้างหน้านั้นจัดขอเฝ้า ล้วนเพริศเพรารูปทรงสงศรี
 สำหรับอัคราชนุดรี โดยที่ตำแหน่งครบครัน
 (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 431)

แม้ว่าการปฏิบัติดังกล่าว จะเป็นเพียงสิ่งที่พึงกระทำตามหน้าที่ของบิดาโดยปกติ แต่ก็ส่งผล
 ไปถึงการกระชับสัมพันธ์ไมตรีในลักษณะที่ว่า “หวังจะเป็นทองแผ่นเดียวกัน ร่วมชีวิตชีวันไป
 วันหน้า” (รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 401) กับท้าวชนกจักรวรรดิแห่งเมืองมิลิลา ซึ่งนับว่าเป็นส่วน
 สำคัญส่วนหนึ่งที่จะเสริมสร้างความเป็นปึกแผ่นให้แก่กรุงอโยธยา

นอกจากนี้ ท้าวทศรถยังปกครอง ดูแลข้าราชการด้วยความยุติธรรม ตลอดจนชุบเลี้ยง
 เกื้อกูล โดยการให้ทรัพย์สินสิ่งของเป็นรางวัลตอบแทน แสดงถึงความเมตตากรุณาต่อผู้อยู่ใต้
 บังคับบัญชา เป็นผลให้ข้าราชการ สนมกำนัลมีความจงรักภักดีต่อพระองค์อย่างแน่นแฟ้น ดัง

ถ้อยคำที่นางสนม คร่ำครวญเมื่อท้าวทศรถสวรรคตดังนี้

นางสนมโธว่าพระทูลกระหม่อม	จอมเกศข้าบาทบพทศรี
พระคุณล้ำฟ้าราตรี	สุดที่จะรำราพัน
มิได้อาธรรมล้ำเอียง	หุบเลี้ยงเป็นสุขเกษมสันต์
เงินทองแก้วแหวนแพรพรรณ	ให้ปันถ้วนหน้ากันไป
อันจะหาเหมือนองค์พระทรงฤทธิ์	ใครภพจบทศไม่หาได้
รำพลางต่างโศกาอาลัย	นางในเพียงสิ้นชีวา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 504)

3) การเอาใจใส่ต่อการรักษาความสงบสุขของบ้านเมือง

พฤติกรรมนี้นอกจากกรณีการสู้รบกับปทูตตันตยักษ์แล้ว ท้าวทศรถได้แสดงความคิดที่มุ่งมั่นต่อการรักษาความสงบสุขของบ้านเมืองอย่างเห็นได้ชัด เริ่มจากครั้งที่พระองค์ประสงค์จะกระทำพิธีการกาลา เพื่อขอให้ได้โอรสสืบวงศ์และดูแลปกป้องบ้านเมืองว่า

แม่นกสุวรรณคตลง	ใครจะสืบสุริยวงศ์ก็หาไม่
อสุราจะชะล่าชะเลยใจ	เบียดเบียนทั้งไตรโลกา
อย่าเลยจะประทุษคาบส	อันมีพรตญาณฉานกล้า
ตั้งพิธีการกาลา	ให้เกิดโอรสอันฤทธิ์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 270)

ความมุ่งมั่น ตั้งใจดังกล่าว ได้แสดงให้เห็นว่าท้าวทศรถทรงมีความห่วงใยบ้านเมืองเห็นถึงความซื่อตรงต่อหน้าที่พิทักษ์รักษาความสงบสุข โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ การป้องกันภัยจากราชศัตรู เช่นเดียวกับเจตนารมณ์ที่พระองค์ทรงต้องการให้โอรสทั้งสี่ได้เรียนวิชาเพื่อ “จะได้ปราบพวกพาลไพร่ ให้ชาติเป็นสุขสถาพร” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 333) และนอกจากเจตนารมณ์ดังกล่าว ท้าวทศรถยังทรงแสดงความรักความห่วงใยโอรสของพระองค์ด้วยการออกไปปราบนางกากนาสูรด้วยพระองค์เอง ถึงแม้ว่าวิสิษฐ์ฤาษี สวามิตรฤาษีได้ทูลขอให้พระองค์ส่งโอรสไปปราบในเบื้องต้นก็ตาม โดยท้าวทศรถได้ให้เหตุผลว่า

อันสองกุมารนี้เยาว์นัก	เห็นจะปราบยักษ์นั้นไม่ได้
------------------------	---------------------------

ตัวโถมจะออกไปจิงชัย

ฆ่าเสียให้วายชีวิ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 358)

ดังนั้น ความซื่อตรงต่อหน้าที่รักษาความสงบสุขของบ้านเมืองดังกล่าว จึงเป็นความมุ่งมั่นในราชกิจที่ก่อปรด้วยความเสียสละตลอดจนความอดทน ก่อให้เกิดผลแห่งการเกื้อกูลอนุเคราะห์ประชาชนของกรุงอโยธยาให้มีความร่มเย็นเป็นสุขสืบมา

4) การเกื้อกูลอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

บทบาทและพฤติกรรมของท้าวทศรถที่มีความเกี่ยวข้องกับสมณพราหมณ์ผู้มีศีล นั้นปรากฏมาตั้งแต่ทำพิธีการกาลา ซึ่งได้มีการ “ประชุมดาบสอันมีพรตญาณฉานกล้า” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 270) แสดงให้เห็นว่าท้าวทศรถเป็นผู้อุปการะดูแลเหล่าสมณพราหมณ์ทั้งหลายในรสำนัก เพื่อเป็นที่ปรึกษาภารกิจบางประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ท้าวทศรถได้แสดงความเคารพและความสนิทสนมกับพระวชิษฐ์, พระสวามิตร เป็นอย่างดี เห็นได้จากตอนเตรียมงานอภิเษกพระราท้าวทศรถก็ให้เสนาผู้ใหญ่ “นิมนต์ทั้งสองพระมุนี กับคณะโยคีเข้ามา” (รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 454) ซึ่งพระฤาษีทั้งสองก็ได้มีส่วนช่วยเจรจาเกลี้ยกล่อมให้นางไภยเกษีเห็นคุณค่าความดีของท้าวทศรถ เมื่อคราวที่นางทวงสัตย์สัญญาอันเป็นเหตุให้พระรามต้องออกเดินป่า ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

ความเป็นผู้ที่สนิทสนมใกล้ชิดกับผู้มีศีลนี้ จึงเป็นสิ่งที่แสดงถึงการปฏิบัติตามหลักจักรวรรดิวัตร ข้อที่ 4, 6 และ 10 ที่ว่าด้วยการเกื้อกูล อุปการะ ตลอดจนได้ศึกษาหลักธรรมต่างๆจากสมณพราหมณ์ ซึ่งส่งผลดีต่อระบบการเมือง การปกครองในแง่ที่เป็นส่วนปลูกฝังจิตสำนึกของความเป็นกษัตริย์ให้อยู่ในขอบเขตธรรมทศพิธผลตลอดมา

จากประเด็นที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า บทบาทและพฤติกรรมของท้าวทศรถนั้นแสดงคุณลักษณะของกษัตริย์ผู้ทรง “ธรรม” อย่างเห็นได้ชัด ยกเว้นบางกรณี que แสดงภาวะทางอารมณ์ตามวิสัยปุถุชน ได้แก่ การบันดาลโทสะจากการปะทะกับราชศัตรู โดยขาดความประนีประนอม และความโกรธที่มีต่อนางไภยเกษี เพราะเหตุผลที่ขัดต่อโบราณราชประเพณีบางประการดังที่กล่าวข้างต้น

อย่างไรก็ตาม การประพฤติ ปฏิบัติของท้าวทศรถนี้ ได้แสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” หรือ “จักรพรรดิ” ผู้ประเสริฐอย่างชัดเจน และครั้นเมื่อพระองค์สวรรคต จึงได้มีการ “ไว้บรมธาตุกษัตริย์ ตามอย่างจักรพรรดิเรืองศรี” (รามเกียรติ์ เล่ม 1.2494 : 533)

4. พระราม

พระรามเป็นโอรสของท้าวทศรถกับนางเกาสุริยา การกำเนิดของพระรามนั้น คือพระนารายณ์อวตารตามเทวบัญชาของพระอิศวร เพื่อทำหน้าที่ปราบอธรรม ดังความว่า

ปางนี้เจ้าจงอวตาร	ไปปราบพวกพาลยักษ์
เป็นหน่อทศรถธิดี	ในราชธานีอยุธยา
จะได้พำนักแก่ไตรโลก	ดับโศกให้เย็นทุกทิศ
พระยศจะปรากฏทั้งโลกา	ไปกว่าจะสิ้นกับกาลปี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 290)

ก่อนที่พระรามจะเข้าพิธีราชาภิเษกเป็นกษัตริย์องค์ที่ 4 แห่งกรุงอโยธยานั้น นางไภยเกษี มารดาของพระพรต ได้ทวงสัญญาต่อท้าวทศรถซึ่งพระองค์เคยกล่าวเป็นสัตย์สัญญาแก่นางไว้เมื่อครั้งออกรบกับยักษ์ปทูตทันต์ โดยขอให้พระรามออกเดินป่าเป็นเวลา 14 ปี เพื่อเปิดโอกาสให้พระพรตโอรสของนางได้ขึ้นครองเมืองก่อน ซึ่งพระรามก็เต็มใจที่จะกระทำตามข้อเรียกร้อง อันเป็นการสนองต่อคำสัตย์สัญญาของพระราชบิดาโดยไม่ฟังคำทัดท้วงจากผู้ใด

ดังนั้น บทบาทของพระรามส่วนใหญ่จึงปรากฏอยู่ในช่วงเวลาที่ออกเดินป่า 14 ปี อันเป็นระยะเวลาแห่งการดำเนินหน้าที่หลัก คือ การปราบอธรรม ตามข้อกำหนดของพระเจ้า โดยมี หนุมาน สุครีพ องคต เป็นกำลังสำคัญพร้อมเหล่าไพร่พลวานร ซึ่งก็คือ เทวดาทั้งหลายที่รับเทวบัญชาจากพระอิศวรให้จุติเพื่อช่วยพระรามปราบอธรรม รวมทั้ง จี ๓ อุนาของทศกัณฐ์ด้วย

ในฐานะกษัตริย์ แม้ว่าพระรามจะใช้เวลาส่วนใหญ่ในการเดินป่านานถึง 14 ปี แต่ด้านการประพฤติ ปฏิบัติของพระองค์นั้น แสดงให้เห็นลักษณะความเป็นธรรมราชาดังนี้

4.1 ความเมตตากรุณา

ความเมตตากรุณา เป็นคุณลักษณะเด่นประการหนึ่งของพระราม แบ่งออกเป็น 3 ประการ ตามลักษณะของพฤติกรรมที่ปรากฏ คือ

4.1.1 ความเมตตากรุณาที่ปรากฏในลักษณะความไม่ถือโทษโกรธเคืองต่อพฤติกรรมก้าวร้าวของผู้น้อย

คุณลักษณะนี้แสดงถึงความเป็นผู้เปี่ยมด้วยหลักธรรมอักษิโระ คือ ความไม่โกรธ และปราศจากความถือมั่นในพระองค์ จากตอนหนุมานพบพระรามกับพระลักษมณ์เป็นครั้งแรก เกิดความสงสัยใคร่รู้จัก จึงแปลงตนเป็น “วานรน้อยเผือกผู้” ปีนขึ้นไปกิ่งไม้แล้วเค็ดใบไม้โปรยลงมาต้อง

องค์พระราม ซึ่งบรรทมอยู่ได้ร่มไม้แห่งนั้น พร้อมกับฉวยเอาคันศรของพระลักษมณ์ไปนำว่อน เป็นเหตุให้พระลักษมณ์โกรธ จึงปลุกพระรามแล้วทูลความให้ทราบ ฝ่ายพระรามครั้นมองเห็นลักษณะ และพฤติกรรมของวานรน้อยคังนั้น กลับมีความรู้สึกเมตตา ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระจักรีผู้ปรีชาหาญ
ได้ฟังอนุชาแจ้งการ	ผ่านฟ้าก็ทอดทัศนา
เห็นวานรน้อยเผือกผู้	เด่นอยู่บนกิ่งพฤกษา
กลับมีพระทัยเมตตา	จึงตรัสบัญชาแก่พระลักษมณ์
อันว่าวานรตัวนี้	ดูที่อาของพะนางศกดิ์
มีคุณทูลชนเพชรประหลาดนัก	น่ารักเชียวแก้วมัลลย์
ท่วงทีมิใช่ลิงป่า	พระอนุชาเห็นหรือไม่
ชรอยจะมีฤทธิ์ไกร	มันจึงทำได้ถึงเพียงนี้ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2.2494 : 724)

จากข้อความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ความกตัญญูของวานรน้อย คือหนุมาน ซึ่ง “ดูที่อาของพะนางศกดิ์” นั้น ไม่ได้ทำให้พระรามมีความโกรธเคืองแต่ประการใด กลับมีความเมตตาอันเนื่องมาจากความเป็นผู้รู้สังเกตในท่วงที และลักษณะที่เป็นคุณสมบัติของหนุมาน พระองค์จึงเกิด “โมหจริตที่รักใคร่เอ็นดูโดยมิได้ถือพระองค์” ลักษณะดังกล่าวนี้ จึงเป็นเหตุให้พระรามได้หนุมานเป็นทหารเอก ตอนสังหารพาลี พระรามก็ถูกพาลีกกล่าวประณามว่า

ครั้นถึงจึงร้องก้องประกาศ	เหวขาดิโยคีชีป่า
เอ็งสิสร้างพรตภาวนา	เหตุใดมาทำดังนี้
เราโกรธกันรบก้นพี่น้อง	ไซ้การของสองธานี
มาพลอยเข่นฆ่าราวี	ทำดีแล้วถ้าย้ายชีไพร

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494: 739)

เหตุการณ์ครั้งนี้ พระรามได้เสนอทางเลือกแก่พาลี เพื่อเป็นการไว้ชีวิต เพียงแต่ “จะขอโลหิตสักกึ่งหยาด บูชาพรมาสด์แสงศร” เพื่อลบล้างคำสัตย์ปฏิญาณที่พาลีเคยให้ไว้กับพระอิศวร โดยจะมีแผลติดกาย “เท่าเส้นผมฝ่าเจ็ดที” เท่านั้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าพาลีจะไม่ยินดียินยอมข้อเสนอของพระราม เพราะขัดคิณะมานะของตน แต่การกระทำของพระรามครั้งนี้ บ่งบอกถึงความเมตตา

กรุณา ส่งผลให้องคต โอธของพาลี มีความสำนึก จงรักภักดีต่อพระองค์ เห็นได้จากการแก้ไข
กล่าวหาของทศกัณฐ์ ที่ว่าตนเป็นลูกอกตัญญู นับถือฝ่ายพระรามผู้สังหารบิดาของตน โดยองคต
ชี้แจงว่า

เมื่อนั้น	องคตผู้ชาญชัยศรี
ได้ฟังจึงตอบสุรี	อันองค์พระศรีภูวไนย
ให้จะประสงค์จำนงมา	ฆ่าบิดาก็หาไม่
เหตุด้วยทำผิดคิดตัวไว้	โทษใหญ่แต่ศึกดาบรรพ์
สาบานว่าให้ต้องสร	พระสีกรธราชวังสรรค
พระองค์จะประทานชีวิต	แต่ให้มีสำคัญในกายา
หากบิตุเรศกูสูดาบ	มิให้แผลพานกายเท่าเศษา
จึงถวายภูไว้กับพระอา	ในเบื้องบาทาพระทรงธรรม

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1065)

จากการกระทำของพระรามที่มีต่อหนุมาน สุนทรีย และพาลี ดังกล่าวนั้น มูลเหตุแห่ง
ความเมตตากรุณาที่เกิดขึ้นนั้น เนื่องมาจากจิตใจที่เป็นธรรมของพระราม ที่ก่อปรด้วยความหนัก
แน่น อดทนต่อปฏิกิริยาซึ่งแสดงถึงความไม่สุภาพของบุคคลทั้งสาม ตลอดจนการรู้จักควบคุมภาว
ทางอารมณ์ ที่ไม่ฟังประสงค์ด้วยสติสัมปชัญญะ และเหตุผลของพระองค์เอง การประพฤติ ปฏิบัติ
ของพระราม จึงเป็นลักษณะของผู้ที่มีหลักธรรมอีกประการ คือ ความไม่โกรธ อีกทั้งยังเป็นแบบอย่าง
ในการใช้ความอ่อนโยน ทั้งทางกาย วาจา ใจ เพื่อหักล้างความกระด้างทางจิตใจและการกระทำ
ของบุคคลทั้งสาม ซึ่งมีอิทธิพลต่อการสร้างสัมพันธ์ไมตรี ส่งผลให้พระรามมีข้าทวารผู้จงรักภักดี
เป็นกำลังสำคัญของกองทัพมาโดยตลอด

4.1.2 ความเมตตากรุณาต่อข้าทวารภายในกองทัพ แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ

1) ความเมตตากรุณาในลักษณะการให้อภัย การลดหย่อนผ่อนโทษ และการไม่ถือ
โทษต่อข้าทวาร

คุณลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นการประพฤติปฏิบัติของพระรามที่ปรากฏมาตั้งแต่ต้น ทั้งทาง
ตรงและทางอ้อม กล่าวคือ เมื่อพระองค์บัญชาให้หนุมานนำสไปกับพระรามรงค์ไปถวายเป็นนางสี
ดา ซึ่งถูกลักพาไปอยู่ ณ กรุงลงกาหนั้น หนุมานได้กระทำเกินหน้าที่ด้วยการเผากรุงลงกา เป็นเหตุให้
ทศกัณฐ์ตลอดจนไพร่พลเมืองเกิดความอลหม่าน จนกระทั่งทศกัณฐ์ต้องให้เสนาทหารไปเชิญเหล่า
เทพดาทั้งหลายมาช่วยเนรมิตเมืองลงกาให้ใหม่ ครั้นหนุมานนำความมากราบทูลเหตุการณ์ให้

ทราบ พระรามจึงกริ้วโกรธหนุมาน เพราะกระทำรุนแรงเกินกว่าเหตุ อันจะเป็นต้นเหตุของความเสียหายที่จะเกิดแก่นางสีดาได้ในภายหลัง ดังความว่า

อันองค์อัศวเศศรไท	อยู่ในน้อมมืออำมรมโหฬาร
ถ้ามั่นโกรธขว้างฟัน	สุดสิ้นชีวันวายปราณ
ตัวกูผู้จะสงครามชัณห์	แน้นเสียเมียรักขอดสงสาร
ก็จะฆ่าแสนทุกข์ทรมาน	เอ็งจะคิดอ่านประการใด ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 909)

การกระทำของหนุมาน ซึ่งละเมิดคำสั่งของผู้บังคับบัญชา แม้จะมีโทษร้ายแรงถึงขั้น “โทษนั้นถึงสิ้นชนมาน” แต่เหล่าเสนาวานรก็ได้ให้คำปรึกษาโดยมีมติให้ “ขอประทานจงคไว้ก่อน อย่างเพ็ญราญรอนสังขาร” (รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 910) มตินี้สร้างความพึงพอใจให้แก่พระรามเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากสอดคล้องกับความรู้สึกของพระรามที่ว่า

เมื่อนั้น	พระตรีภูวนาถเรืองศรี
ได้ฟังท้าวพระยาเสนี	ดั่งวารีทิพย์มาเจือใจ
สอดคล้องต้องในวิญญาน	ผลัดผ้าห่มสรงรางวัลให้

(รามเกียรติ์ เล่ม 2.2494 : 910)

ข้อความดังกล่าวนี้ นอกจากจะแสดงถึงความรู้สึกของพระรามที่ไม่ต้องการลงโทษหนุมานขั้นรุนแรงแล้ว ยังเป็นการแสดงเมตตาจิตของพระองค์ที่มีต่อข้าทหาร พฤติกรรมดังกล่าว นับว่าเป็นการให้อภัยในทางอ้อมแก่ผู้ปฏิบัติหน้าที่ราชการบกพร่อง เช่นเดียวกับกรณีที่หนุมานกับนิลพัทวิวาทกันในระหว่างของถนนเข้าเมืองลงกา อันเป็นเหตุให้พระรามกริ้ว เนื่องจากสร้างความแตกแยกภายในหมู่คณะ และก่อให้เกิดผลเสียต่อการดำเนินงานของกองทัพ แต่พระรามก็ไม่คิดที่จะลงอาญาประหารบุคคลทั้งสอง ดังความว่า

ครั้นว่าจะลงอาญา	ล้างชีวาเสียก็ไช้ที่
จะคิดผ่อนผันฉันทใดดี	จึงจะไม่เสียทีเสียการ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 992)

ในที่สุด พระรามก็ให้นิลพัทไปร้องนครคีตจินและคอยส่งเสบียงมาบำรุงไพร่พลทุกเดือน ส่วนหนุมนั้นให้สร้างถนนเสร็จภายในเจ็ดราตรี จึงเห็นได้ว่า การที่พระรามลดหย่อนโทษแก่บุคคลทั้งสองนี้ เป็นความเมตตากรุณาที่ก่อให้เกิดความสำนึกในพระคุณ สร้างความจงรักภักดีต่อพระองค์ให้มากยิ่งขึ้น ดังคำกราบทูลของนิลพัทที่ว่า

โทษเข้าถึงสิ้นชีวิต	พระทรงฤทธิโปรดเกล้าเสาศา
พระคุณเป็นพันคณนา	ใหญ่ยิ่งแผ่นดินฟ้าธาครี
จะขออยู่ได้บาทบงสุ์	ทำการรณรงค์กับชกษี
หนักไหนจะออกค่อตี	ไปกว่าชีวิจะบรรลัษ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 993)

และคำกราบทูลของหนุมน ที่ว่า

อันตัวข้านี้โทษผิด	ถึงสิ้นชีวิตสังขาร์
ซึ่งพระองค์ทรงพระเมตตา	ไม่ล้างชีวาให้บรรลัษ
พระคุณล้ำพันพันนัก	หนักกว่าดินฟ้าไม่เปรียบได้
จะขอรับจองถนนไป	ให้ถึงฟากฝั่งชลธิ ๑
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 994)

ครั้นสร้างถนนเสร็จ พระรามก็นำไพร่พลวานรข้ามไปยังฝั่งนครลงกาแล้วมอบหมายให้ประคนธรรพเป็นผู้ไปเลือกชัยภูมิสำหรับตั้งฐานทัพ เมื่อประคนธรรพไปเห็นบริเวณป่าที่ชกษีภานุราชเนรมิตไว้ลงทัพพระรามเพื่อจะพลิกแผ่นดินกลบ ด้วยความพอใจในทำเลแห่งนั้น กอปรกับความไม่รู้ถึงกลอุบายฝ่ายตรงข้าม ประคนธรรพก็กลับมากราบทูลพระราม พระองค์จึงให้หนุมนไปสำรวจพื้นที่อีกครั้งหนึ่ง ในที่สุดก็เกิดศึกภานุราช เมื่อหนุมนสังหารภานุราชได้ แล้วนำความมากราบทูลพระราม เป็นเหตุให้พระองค์กริ้วประคนธรรพ ดังที่ว่า

เหวี่ยงเหวี่ยงคู่อ่อนประคนธรรพ	ตัวมึงอัปลักษณ์หนักหนา
ดูไว้ใจใช้ไปต่างดา	เชื่อว่าจะให้ค่อตี
เพียงนี้ยังทำให้เสียการ	ไม่รู้เท่ากลมารชกษี
จะพารัพลโยธี	ไปม้วยชีวิทั้งทัพชัย

โทษนี้ถึงสิ้นชีวิต

แม้จะอยู่จะม้วยบรรลัษ

จะฆ่าฟันก็หาประโยชน์ไม่

เร่งไปเสียเถิดข้าพหลา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1036)

แม้ว่าความไม่รอบคอบของประคนธรรพ จะก่อให้เกิดการสูญเสียกองทัพของพระราม ทั้งหมด ซึ่งเป็นความผิดถึงขั้น “โทษนี้ถึงสิ้นชีวิต” แต่การที่พระรามไม่ใช้วิธีลงอาญาประหารนั้น แสดงว่าพระองค์ได้ใคร่ครวญถึงผลดีผลเสียที่จะเกิดขึ้น ประคนธรรพจึงมีความสำนึกและระลึกใน พระมหากรุณาธิคุณของพระราม ความว่า

กราบลงแล้วสนองวาที

ซึ่งเมตตาไม่ฆ่าชีวิต

อันตัวข้านี้โทษผิด

คุณพระทรงฤทธิ์เป็นพันไป

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1036)

จากการกระทำของพระรามดังกล่าวมานี้ การให้อภัย การลดหย่อนผ่อนผันโทษ และการไม่ถือโทษซ้ำทรมานผู้มีความผิดในหน้าที่ ล้วนแสดงให้เห็นถึงลักษณะความเป็นผู้นำที่มีเมตตาต่อผู้ อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ซึ่งจัดอยู่ในลักษณะอภัยทาน หรือการให้อภัยแก่ผู้กระทำผิดให้มีโอกาสได้ ปฏิบัติหน้าที่ของตนด้วยความระมัดระวังยิ่งขึ้น ในที่นี้ รวมไปถึงการว่ากล่าว การคาดโทษแก่ข้า ทหารแทนการปฏิบัติหน้าที่ทางอาญา ซึ่งเปรียบเสมือนการข่มขู่ให้เกิดความเกรงกลัวต่อบารมี อำนาจของผู้ปกครอง แม้จะสะท้อนถึงความไม่เด็ดขาดทางการปกครอง แต่การกระทำนี้ได้ก่อให้เกิดความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่พระรามมีต่อข้าราชการบริพาร อันเป็นฐานแห่งความจงรักภักดี ตลอดจนความมั่นคงของกองทัพ และหากพิจารณาอีกจะพบว่า การแสดงความเมตตากรุณาใน ลักษณะดังกล่าวนี้ นอกเหนือจากองค์ประกอบพื้นฐานด้านจิตใจที่รักใคร่เอ็นดูต่อข้าทหารแล้ว พระรามยังใช้สติปัญญาพิจารณาถึงผลดี ผลเสียของการเลือกแนวทางปฏิบัติตามที่ตรัสว่า “จึงจะไม่ เสียที่เสียการ” เช่นกรณีที่หนุมานกับนิลพัทวิวาทกัน พระรามได้หาทางออกสำหรับวิธีการลงโทษ โดยให้บุคคลทั้งสองแยกกันทำ หน้าที่คนละอย่างอันจะก่อประโยชน์แก่กองทัพมากยิ่งขึ้น เห็นได้ จากการเปรียบเทียบลักษณะโทษระหว่างหนุมานกับประคนธรรพ กล่าวคือ หนุมานนั้นเป็นทหาร เอกผู้มีความสามารถ และเป็นกำลังสำคัญของกองทัพ แม้จะมีความผิดในหน้าที่หลายครั้งด้วยกัน แต่ก็ยังเป็นลูกโทษ จึงมักจะได้รับการอนุโลมในลักษณะของการคาดโทษ การให้กระทำการอื่นทด แทน หรือการไม่ถือโทษจากพระรามอยู่เสมอ ในขณะที่ประคนธรรพเป็นเพียงทหารที่ไม่มีความ เฉลียวฉลาดและสามารถเทียบเท่าหนุมาน อีกประการหนึ่งความผิดของประคนธรรพก็ใหญ่หลวง

ถึงขั้นอาจสูญเสียไพร่พลทั้งกองทัพ ดังนั้น ความรู้เท่าไม่ถึงการณ์ของประคนธรรพจึงเป็นความผิดที่ส่งผลให้พระรามตัดสินใจลงโทษสถานหนัก ด้วยการขับประคนธรรพออกจากกองทัพ เพื่อไม่ให้ เป็นเยี่ยงอย่างในความประมาทต่อหน้าที่ และจะส่งผลดีต่อระบบการปกครองไพร่พลของพระองค์

ข้อสังเกตประการหนึ่ง เกี่ยวกับวิธีการลงโทษของพระรามนั้น ตลอดระยะเวลาที่ พระองค์ออกเดินป่า 14 ปี จนกระทั่งยกทัพกลับไปปกครองกรุงอโยธยา พระรามไม่เคยใช้อำนาจลง อาญาข้าราชการบริวาร ผู้กระทำผิดต่อหน้าที่ถึงขั้นประหารเลยไม่ว่าจะเป็นความผิดกรณีใดก็ตาม ส่วน ใหญ่พระองค์จะยึดคติในที่ประชุมเหล่าเสนาทหารเป็นเกณฑ์การตัดสิน พฤติกรรมดังกล่าวหาก พิจารณาในอีกแง่มุมหนึ่ง ก็จะเห็นถึงความเป็นผู้นำที่ไม่เด็ดขาดของพระราม ส่งผลให้หนุมาน ปฏิบัติหน้าที่เกินคำสั่งถึง 2 ครั้ง จนถึงการกระทำกิจอื่นๆ ที่ไม่ได้รับมอบหมายจากพระรามโดย พลการ อันเป็นความประพฤตินี้ไม่เหมาะสม เช่น กรณีหนุมานใช้อำนาจแต่งตั้งไวศยครองเมือง บาตาลแทนไมยราพ แล้วขกอสูรผัดบุตรของตน ซึ่งเกิดจากนางสุพรรณมัจฉาให้เป็นอุปราชแห่ง เมืองนั้น เป็นต้น แต่การประพฤตินี้ ปฏิบัติของพระรามดังกล่าว กลับสวรับกับลักษณะความเป็น ธรรมราชา เพราะแสดงถึงความไม่ฝักใฝ่ต่อการเบียดเบียน ซึ่งตรงกับหลักธรรมอวิหิงสา ตลอดจน แสดงให้เห็นพื้นฐานทางจิตใจที่มีความอ่อนโยน เป็นมัทวะ ปราศจากความแข็งกระด้าง เป็น ใจจืดแห่งมิตรภาพและนำมาซึ่งความจงรักภักดีอีกด้วย

2) ความเมตตากรุณาโดยการให้รางวัลแก่ข้าทหารผู้มีความดีความชอบต่อหน้าที่ แบ่ง ออกเป็น 2 ประการ คือ

ประการแรก ได้แก่ การให้วัตถุสิ่งของเป็นรางวัล เช่น การที่พระราม “ผลัดผ้าชุบสรอง รางวัลให้” แก่หนุมาน ภายหลังทำหน้าที่นำสไบกับพระธำมรงค์ไปถวายนางสีดาที่กรุงลงกาได้ สำเร็จ ตอนหนุมานสังหารไมยราพ พระรามก็ให้รางวัลโดย “ถอดแหวนนพรัตน์จากนิ้วพระหัตถ์ เบื้องขวา” เป็นรางวัลแก่หนุมาน ทั้งยัง “...เปลื้องเครื่องฉัน กุณฑลสังวาลย์...” เป็นรางวัลแก่สุครีพ ที่ถวายคำแนะนำการพิจารณาโทษหนุมานกับนิลพัทวิวาทกัน ในตอนหนุมานไปช่วยพิเภกปราบ ท้าวมหาบาลที่ยกทัพมาประชิดกรุงลงกา พระรามก็ถอด “ธำมรงค์เนาวรัตน์ประภัสสร สังวาล สามสายอรรชร เป็นบำเหน็จกรเสมอกัน ฯ” อีกด้วย (รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2167)

ข้อที่น่าสังเกตเกี่ยวกับการให้รางวัลของพระรามนั้น ส่วนใหญ่มักเป็นเรื่องราซูโลก หรือ เครื่องประดับ ใช้สอยส่วนพระองค์ ซึ่งสุรพงษ์ โสธนะเสถียร กล่าวว่า การให้รางวัลด้วยสิ่ง ของดังกล่าวนี้ นับเป็นเกียรติอย่างสูงสำหรับผู้รับ เพราะเป็นของส่วนพระองค์ซึ่งสิ่งของมีค่าและหา ยาก (สุรพงษ์ โสธนะเสถียร. 2526 : 275)

นอกจากนี้แล้ว พระรามยังปูนบำเหน็จเหล่าทหารภายในกองทัพโดยถ้วนหน้า แสดงถึง ความเอาใจใส่ บำรุง เลี้ยงดู ผู้อยู่ภายใต้การปกครองอย่างทั่วถึง ไม่ปล่อยปละละเลย ตรงตามหลัก

ที่ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ข้าราชการให้มีความสุข แม้แต่การแต่งกายของทหาร ก็ยังประดับ
ประดาด้วยสิ่งของมีค่าต่างๆอย่างงดงาม ดังที่พิเภกได้สังเกตเห็น ความว่า

บัดนั้น	พระยาพิเภกยักษ์
พิศดูทหารพระจักรี	ล้วนเหล่ากระบี่นิกร
ลาดคนประดับกายา	ด้วยมหาเนาวรัตน์ประภัสสร
เชี้ยวเพชรสังวาลย์กรเจียกจอน	พันพงศพานอันเรืองยศ
ทั้งสิบแปดมงกุฎเสนี	ล้วนมีเครื่องทรงอลงกต
เย็บขัดอัดกันเป็นหลั่นลด	จะกำหนดก็พันคนนา
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 932-933)

การที่พระรามให้การบำรุง เลี้ยงดู และเอาใจใส่ข้าราชการอย่างทั่วถึงนี้ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงคุณสมบัติความเป็นกษัตริย์ที่ดี คือ ซื่อตรงต่อหน้าที่อุปการะบุคคลในกองทัพ โดยมีได้
อาศัยเพียงแรงกำลังเพื่อป้องกันภัยแต่อย่างเดียว จึงเป็นความยุติธรรมที่ก่อให้เกิดความผูกพัน
กตัญญูต่อผู้ให้ อันหมายถึง ความชอบธรรมในการปกครองของพระราม

ประการที่สอง ได้แก่ การแต่งตั้งบุคคลให้ปฏิบัติหน้าที่ที่สูงขึ้น ซึ่งเป็นการเลื่อน
ระดับชั้นของสถานภาพทางสังคม ภายหลังจากสิ้นศึกสงคราม และยกทัพกลับเข้ากรุงอโยธยาแล้ว
พระรามได้พิจารณาความดีความชอบโดยการเลื่อนตำแหน่งหน้าที่ทางราชการแก่ข้าทหารทั้งหลาย
แต่งตั้งให้หนุมานเป็นพระยานุชิต ครองเมืองอโยธยา สุกรีพเป็นพระยาไวยวงศา ครองเมืองชีดจิน
พิเภกเป็นท้าวทศสิริวงศ์ ครองเมืองลงการวมทั้งผู้อื่น ต่างก็ได้รับการพิจารณาความดีความชอบโดย
ทั่วถึง ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระศรีภพล โลกทุกสถาน
ฟังลุ่มนันทน์ปรีชาชาญ	ผ่านฟ้ามีราชบัญชา
อันว่าน้องเราทั้งสาม	จงทำตามวาญบุตรปรีกษา
กระบี่สุรگانค์ผู้ศักดิ์ดา	องอาจแกล้าวกล้ำราวี
ให้ไปผ่านเมืองพระยาขร	โรมคัลนครยักษ์
ศรรามผู้ใจรักดี	ขุนกระบี่แกล้าหาญชาญฤทธิ์
ให้เป็นมหาอุปราช	สำหรับช่วยราชการกิจ
โดยยุติธรรมทศพิธ	สุจริตสืบวงศ์กษัตรา

ฝ่ายว่าขุนพรานไพร	ได้ทำขอบไว้หนักหนา
จงรักภักดีแต่เดิมมา	ชื่อพระยาขุนริบคินทร์
เป็นเจ้าบุรีรมย์นคร	พรานไพรทุกประเทศให้ขึ้นล้น
อันหนุมานขุนกระบิล	ก็ผลาญพวกไพรินทร์มากนัก
ตัวเราได้ปฏิญาณมา	จะให้ผ่านอยุธยาอาณาจักร
บัดนี้ก็เสร็จสงครามยักษ์	จะเป็นปิ่นปักประจําการ
เรากับพระลักษณ์อนุชา	จะช่วยว่ากล่าวสั่งสอน
บำรุงรักษาวานร	ให้ถาวรไปกว่าจะวายปรมาณ
อันพระยาพิเภกอสูรา	จะไปครองลงการาชฐาน
การณรงคย์ชุกชุมไม่ชํานาญ	ฤทธิ์เดชของท่านก็ไม่มี
ถึงเดือนเรจักใช้ศร	ไปเยี่ยมเยือนนครยักษ์
แม่นมือวิราชไพร่	จงเขียนสารแขวนที่ศรมา
คำรัสแล้วก็ประทานรางวัล	เป็นอันดับกันตามยศลา
จงไปครอบครองนครา	ให้เป็นผาสูกสถาวร ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2127-2125)

การแสดงความรักความเมตตาต่อข้าทหาร โดยการเลื่อนฐานะทางสังคมนำเกียรติยศอันสูงส่งมาสู่ข้าทหารดังกล่าวนี้ นอกจากจะแสดงถึงความเกื้อกูลต่อผู้อยู่ภายใต้การปกครองแล้ว ยังเป็นความชอบธรรมที่สอดคล้องกับนโยบายการกระจายอำนาจที่ช่วยเสริมสร้างฐานแห่งความมั่นคงทางสถานภาพของพระรามในฐานะที่พระองค์เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจอีกด้วย

4.1.3 ความเมตตาต่อผู้ที่มาอ่อนน้อม

พฤติกรรมดังกล่าว ปรากฏครั้งแรกในตอนพระรามพิจารณาและรับพิเภกเข้ามาเป็นข้าราชการของพระองค์ ถึงแม้ว่าพิเภกจะมีศักดิ์เป็นอนุชาของทศกัณฐ์ผู้เป็นคู่ศึกของพระองค์ก็ตาม ทั้งนี้ เนื่องจากเหตุผลที่พิเภกไม่ได้รับความเป็นธรรมจากทศกัณฐ์และถูกขับออกจากกรุงลงกา ดังที่ได้พูดต่อพระรามว่า

ทศพัศตร์ไม่ตั้งอยู่ในธรรม	โมหันต์ทุจริตอิงฉา
ฝันร้ายทำนายตามตำรา	ว่าจะสิ้นชีพชีวิ
ให้ส่งสิดาวรนาฏ	มาถวายเบื่องบาทบทศรี
กลับกริ้วโกรธจะมาตี	ริบราชย์ขับหนีจากเวียงชัย

คว่ำขำไม่มีที่พึ่ง	ซึ่งจะช่วยชีวิตไว้ได้
ทั้งไม่มีกำลังฤทธิ์ไกร	รู้แต่ใครเพทโหรา
จึงตั้งใจมาเป็นข้าบาท	พระศรีภูวนาถนาถา
ไปกว่าจะสิ้นชีวา	ผ่านฟ้าจงโปรดปราณี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 :929)

ในฐานะที่พิเภกเป็นบุคคลที่มาจากฝ่ายตรงข้ามและอ้างเหตุผลดังกล่าว ข่อมส่งผลให้พระรามเกิดความหวาดระแวงต่อการสร้างกลอุบายไล่ศึกของราชศัตรู อย่างไรก็ตาม พระองค์ก็รับพิจารณาเหตุผลของพิเภกด้วยความเป็นธรรม โดยปรึกษากับเหล่าเสนาทหารในที่ประชุม และเปิดโอกาสให้พิเภกได้พิสูจน์ความสุจริตใจของตนด้วยการประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งผลแห่งความเมตตากรุณาที่พระรามมีต่อพิเภกนี้ ก่อให้เกิดผลดีต่อกองทัพ เนื่องจากพิเภกเป็นผู้ที่มีความสามารถด้านโหราศาสตร์ คอยให้คำแนะนำปรึกษาเกี่ยวกับยุทธวิธี ทำให้กองทัพของพระรามได้เปรียบและมีชัยต่อฝ่ายตรงข้ามเป็นส่วนใหญ่ พระรามไม่เคยใช้อำนาจในฐานะของผู้บังคับบัญชา บีบบังคับให้พิเภกต้องกระทำการใดๆ ในลักษณะที่ลิดรอนสิทธิเสรีภาพ เพื่อสร้างผลประโยชน์แก่กองทัพเลย คุณธรรมดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้พิเภกมีความจงรักและซื่อสัตย์ต่อพระราม ดังตอนพิจารณาโทษนางเบญจกาย พิเภกได้ทูลให้ตัดเศียรเสียบประจาน เพื่อสมควรแก่ความผิดในฐานะบุคคลของฝ่ายราชศัตรู ทั้งๆ ที่นางมีความสัมพันธ์เป็นบุตรของพิเภกเอง ดังความว่า

บัดนั้น	พิเภกผู้มีอัชฌาสัย
ก้มเกล้ารับสั่งภูวนาย	อาลัยถึงราชธิดา
แต่ความโกรธความแค้นเหลือแค้น	ให้แน่นอกตันใจยกษา
จึงทูลสนองพระบัญชา	ถึงเป็นบุตรข้าอสุรี
แต่ซึ่งตัวมันอุบาย	แปลงกายเป็นพระมเหสี
ทำตายมาลงพระจักรี	โทษนี้ถึงสิ้นชีวิต
ชอบให้ตัดเศียรเสียบประจาน	จึงควรกับการที่มันผิด
อันหมู่พาลาปิงจามิตร	ทศทิศจะเกรงพระเดชฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 :975)

การกระทำของพระรามดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงคุณธรรมคือ ความเมตตากรุณา ซึ่งนอกจากจะมีผลต่อผู้รับ โดยตรงแล้ว ยังเชื่อมโยงไปสู่บุคคลที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับผู้รับอีกด้วย

ทั้งยังเป็นคุณธรรมที่มีอิทธิพลต่อการให้ ในกรณีที่พระรามให้อิสราภาพแก่นางเบญจกษ ผู้อยู่ในฐานะเชลยศึก จัดว่าเป็นการให้อภัยหรืออภัยทานเช่นเดียวกับกรณีของพาลีที่พระรามมีความเมตตา เปิดโอกาสให้พาลีได้เลือกหนทางปฏิบัติ เพื่อไว้ชีวิตพาลีให้คงอยู่ต่อไป ขณะเดียวกันพฤติกรรมดังกล่าว ก็ได้ชี้ให้เห็นว่าพระรามดำเนินหน้าที่แห่งความเป็นผู้นำตามครรลองของหลักธรรมอวิหิงสา คือ การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ซึ่งสอดคล้องกับตอนที่พระองค์สั่งห้ามเหล่าไพร่พลวานรไม่ให้ไปสู้รบทำร้ายทศกัณฐ์ เพราะเหตุที่ทศกัณฐ์ขัดขืนพระบัญชาของท้าวมาลีวราช ไม่ยอมส่งนางสีดาคืนให้พระราม พระองค์เห็นว่าการกระทำของพลวานรปราศจากความเป็นธรรม และจะเป็นเหตุให้ “พระอัยกาทรงธรรมจะดีได้” (รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494: 1751)

นอกจากนี้ เมื่อพระรามสั่งให้พิเภกออกไปเจรจาห้ามทัพกุมภกรรณ ด้วยตระหนักถึงการ “ตั้งอยู่ในทศศรรมา” ของกุมภกรรณนั้น ก็เป็นเหตุผลหนึ่งซึ่งชี้ชัดถึงการตั้งมั่นอยู่ในธรรม ไม่ปรารถนาการเบียดเบียน หรือผูกพยาบาทผู้ใด ดังนั้น ความเมตตากรุณาในลักษณะดังกล่าวนี้ จึงเป็นการดำรงไว้ซึ่งเกียรติอันสูงส่งของพระราม แสดงให้เห็นถึงความเป็นธรรมิกราชผู้ปรารถนาสร้างมิตรไมตรีต่อผู้อื่นอย่างเห็นได้ชัด

4.2 ความเป็นผู้มีปียาจา

คุณสมบัตินี้ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงความน้อมนวล อ่อนโยนทั้งทางวาจา ใจของพระราม ซึ่งปรากฏในลักษณะการกล่าวชมข้าทวาร แบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ ดังนี้

4.2.1 การกล่าวชมโดยยกย่องว่าคู่ควรแก่ชาติตระกูล

เห็นได้จากตอนพระรามชมหนุมานที่สามารถนำตัวท้าวมาลีวราชมาเข้าเฝ้าพระองค์ได้สำเร็จ โดยอ้างความคู่ควรกับชาติตระกูลว่า

จึงเรียกหนุมานเข้ามาใกล้	ภูวนายศรัทธมกระวีศรี
มิเสียแรงเป็นวงศ์พาลี	ฤทธิคังองค์พระสุริยัน
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 782)

ตอนองค์ท้าวหน้าที่เป็นราชทูตทูลสารทศกัณฐ์ พระรามได้กล่าวว่า

มิเสียทีเป็นวงศ์เทวราช	องอาจกล้าหาญชาญสนาม
ผู้เดิวก่ียวฆ่าสังคราม	ให้เลื่องชื่อลือนามวานร
	(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1068)

เมื่อสุครีพ นิลนนท์ และหนุมาน ไปทำลายพิธีอุโมงค์ของทศกัณฐ์สำเร็จ พระองค์ก็
ยกย่องว่าสมกับที่เป็นเชื้อสายเทพว่า

จึงตรัสสรรเสริญสามกระบี่
ควรที่เป็นวงศ์สุรารักษ์

มิเลืขที่ปรีชาแหลมหลัก
ดั่งแก้วจักรพรรดิอันศักดิ์ดา
(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 1645)

ตอนหนุมานถวายศิขรบรรลัภกัลป์ พระราม แสดงความชื่นชมในผลงานของหนุมานที่ไม่
กระทำว่ามีคุณประโยชน์อย่างสิ้นพัน ดังความว่า

มิเลืขแรงเป็นลูกพระพาย
ใช้ไหนก็ได้ราชการ
ถึงจะ ได้สมบัติทั้งแผ่นดิน
ก็ไม่เท่าบำเหน็จที่จงรัก

แบบคาบปรีชากล้าหาญ
ความชอบของท่านนี้มากนัก
เป็นปิ่นไพร่ฟ้าอาณาจักร
สงครามฆ่ายักษ์แต่ดั้นมา
(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 2067)

4.2.2 การกล่าวชมโดยเปรียบข้าทหารเป็นดั่งแก้วบุรามีจักรพรรดิ

ตอนที่พระราม ชมสามกระบี่ คือ สุครีพ นิลนนท์ และหนุมาน ซึ่งร่วมทำลายพิธี
อุโมงค์ของทศกัณฐ์จนสำเร็จ ว่า

.....
ใช้ไหนก็ได้ดั่งใจนึก
ความชอบนั้นพันคณนา

ดั่งแก้วจักรพรรดิอันศักดิ์ดา
เป็นเชื้อชาติกอของแก้วกล้า
หาทั้งได้ฟ้าไม่เทียมทัน
(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 1645)

เช่นเดียวกับตอนที่หนุมานสังหารวิรุญจำบังได้สำเร็จ พระรามเปรียบหนุมานว่าเป็น
เสมือนจักรแก้วบุรามีจักรพรรดิ

มิเลืขแรงเป็นลูกพระพาย
ใช้ไหนก็ได้ราชการ

เลิศชายศักดิ์กล้าหาญ
ปานประหนึ่งจักรแก้วอันฤทธา
(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 1715)

และตอนหนุมานลวงกลองดวงใจทศกัณฐ์ ได้ พระรามก็เปรียบหนุมานว่าเป็นคังขุนพล
แก้ว ความว่า

หนุมานเหมือนหนึ่งขุนพลแก้ว	หาไม่ได้แล้วทั้งไตรจักร
เป็นคู่สร้างมาล้างเหล่าอักษ	ปรปักษ์พ่ายแพ้ฤทธา ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494: 1942)	

4.2.3 การกล่าวชมโดยอ้างความเหมาะสมแก่ตำแหน่งหน้าที่ของข้าทหาร

เห็นได้จากภายหลังที่องค์เป็นราชทูตนาสาสน์ไปสื่อแก่ทศกัณฐ์ พระรามกล่าวว่า
“ควรแล้วที่เป็นทูตา ถ้อยคำเจรจาไม่ย่อหย่อน”
(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1068)

และ ชมหนุมานว่า “ควรท่านที่เป็นทหารใหญ่” จากการที่ได้ออกรบเพื่อชิงตัวสุครีพคืน
มาจากกุมภกรรณ (รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1176) ทั้งยังยกย่องหนุมานว่า “ควรที่เป็นปิ่น
ประชากร” ภายหลังที่หนุมานปราบท้าวมาหาบาลซึ่งยกทัพมาประชิดกรุงลงกาได้สำเร็จ (รามเกียรติ์
เล่ม 4. 2494 : 2167)

จะเห็นได้ว่าลักษณะของการกล่าวชมข้าทหาร โดยอ้างถึงความคู่ควรของชาติตระกูล ,
การกล่าวชมโดยเปรียบข้าทหารเป็นคังจักรแก้วคู่บารมีจักรพรรดิ และการกล่าวชมโดยอ้างความ
เหมาะสมแก่ตำแหน่งหน้าที่ของข้าทหารดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ นอกจากเป็นการแสดงความชื่นชม
ยกย่องข้าทหารที่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้สำเร็จแล้ว หากพิจารณาในอีกแง่มุมหนึ่ง ก็จะได้เห็นถึง
ความสอดคล้องโดยเหตุผลที่ว่า ลักษณะการกล่าวชมดังกล่าว เป็นวิธีการที่พระรามโน้มนำให้ผู้
อยู่ภายใต้บังคับบัญชา รู้สึกภูมิใจในชาติพันธุ์ของตน ทั้งยังยินดีที่ได้รับใช้ใกล้ชิดพระองค์ในฐานะ
ที่เป็นผู้นำ และความ รับผิดชอบต่อนหน้าที่ทางการทหารที่ได้รับมอบหมาย นับเป็นวิธีสร้างเสริม
กำลังใจไพร่พล ให้มั่นคง รวมทั้งเป็นการ กระตุ้นให้ข้าทหารเกิดความภาคภูมิใจในสถานภาพและ
ผลที่พลวานรได้รับจากพระองค์ ดังคำกล่าวว่า

ถึงจะให้สมบัติทั้งแผ่นดิน	เป็นปิ่นไพร่ฟ้าอาณาจักร
ก็ไม่เท่าบำเหน็จที่จงรัก	สงครามฆ่าอักษแต่ด้นมา
(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 2067)	

คำกล่าวนี้ ยังอาจมีผลต่อการสกดกันความทะเยอทะยานหรือความไฝสูงทางตำแหน่ง
หน้าที่ในจิตใจของไพร่พล อันจะกระทบกระเทือนต่อระบบการปกครองของพระองค์

ดังนั้น การกล่าวชมข้าทาสของพระรามดังที่กล่าวมานี้ จึงเป็นปมวาจาที่ผูกใจข้าทาสให้เกิดความจงรักภักดี และเป็นการเจรจาชอบที่สร้างความชอบธรรมให้บังเกิดขึ้นในกลุ่มไพร่พลของพระองค์ อันจะส่งผลเกี่ยวกับระบบทางการเมือง การปกครอง อีกกรณีหนึ่ง

4.3 การยึดมั่นในความสัตย์

คุณสมบัตินี้ปรากฏชัดเจนตั้งแต่ต้น เริ่มจากการที่พระรามยินดีรับข้อปฏิบัติที่นางไภยเกษีเรียกร้องให้พระองค์ออกเดินป่าเป็นเวลา 14 ปี เพื่อเปิดโอกาสให้พระพรตโอรสของนางได้ขึ้นครองเมืองโยชยา ก่อน การตัดสินใจของพระรามครั้งนี้ เป็นการสนองต่อคำสัตย์สัญญาที่พระราชบิดา (ท้าวทศรถ) ได้กล่าวไว้แก่นางไภยเกษี เมื่อคราวออกสู้รบกับยักษ์ปทูตทนต์ว่า “บรรดาเป็นสมบัติของพี่ เทวีประสวงจะยกให้” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 255) การกระทำของพระรามจึงนับว่าเป็นแบบอย่างของบุตรที่ดีที่ฟังกตัญญูต่อบิดามารดา ทั้งยังแสดงถึงความเป็นผู้ที่ยึดมั่นและดำรงอยู่ในคุณธรรมความสัตย์ซื่อตรงต่อวาจาและหน้าที่ โดยปราศจากความยึดมั่น ถือมั่นในรูปสมบัติทั้งปวง ดังถ้อยคำที่กล่าวกับพระลักษมณ์ว่า

ตัวพี่จะช่วยบำรุงสัตย์	ไม่ควรรักสมบัติพัสถาน
ถ้าบิดาเสียสัตย์ปฏิญาณ	จะได้ประมาณในแดนไพร
ฝ่ายเขาเขาทำก็ตามที	จะมีใครว่าดีก็หาไม่
เรารักษารัชมให้มั่นไว้	จึงจะเป็นเกียรติไปในโลกา

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494: 480)

ความมุ่งมั่น ตั้งใจที่จะปกป้องเกียรติยศของพระราชบิดาโดยวิธีการดังกล่าวนี้ แม้จะเป็นการปฏิบัติที่ขัดต่อโบราณราชประเพณีว่าด้วยการสืบราชสมบัติ ดังที่ฤาษีวสิษฐ ฤาษีสวามิตรได้ทูลชี้แจงว่า “ซึ่งน้องจะครองเมืองก่อนพี่ ไม่มีสุริยวงศ์พงศา” นั้น (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 569) แต่พระรามก็ยินดีที่จะเสียสละความสุขส่วนพระองค์ เพื่อรักษาความสงบสุขภายในราชสำนัก ตลอดจนพลเมืองซึ่งอาจได้รับผลกระทบในทางอ้อม โดยปราศจากความโกรธ ความผูกพยาบาทต่อนางไภยเกษี และนอกจากนี้ พระองค์ยังมีความห่วงใยพระชนกชนนีอย่างเห็นได้ชัด จากที่ข้อความที่พระรามพูดกับพระพรต ซึ่งตามเสด็จมาทูลเชิญพระองค์กลับคืนเมือง ว่า

ซึ่งพ่อพากันออกมารับ	จะให้กลับไปครองราชฐาน
ก็จะเสียความสัตย์ปฏิญาณ	พระผู้ประทานโลกา
อันพระองค์บัญชาประกาศิต	ดั่งเหล็กเพชรลิขิตแผ่นผา

ศรีโลกจะกระหายนินทา
เชิญเจ้าเข้าพระนิเวศ
ซึ่งทั้งพระชนกชนนี
ผู้ใดจะพิทักษ์รักษา
โรคาชยีประการใด

แก้วดวงฟุ้งฟ้าที่
ครอบครองนักรตเฉลิมศรี
ออกมาตามฟี่ที่ในไพร
ผ่านฟ้าอยู่ศิลาโฉน
ในได้เบื้องบาทพระบิคร

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 560-561)

อย่างไรก็ตาม การยึดมั่นในคุณธรรมความสัตย์ ได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับชะตากรรม
ของกรุงอโยธยา เมื่อพระองค์ต้องรับสัจส์สัญญาที่พระพรตได้ทูลเสนอเป็นข้อต่อรองว่า

แม่นสิบสี่ปีพระไม่กลับ
จะขอถวายชีวี

น้องกับพระสัตรุดเรื่องศรี
เข้ากองอัคคีมรณา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 573)

ครั้นเสร็จศึกลงกาแล้ว พระรามก็มีคำสั่งให้ยกพลกลับเข้ากรุงอโยธยา เพื่อให้ทันกำหนด
14 ปี ดังที่พระองค์ให้เหตุผลต่อพิณก ว่า

แม่นเรามีไปตามกำหนด
ก็จะวังเข้ากองอัคคี
ทั้งสามสมเด็จพระมารดา
บัดนี้จะจวนสัญญาไว้

พระพรตพระสัตรุดเรื่องศรี
ถึงที่สุดสิ้นชีวลัย
จะทุกขร้อนเศร้าสร้อยละห้อยให้
จะรีบไปให้ทันสิบสี่ปี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 2039)

การระลึกถึงสัจส์สัญญาดังกล่าว สะท้อนถึงความห่วงใยในชะตากรรมของกรุงอโยธยา
เพราะหากพระรามไม่กลับคืนเมืองตามระยะเวลาที่กำหนด ข้อมหมายถึงการสูญเสียพระอนุชาทั้ง
สอง อันจะส่งผลกระทบต่อสภาพจิตใจของพระราชวงศ์ ข้าราชการสำนัก ตลอดจนขวัญและกำลังใจ
ของชาวเมือง ดังนั้น พฤติกรรมที่แสดงถึงความซื่อตรงดังกล่าว จึงเป็นการประพฤติ ปฏิบัติที่ส่งผล
ต่อระบบการเมือง การปกครอง อันเป็นวิถีแห่งความชอบธรรมและจะนำมาซึ่งการเพิ่มพูนบารมี
ตลอดจนเกียรติยศของพระราม ดังที่กล่าวต่อพระพรต พระสัตรุด ว่า

ทั้งนี้เป็นบุญของเราแล้ว น้องแก้วผู้ดวงใจพี่

เจ้าก็ครองสัตยวาที่	พี่ก็บำรุงสัตย์พระบิดา
จึงได้กลับมาเห็นหน้ากัน	ด้วยความสัตย์เรานั้นหนักหนา
พระเกียรติจะ อยู่ชั่วกาลปา	กว่าจะสิ้นดินฟ้าสุธาธาร

(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 2101)

นอกจากกรณีทีกล่าวนานี้ พระรามยังมีความเชื่อตรงต่อสัตย์สัญญาที่ให้ไว้แก่ข้าทหาร ดังตอนหนุมานรบกับไมยราพ พระรามได้กล่าวว่า “แม้เสร็จสงครามในเมืองยักษ์ เราจักให้ท่านผ่านอยุธยา” (รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 1151) ครั้นเสร็จศึกลงกา พระรามก็ยกพลกลับกรุงอโยธยา และพิจารณาความดีความชอบแก่หนุมานตามที่กล่าวไว้

อันหนุมานขุนกบิล	ก็ผลาญพวกไพรีนทร์มากนัก
ตัวเราได้ปฎิญาณมา	จะให้ผ่านอยุธยาอาณาจักร
บัดนี้เสร็จสงครามยักษ์	จะเป็นปิ่นปักประชากร
เรากับพระลักษมณ์อนุชา	จะช่วยว่ากล่าวสั่งสอน
บำรุงรักษาวานร	ให้ถาวรไปกว่าจะวายปรมาณ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2125)

ถึงแม้ว่ากรุงอโยธยาจะเป็นเมืองที่สร้างขึ้นโดยเจตนารมณ์ของพระเจ้า และมีความสำคัญต่อการอวดราชของพระนารายณ์ แต่พระรามก็พอใจที่จะยกกรุงอโยธยาให้หนุมานครอบครองตามสัตย์วาจาที่ให้ไว้ การประพฤติ ปฏิบัติของพระรามนี้ จึงสะท้อนให้เห็นว่า ผู้ที่มีความเฉลียวฉลาด เก่งกล้าอย่างหนุมาน ย่อมสามารถปกป้อง คุ้มครองบ้านเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ การมอบเกียรติยศอันสูงส่งให้แก่ข้าทหารผู้เป็นกำลังสำคัญของบ้านเมืองนี้ ไม่เพียงเฉพาะแต่หนุมานเท่านั้นที่ได้รับ พระองค์ยังพิจารณาความดีความชอบแก่ข้าทหารทั้งหลาย โดยการปูนบำเหน็จรางวัล ทั้งยังแต่งตั้งให้เป็นผู้ครองเมืองต่างๆเช่นเดียวกับกรณีของหนุมาน วิถีปฏิบัติดังกล่าว เป็นความเชื่อตรงต่อหน้าที่เกื้อกูล บำรุงเลี้ยงเหล่าข้าราชบริพารตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์บุคคลภายในและภายนอกให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย

4.4 ความมุ่งมั่นประกอบกิจโดยไม่เกียจคร้าน

ในช่วงระยะเวลาที่พระรามดำเนินหน้าที่ป้องกันและปราบปรามอริราชศัตรู โดยไม่ได้ย่อท้อ พระองค์ได้วางแนวปฏิบัติเป็นไปอย่างมีธรรม คือ การไม่เป็นฝ่ายรุกหรือเบียดเบียนก่อน หากแต่เป็นฝ่ายตั้งรับเข้าศึกโดยส่วนใหญ่ และมักจะใช้วิธีการประนีประนอมก่อนทำสงครามอยู่

เสมอ เช่น กรณีที่พระองค์แต่งตั้งองค์เป็นราชทูตไปเจรจาความเมืองกับทศกัณฐ์ เพื่อให้ส่งนางสีดาคืนโดย “หวังประทานชีวิตยักยา” (รามเกียรติ์ เล่ม 2.2494:1060) แต่ทศกัณฐ์กลับไม่ยอมความ เช่นเดียวกับตอนที่มิคำสั่งให้พิเภกเป็นผู้ออกไปเจรจาห้ามทัพกุมภกรรณ และให้อิสราภาพแก่เชลยศึกกรณีของสุกรสาร ซึ่งปลอมตนมาอยู่ปะปนกับไพร่พลวานร เพื่อหวังจะสืบข่าวกองทัพ ตลอดจนนางเบญจกาย ที่แปลงเป็นนางสีดาตายลอลยทวนกระแสน้ำขึ้นมามีบริเวณหน้าผาฉนวน เพื่อหวังจะให้พระรามเกิดความเข้าใจผิด เป็นต้น วิธีการดังกล่าวนี้ ชี้ให้เห็นถึงความเป็นผู้ไม่ผูกพยาบาทของพระราม ในขณะที่เดียวกัน พระองค์ยังใช้สติปัญญาพิจารณาวางแผน บัญชาทัพด้วยความยุติธรรม ดังตอนที่บัญชาให้ท้าวมหาชมพูไปรักษาเมืองชมพู และจีดจิน ด้วยเห็นว่าท้าวมหาชมพูผู้นั้นอยู่ในวัยชรา จึงให้ทำหน้าที่เกณฑ์ไพร่พลแล้วมอบหมายให้นิลพัทผู้เป็นหลานนำทัพมาสมทบกับทัพของสุกรีพิลาภ ในเจ็ดวัน ดังความว่า

จึงมีบัญชาอันสุนทร	ดูก่อนชมพูเรื่องศรี
ตัวเราจะยกโยธี	ไปปราบอสูรในลงกา
ฝ่ายท่านก็แก่ชราหนัก	จงอยู่พิทักษ์รักษา
ชมพูจีดจินนักรา	อย่าให้มีเหตุเภทพาล
เกณฑ์แต่ไพร่พลพานริน	มอบนิลพัทผู้หลาน
เป็นจอมโยธาบัญชาการ	ยกทหารบรรจบสุกรีพิมา
ฝ่ายพระยาสุกรีพิลาภ	เร่งจัดพลไพร่แก้วกล้า
เจ็ดวันจงยกโยธา	ทั้งสองเมืองมาให้พร้อมกัน ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2: 2494 : 794-795)

ในฐานะที่พระรามเป็นผู้นำกองทัพ จึงแสดงให้เห็นว่าพระองค์มีความมุ่งมั่น ตั้งใจต่อการป้องกันภัยจากราชศัตรู และยังสอดคล้องกับหน้าที่ในฐานะพระนารายณ์อวตารปราบอธรรม ด้วยดังความว่า

ปางนี้ควรที่ไปปราบ	มวลหมู่มุสศรบาปให้ราบก่อน
ใครโลกจะได้สรว	ขจรเกียรติยศสืบไป ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 477)

ครั้นภายหลังจากเสร็จศึกลงกา เมื่อพระรามนำไพร่พลกลับกรุงอโยธยาเพื่อปกครองบ้านเมือง ในฐานะที่กรุงอโยธยาเป็นเมืองศูนย์กลางแห่งอำนาจ พระรามได้ให้ความสนใจใส่ใจ ช่วยเหลือเมืองที่อยู่ภายใต้ราชอำนาจของพระองค์โดยปราศจากการใช้อำนาจข่มขู่ ไม่เป็นธรรม ดังตอนพระรามแต่งตั้งให้พิเภกครองกรุงลงกา เนื่องจากพระองค์เห็นว่าพิเภกนั้นไม่ชำนาญการรบ จึงมีความห่วงใย เกรงจะเกิดภัยจากข้าศึกภายนอก พระรามได้กำหนดข้อมติลงกับพิเภกเพื่อป้องกันเหตุดังกล่าว โดยใช้วิธียืมศรไปสื่อความเมืองลงกาเดือนละครั้ง ดังความว่า

อันพระยาพิเภกสุรา	จะ ไปครองลงการาชฐาน
การณรงคยังบุตรไม่ชำนาญ	ฤทธิ์เดชของท่านก็ไม่มี
ถึงเดือนเราจักใช้ศร	ไปเยี่ยมเยียนนครยักษ์
แม่นมือวีรราชไพร่	จงเขียนสารแขวนที่ศรมา

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2125)

นโยบายที่ช่วยผ่อนปรนภาระทางการเมืองแก่ผู้อยู่ภายใต้การปกครองดังกล่าวนี้ เป็นการดำเนินหน้าที่ตรงกับหลักธรรมอวิหิงสา คือ การ ไม่เบียดเบียน อันเป็นปัจจัยแห่งการกระชับสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองให้มั่นคงยิ่งขึ้น ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 ว่าด้วยการผูกไมตรีกับประเทศอื่น นอกจากนี้ พระรามยังสั่งสอนผู้ครองเมืองต่างๆ ให้ปกครองบ้านเมืองของตน “โดยยุติธรรม ทศพิธ” (รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2125) ดังที่กล่าวกับท้าวมหาชมพูว่า

จงคืนไปผ่านพระนคร	ให้ถาวรเป็นสุขเกษมสันต์
ดำรงคงทางทศธรรม	โดยมหันตยศสืบไป

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2599)

ในช่วงเวลาที่พระรามเดินป่า 14 ปี และช่วงที่กลับมาครองกรุงอโยธยานี้ ส่วนชี้ให้เห็นว่าพระองค์มีความมุ่งมั่น ตั้งใจต่อราชกิจ ทั้งในฐานะผู้นำกองทัพ และในฐานะผู้บริหารแผ่นดิน ซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการสร้างความเป็นปึกแผ่นที่มั่นคงของบ้านเมือง ส่งผลให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา มีความจงรักภักดีต่อพระองค์ยิ่ง

4.5 ความเที่ยงธรรม

ปรากฏในลักษณะการปรึกษาขุนนาง เพื่อพิจารณาวิธีการลงโทษ , การปรึกษาเพื่อพิจารณาความดีความชอบ , การปรึกษากลวิธีการศึกษา ตลอดจนการรับฟังข้อคิดเห็นหรือข้อเสนอ

และต่างๆจากเสนาทหาร แล้วนำมาปฏิบัติ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าพระรามให้ความสำคัญ และยอมรับความ
คิดอันเกิดจากสติปัญญาของบรรดาข้าทหาร ไม่ใช่อำนาจและความคิดของพระองค์กระทำตาม
อำเภอใจแต่ผู้เดียว อันแสดงถึงความเที่ยงธรรมของพระองค์ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ทุกคนมีส่วนร่วมในการ
บริหารงานทัพ เช่น ตอนที่พระองค์ปรึกษากับบรรดาเสนาทหารถึงกรณีที่พิเภกมาขอพึ่งบารมี
พระองค์ ว่า

แล้วมีมธุรสพจนารถ	แก่เสนาอำมาตย์น้อยใหญ่
บัดนี้สุริหณีภย	ตั้งใจจะฝากชีวา
ไม่ควรจะเลี้ยงขุนยักษ	ฤาจักเลี้ยงไค้ให้เร่งว่า
ตัวมันก็รู้โหรา	แต่เป็นอนุชาทศกัณฐ์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494: 929)

สุครีพ ครั้นในที่ประชุมลงความเห็นให้พิเภกกระทำพิธีค้ำน้ำพระพัฒน์สัตยา พระรามจึงให้

จงเอาพรหมาศร์ศรัช	สร้งน้ำตั้งไว้เป็นประธาน
แล้วให้พิเภกอสุรี	ทำสังวาที่พิษณ
โดยขนบธรรมเนียมโบราณ	ต่อหน้าทหารพร้อมกัน ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 930)

ในตอนที่พระรามนำไพร่พลวานรของถนนและข้ามถึงฝั่งกรุงลงกาได้สำเร็จ พระองค์ก็
ปรึกษาในที่ประชุมถึงกลวิธีการศึก ว่า

ดูก่อนท้าวพระยาพานริน	ทั้งชมพุจิตินชาญสนาม
แต่เราอุตสาหพยายาม	ของถนนข้ามไค้ถึงลงกา
บัดนี้จะยกพลไกร	เข้าลุยไล่สังหารยักษา
ให้สั่นวงศ์พงศ์พันธุ์พาลา	ฤาว่าจะทำไฉนดี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494: 1048-1049)

เมื่อที่ประชุมเสนอ “ขอให้แต่งทูตผู้ฉลาด งามอาจเฝ้าเจ้าอัมมาลัย” (รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 :1049) พระรามจึงมอบหมายให้องคตเป็นราชทูตทูลสารต่อทศกัณฐ์ ตาม ความเห็นของข้าทหารที่ประชุม

นอกจากนี้ พระรามยังเป็นผู้ที่รับฟังคำทักท้วงของข้าทหาร ดังเช่นตอนที่พระองค์ตะลึงดูรูปพระอินทร์แปลง แล้วไม่แผลงศร หนุมานเห็นเหตุดังนั้น จึงทูลทักท้วงอย่างตรงไปตรงมาว่า

เหตุไฉนพระองค์ทรงฤทธิ์	มาหลงพิศดูรูปอัชฌา
ผิดกับที่ทรงพระจินดา	หมายมาจะล้างไพร่
อันคำบุราณกล่าวไว้	อย่าให้หลงกลทั้งสี่
คือรูปรสวาจาพาที	ครุฑยางคนดรีนนี้ห้ามนัก
พระองค์ก็ทรงปรีชาชาญ	อันโอฬารเลิศล้ำไฉนจักร
ถามางหลงด้วยรูปอัชฌา	แต่ตั้งพักตร์พิศเพ่งไม่วางตา
อันตัวข้าบาทนี้เห็นผิด	จะเหมือนครั้งอินทรชิตอัชฌา
พากันหลงรูปมารยา	จนเสียกล่อสุราสาธารณ
พระองค์จึงแผลงพรหมาศ	ไปพิฆาตให้ม้วยสังขาร
ก็จะเสร็จสิ้นศึกที่ปราบมาร	ผ่านฟ้าจงได้ปรางค์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 3.2494 : 1967-1968)

เมื่อพระรามได้สติจึงแผลงศรสังหารทศกัณฐ์ตามคำทูลของหนุมาน การที่พระรามรับฟังข้อเสนอต่างๆจากข้าทหาร หรือการระดมความคิดเพื่อปฏิบัติการกิจของกองทัพให้ลุล่วงไปนั้น แสดงให้เห็นถึงความเชื่อมั่นในความคิดและความจริงใจต่อข้าทหาร เหล่านี้ ล้วนเป็นสิ่งเชื่อมโยงไปสู่ความเที่ยงธรรมในการปกครอง ก่อให้เกิดความสามัคคี ปราศจากความขัดแย้ง และการเพ่งเล็งพฤติกรรมพระรามในทางลบ นอกจากนี้ยังทำให้บรรดาข้าทหารมีความกล้าต่อการเสนอความเห็นอันเป็นช่องทางให้เกิดประโยชน์แก่กองทัพ และชี้ให้เห็นว่าพระรามไม่ใช่ ผู้ปกครองที่ยึดหลักอัคราธิปไตยหรือรูปแบบการปกครองที่ยึดคนเป็นใหญ่ แม้พระองค์เป็นกษัตริย์สมมติเทพก็ตาม พระองค์ประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมมาธิปไตย เพื่อประโยชน์สุขของผู้ที่อยู่ภายใต้พระราชอำนาจอย่างเห็นได้ชัด (พลศักดิ์ จิรไกรศิริ. 2529 : 49-50) วิธีปฏิบัติดังกล่าวก่อให้เกิดผลดีต่อการปกครองและความมั่นคงภายในมาโดยตลอด

จากการกระทำของพระรามดังที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ล้วนแสดงถึงคุณสมบัติแห่งความเป็น “ธรรมราชา” แต่เนื่องจากความเป็นสมมติเทพของพระราม ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับลักษณะสามัญชน

“ธรรมราชา” แต่เนื่องจากความเป็นสมมติเทพของพระราม ยังมีส่วนเกี่ยวข้องกับลักษณะสามัญชนทั่วไปอยู่ การกระทำของพระองค์ในบางกรณี จึงเป็นไปได้โดยปราศจากการไตร่ตรองด้วยเหตุและผล ขาดความอดทนอดกลั้น ความรอบคอบ ซึ่งปรากฏอยู่ในตอนท้ายเรื่อง เมื่อพระรามมีความโกรธและสั่งให้พระลักษมณ์นำนางสีดาไปประหาร ภายหลังที่พบรูปทศกัณฐ์ซึ่งนางสีดาได้วาดให้นางกำนัลดู ด้วยความหึงหวงอันเป็นวิสัยของปุถุชนจึงทำให้พระองค์บันดาลโทสะอย่างไร้สติ ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระศรีภพล โลกนาถา
ได้ฟังยิ่งกริ้วโกรธา	กระเทิบบาทหั้นน้ำแล้วดัดไป
เหม่เหม่คู่อืทรลักษณ์	ชั่วช้าอัปลักษณ์หยาบใหญ่
เสียบแรงรักคั่งดวงใจ	ควรฤาเป็นได้ถึงเพียงนี้
ลอบเขียนรูปผู้ไว้ชมเล่น	ครั้นเห็นชัดใส่เอาทาสี
อนิจจาไม่รู้วากาลี	เสียบที่ไปตามเอามึงมา
ทำศึกป้อมตัวตาย	กลับเป็นแสนร้ายสองหน้า
แน่นแฉ่งวาร์กอสุรา	กูจะรับมึงมาด้วยอันใด
ว่าแล้วตรัสสั่งพระลักษณ์	อีสีดาจักเลี้ยงไว้ไม่ได้
เร่งเร็วจงพาตัวไป	ฆ่าเสียแต่ในราตรี
อย่าให้แจ้งถึงสามพระมารดา	แหะดวงจิตมาให้พี่
จะคูให้อีกาลกนิ	ที่มันแพศยาอาธรรม์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม . 2494 :2614)

การกระทำของพระรามดังกล่าว จึงเป็นข้อควรแก่การดำหนิ ดังที่ฤาษีวัชรมฤคกล่าวว่า

จึงว่าคูผู้พระราม	จะไต่ถามให้ประจักษ์ก็หาไม่
เมื่อครั้งทศพัคร์มันลักไป	ภูวนายตามผลาญอสูรินทร
ได้นางมาลยเพลิงถวายเป็นสัตย์	ตัดข้อวิมุติสงสัยสิ้น
ประจักษ์แจ้งทั่วฟ้าแผ่นดิน	ถามากินแหม่งไม่ต้องการ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2630)

นอกจากนี้ คราวที่พระรามโกรธเคือง และสั่งให้พันธนาการพระมงกุฏ ก็เป็นเหตุการณ์
หนึ่งที่แสดงว่าพระองค์ตกอยู่ในอำนาจความโกรธ จนปราศจากสติพิจารณาถึงความถูกต้อง
ดังคำว่า

เหวี่ยงแหวนปรีชาชาญ	อ้ายเด็กสาธณนี่อาจใจ
อหังการกล้าหาญคนองฤทธิ์	จะไว้ชีวิตนั้นไม่ได้
จะเป็นเส้นแผ่นดินไป	จงทำให้สาใจมัน
จำเครื่องพันธนาการ	ประจานให้รอบเขตชั้น
เอาขึ้นขาทิ้งไว้สามวัน	จงบันเคียรให้ม้วยชีวิ ๑

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2684)

และเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งต่อความรู้สึกของประชาชนผู้ซึ่ง

ต่างคิดเมตตาปราณี	จะมีสิ่งของให้ก็กลัวอยู่
แคว้งตามไปพรังพรู	ไม่รู้ที่จะทำประการใด
ความรักความเลิกลายพระกุมาร	สงสารไม่กลั่นน้ำตาได้
บ้างชนหน้าซื่อใจคด	สะอื้นให้ทั่วทั้งธานี ๑

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2685-2686)

ความบกพร่องทางการกระทำดังกล่าว แม้จะเกิดขึ้นเพียงช่วงเวลาอันสั้น แต่ก็มีผล
กระทบต่อการทำลายภาพลักษณ์ความเป็นธรรมราชาของพระรามด้วยเช่นกัน

5. ท้าวจักรพรรค์

ท้าวจักรพรรค์ มีนามเดิมว่า ท้าวอัชดาพรหมหรือธาดาพรหม เป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุง
พิชัยลงกา โดยการแต่งตั้งจากท้าวสหบดีพรหมผู้สร้างกรุงลงกา ดังคำว่า

เมื่อนั้น	ท้าวสหบดีพรหมเรื่องศรี
ครั้นเสด็จสร้างสรรค์พระบุรี	มีความโสมนัสเบิกบาน
ให้ชื่อพิชัยลงกา	มหานัครราชฐาน
จงเอาอสุรหมุ่มาร	ในเนินจักรวาลอัสสกันณ

มาเป็นอำมาตย์เสนา	แสนสุรโยธินแข็งขัน
นับได้แสนโกฏิคุณฉันท	สนุกป่านดั่งขันธสุรภาพ
แล้วครั้นแก่ศาตพรหมศ	อันชำนาญไสยเวทย์ของจบ
เข้าผู้ศกคเณศลบ	บุญเคยได้อบรมมา
เราจะให้อยู่ครองสมบัติ	สืบวงศ์จักรพรรดิณา
ที่ในทวีปลงกา	เป็นเมพजर लोगदरि ๔
	(รวมเกียรติ์ เล่ม 1. 2494: 19)

ท้าวจักรพิภคร์มีมเหสีชื่อ มลิกา มีโอรสชื่อ ลัสเดียน อาวุธสำคัญของพระองค์ได้แก่
ศรีสุธ ฤทณแก้ว และฉัตรแก้ว ซึ่งท้าวสหบดีพรหมประทานให้ตั้งแต่แรกขึ้นครองราชสมบัติ รวมทั้ง
บุษบกแก้วซึ่งเป็นยานวิเศษที่รับมอบจากท้าวสหมลวัน เจ้าเมืองบาดาล

แม้ว่าบทบาทและการกระทำของท้าวจักรพิภคร์ค้ำดันการเมือง การปกครองปรกฏใน
เนื้อหาเพียงช่วงระยะสั้น แต่ก็แสดงถึงลักษณะความเป็นธรรมชาติของพระองค์ ดังนี้

5.1 การเกื้อกูล อุปการะต่อราชวงศ์

คุณลักษณะประการนี้ ปรากฏเป็นการกระทำที่เด่นชัดที่สุดของท้าวจักรพิภคร์ เมื่อ
ครั้งที่ท้าวสหมลวันผู้เป็นสหายของพระองค์มาเยี่ยมเยือนถึงกรุงลงกา ในการมาเยือนครั้งแรกของ
ท้าวสหมลวันนี้ พระองค์ได้คร่ำสรวนถึงความทุกข์ยากเมื่อครั้งหนีพระนารายณ์ไปอยู่เมืองบาดาล
อันเป็นเหตุที่ต้องไกลห่างจากเหล่าเครือญาติ หรือผู้ร่วมพงศ์พรม เมื่อท้าวจักรพิภคร์ทราบคั้งนั้น
ก็แสดงความเอื้ออาทรและประสงค้ให้ท้าวสหมลวันมาอยู่ร่วมกับพระองค์ที่กรุงลงกา *ความว่า*

เมื่อนั้น	ท้าวจักรพิภคร์รังสรรค์
ไค้พิงสหมลวัน	บรรยายความยากแต่หลังมา
มีอาจะกถัน โศกได้	ชวนโยนโคลนตรึงซ้ายขวา
จึงมีวิรุสพจนา	อนิจจาเป็นไค้ถึงเพียงนี้
อันพระองค์ผู้พงศ์พรหมศ	แสนทเวศเร่าร้อนดั่งเพลิงจี
ถึงท่านทุกทิวราตรี	จึงมาสร้างธำณีลงกา
หวังจะให้สืบสุริวงศ์	อันยาวนานคงไปภายหน้า
จึงให้เราครองพรวา	ท่านมางอยู่ด้วยกัน
บำรุงไพร่ฟ้าประชากร	ให้อาวยเป็นสุขเกษมสันต์

จะได้พร้อมพระญาติวงศ์พันธุ์ ที่ในเขตขัณฑ์ลงกา ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 36)

เจตนารมณ์ของท้าวจตุรพักตรพิมานนี้ นอกจากจะแสดงถึงความเป็นผู้มีจิตเมตตาโดยการให้ความอนุเคราะห์ แก่ผู้พลัดต่อผู้ร่วมเชื้อสายเดียวกันแล้ว ยังสะท้อนถึงความคิดของพระองค์ที่เน้นความสำคัญของระบบเครือญาติให้มีส่วนร่วมในการ “บำรุงไพร่ฟ้าประชากร” ซึ่งเป็นวิถีทางหนึ่งที่จะสร้างรากฐานความมั่นคงภายในให้บังเกิดขึ้นโดยปราศจากข้อขัดแย้งในฐานะที่เป็นคณวรงค์กษัตริย์แห่งกรุงลงกา ในขณะที่เดียวกัน ก็มีความสอดคล้องกับนโยบายของท้าวสหมดิพรหม ว่า

เราจะให้อู่ครองสมบัติ สืบวงศ์จักรพรรดินาถา
ที่ในทวีปลงกา เป็นมหาจักร โลงชาติ ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 19)

ดังนั้น คุณสมบัติที่แสดงถึงความซื่อตรงต่อหน้าที่ดังกล่าว จึงสวมรับกับความคิดเห็นของท้าวสหมดิพรหม ที่ว่า “อันธาดองคี่นี้ประเสริฐนัก จะเป็นหลักพงศ์พรหมสืบไป ฯ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 33) อีกทั้งยังสร้างความเชื่อมั่น และไว้วางใจในการที่จะมอบบุษบกแก้ว ซึ่งเป็นยานวิเศษของพระองค์ให้แก่ท้าวจตุรพักตร ดังความว่า

มิเสียแรงที่ร่วมพรหมพงศ์	อารีรักวงศ์ประยูรศักดิ์
ขอบคุณของเจ้าเป็นพັນนิก	แต่เราจักกลับลงไป
อันบุษบกแก้วมณี	ของพระสุลี้ประทานให้
เรื่องฤทธิ์ดังมีจิตใจ	จะไปไหนก็ได้ดั่งจินดา
เว้นแต่สตรีที่เป็นหม้าย	สามีวอดวายสังขาร
ขึ้นจิมิเลื่อนลอยฟ้า	ด้วยว่าต้องสาปพระสุลี้
เจ้าจงเอาไวต่างพักตร์	สำหรับเมืองยักษ์เฉลิมศรี
ว่าแล้วสองกษัตริย์จับดี	เสด็จไปที่พระพลานรัตน ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 37)

จากบทบาทและพฤติกรรมของท้าวจตุรพักตรพิมานที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ เป็นสิ่งที่ชี้ให้เห็นว่า พระองค์เป็นปฐมกษัตริย์ผู้ตั้งมั่นอยู่ในหลักธรรมการปกครอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปฏิบัติตาม

หลักจักรวรรดิวัตร ข้อที่ 3 ว่าด้วยการอนุเคราะห์พระราชวงศ์ ซึ่งเกี่ยวโยงไปถึงการแสดงความ
ซื่อตรงต่อหน้าที่ ตลอดจนความมุ่งมั่นประกอบกิจที่ได้รับมอบหมาย ในขณะที่เดียวกัน การที่ท้าว
จักรพัคครมีพระสหายผู้ทรงธรรมอย่างท้าวมาลีวราชและท้าวสหมลิวัน ก็นับว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้
ให้เห็นถึงความเป็นกษัตริย์ทรงธรรมของพระองค์ด้วยเช่นเดียวกัน

6. ท้าวลัสเตียน

ท้าวลัสเตียนเป็นโอรสของท้าวจักรพัคคร (ธาดาพรหม) กับนางมลิกา มีลักษณะ
“เป็นรูปอสุราสีกร” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 21) พระองค์สืบราชสมบัติเป็นกษัตริย์องค์ที่ 2
แห่งกรุงลงกา มีมเหสีห้าองค์ ดังความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวจักรพัคครยักษิ
เสวยสมบัติหกหมื่นปี	ภูมิสวรรค์าลัย
องค์ท้าวลัสเตียนกุมาร	ได้ผ่านลงกาเป็นใหญ่
ในมหาเสวตถ์ ตรีชัย	ไอศุรย์สมบัติตั้งเมืองฟ้า
มีพระมเหสีห้าองค์	ล้วนทรงศุภลักษณ์ดังเลขา
องค์หนึ่งชื่อขาริสุมณฑา	ถัดมาชื่อจิตรมาลี
นางหนึ่งชื่อสุวรรณมาลัย	หนึ่งชื่อประไพโฉมศรี
หนึ่งชื่อรัชดาเทวี	มีศุภลักษณ์เลิศเพริศเพรา
ห้าองค์ทรงเบญจกัลยา	ดั่งเทพศรjanaหล่อเลลา
แสนสวาทพนาฏนางเขว้	เทียมเท่าดวงเนตรดวงใจ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494:)

ท้าวลัสเตียนมีโอรส ธิดาซึ่งเกิดจากมเหสีทั้งห้านี้รวม 11 องค์ ได้แก่ กุเปรีน โอรสของนาง
ขาริสุมณฑา หรืออีกชื่อหนึ่งว่าสุนันทา เทพนาสุร โอรสของนางจิตรมาลี หรืออีกชื่อหนึ่งว่าจิตร
มาลา อัครธาดา โอรสของนางสุวรรณมาลัย มารัน โอรสของนางประไพหรือวประไพ ส่วนทศ
กัณฐ์ กุมภกรรณ พิเภก ทุษณ์ ขร ตรีเศียร และนางสามนักษา ทั้ง 7 องค์นี้เป็นโอรส และธิดาซึ่ง
เกิดจากนางรัชดา

ในฐานะกษัตริย์ บทบาทและพฤติกรรมของท้าวลัสเตียนที่ปรากฏต่อด้านการเมือง การ
ปกครอง อันส่งผลให้พระองค์มี “เกียรติยศปรากฏทั่ว ไปทั้งในไตรภพชาติ ฯ” (รามเกียรติ์
เล่ม 1. 2494 : 38) นั้น มีดังนี้

6.1 การให้อภัย

คุณสมบัติดังกล่าว ปรากฏตอนท้าวลัสเตียนรับสาส์นทูลเชิญจากท้าวสหมลิวันให้พระองค์ไปช่วยรบป้องกันการรุกรานของพระยากาลนาค ซึ่งขกพลมานุกรกกรุงบาดาล เนื่องจากความขัดแย้งทางเผ่าพันธุ์ ดังที่พระยากาลนาคกล่าวว่า “กุ่มกัณฑ์นี้เป็นพวกพาล ไว้นานจะเกิดชิงชัย” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 117)

ในการออกศึกเพื่อช่วยเหลือท้าวสหมลิวันนี้ ท้าวลัสเตียนเป็นฝ่ายได้เปรียบคู่ต่อสู้ถึงขั้นสามารถที่จะสังหารพระยากาลนาคได้ด้วยเดชานุภาพของพระองค์ แต่เพราะความรักตัวกลัวตายของพระยากาลนาค ซึ่งร้องขอชีวิตต่อท้าวลัสเตียน จึงเป็นเหตุให้พระองค์ปรานีปล่อยพระยากาลนาครอดพ้นจากพันธนาการ ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระยากาลนาคเรืองศรี
ครั้นศรครุฑทศนวยอินทรีย์	เจ็บคั่งชีวิตจะบรรลัย
จนตัวกลัวแก่ความตาย	จะดีอาชอัปยศก็หาไม่
ร้องขอชีวิตวุ่นไป	พระองค์จงได้เมตตา
เมื่อนั้น	ท้าวลัสเตียนยักขา
ได้ฟังพระยานาคา	อสุรามีใจปราณี
จึงสั่งครุฑให้วางอุชงค์	ไว้หน้ารถทรงยักขี
ก็เ็นไปตามวาที	คั่งหนึ่งว่ามีจิตใจ ฯ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 127)

การให้อิสราภาพแก่ราชศัตรูดังกล่าว เป็นอภัยทานซึ่งชี้ให้เห็นถึงน้ำใจของท้าวลัสเตียนว่า โดยแท้จริงแล้ว พระองค์ไม่ปรารถนาการเบียดเบียนผู้อื่นและไม่ยึดมั่นถือมั่นในอำนาจของพระองค์ หากพระองค์นั้นเป็นกษัตริย์ผู้ใช้หลักความอ่อน โยนเพื่อลบล้างความหยาบกระด้างของฝ่ายตรงข้าม ให้ความรู้สำนึกและลดทิวามะ อันจะก่อให้เกิดความจงรักภักดีต่อพระองค์ในที่สุด เห็นได้จากการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของพระยากาลนาค จากข้อความที่ว่า

เมื่อนั้น	พระยานาคผู้มีอชฌาสัย
ยินดีด้วยได้ชีวลัย	เกิดความรักใคร่พระยามาร
จึงกลับเพศเป็นมนุษย์น้อย	แหม่มซ้อยช่วยวนสงสาร
สิ้นความมานะอหังการ	กลานเข้าไปบังคมคัล

ทูลว่าตัวข้าครั้งนี้	ถึงที่สิ้นชีพอาสัญ
ซึ่งพระองค์ทรงประทานชีวัน	พระคุณนั้นพันคนนา
ไม่มีสิ่งใดลงบาป	องค์ภูวนาถนาถา
จะขอถวายราชาธิ	ไว้ได้บาปาพระภูมิ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 127-128)

การแสดงความรู้อย่างนี้ก็น่าจะช่วยให้ข้าพเจ้าได้เข้าใจการขกราชธิดาของตนให้ท้าวลัสเตียนนั้น ขอบ
แสดงว่าพระยาภานุมาทยอมรับและยินดีที่จะอยู่ภายใต้อำนาจของท้าวลัสเตียน ผลที่เกิดขึ้นนี้จึงเป็น
ส่วนที่ช่วยสร้างเสริมอำนาจบารมีของพระองค์ให้ประจักษ์ ในฐานะที่ทรงเป็นส่วนหนึ่งของพรหม
พงศ์ ดังคำพูดของนางประภามเหสีของพระยาภานุมาทว่า

ลัสเตียนก็วงศ์พรหมเมศ	ลือเดชทั่วฟ้าราศี
จะเสียดักดิ์ไปเมื่อ ไรมี	ดีแล้วจะได้พึ่งอสุรา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 130)

ความเมตตากรุณาของท้าวลัสเตียน ส่งผลต่อการขยายอำนาจนอกราชอาณาจักร กล่าวได้
ว่าเป็นคุณลักษณะที่สะท้อนภาพความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมในการปกครอง นอกจากนี้การที่
พระองค์ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลต่อท้าวสหมลวันผู้เป็นพระญาติวงศ์ ด้วยเหตุผลว่า

หวังจะฉลองรองบาท	พระพงศ์พรหมริราชนาถา
มิได้พักพลสักเวลา	ถึงจะเสียชีวิตไม่อาวรณ์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 129)

เจตนารมณ์ดังกล่าว จึงชี้ให้เห็นคุณสมบัติอีกประการหนึ่ง ของท้าวลัสเตียน คือ การ
อนุเคราะห์ต่อวงศานวงศ์ ตรงตามหลักธรรมจักรวรรดิวัตร ข้อที่ 3 (ว่าด้วยการอนุเคราะห์พระ
ราชวงศ์) เป็นความซื่อตรงต่อหน้าที่ผู้นำ และเป็นเสมือนเกราะป้องกันภัยให้กับเมืองลงกา ทำให้มี
เสถียรภาพทางการเมือง การปกครอง

6.2 ความมุ่งมั่นในการบริหารบ้านเมือง

การประพฤติปฏิบัติของท้าวลัสเตียนในประเด็นนี้ ปรากฏจากการที่พระองค์วาง
นโยบายการปกครองแบบกระจายอำนาจให้แก่โอรส โดยมอบหมายตำแหน่งหน้าที่ให้แก่ละองค์
ได้มีส่วนร่วมในการปกครองดูแลเมืองต่างๆที่ขึ้นอยู่กับกรุงลงกา ในช่วงบั้นปลายชีวิตพระองค์

เมื่อนั้น	ท้าวลัสเตียนใจหาญ
เสวยสมบัติมาช้านาน	พระขามารถทรงพระชราหนัก
คิดถึงความตายเป็นเบื้องหน้า	ดั่งว่านอนอยู่ในหว่างจักร
จึงให้ทศกัณฐ์ลูกรัก	เป็นปิ่นปักลงกาธานี
อันนางอัครีวรรณาน	ให้เป็นอัครราชมเหสี
ใหญ่กว่าสนมনারี	แปดหมื่นสี่พันกัลยา
แล้วให้บุษบกพิมานทรง	แก่องค์กุเปรินอัชสา
ไปอยู่กาลจักรพารา	ที่เนินแนวป่าหิมวันต์
อันทัพนาสุรขุนมาร	ครองกรุงจักรวาลเขตชั้นด้น
ธาดาครองเมืองวาทกัน	มารันครองกรุงโสฬส
โรมคันทันให้ขุนธร	ทูตผ่านนครชนบท
อันองค์ตรีเศียรไอรส	เสวยยศเมืองมัววารี
นางสามนักษาสุดท้อง	ให้ครองกับชีวหาชัย
พิเภกกุมภกรรณฤทธิ	ให้อยู่กับพี่ในลงกา...
(รวมเกียรติ เล่ม 1.2494 : 132-133)	

การมอบหมายตำแหน่งหน้าที่ให้แก่ไอรสทุกองค์ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่าท้าวลัสเตียนมีความห่วงใยบ้านเมือง และแสดงถึงความเป็นกษัตริย์ผู้พิจารณาความเหมาะสมระหว่างบุคคลกับหน้าที่ เพื่อประโยชน์ที่พึงได้รับจากการบริหารบ้านเมือง สืบเนื่องจากการแต่งตั้งให้ไอรสองค์อื่นๆเป็นผู้ปกครองดูแลเมืองต่างๆ เว้นแต่กุมภกรรณกับพิเภกต้องอยู่ใกล้ชิดกับทศกัณฐ์ที่กรุงลงกา เนื่องจากลักษณะของกุมภกรรณกับพิเภกนั้นมีความคล้ายคลึงกัน นั่นคือ ความสุขุม เมื่อเกษียณสัณฐานอยู่ในธรรม แต่ขาดคุณสมบัติความเป็นผู้นำทางทหาร คือ ไม่ฝึกฝนต่อการศึกษาสงคราม ขณะที่ทศกัณฐ์ มีลักษณะอันเหมาะสมกับเป็นผู้นำกองทัพ คือองอาจ มีมานะกล้าหาญ ควรได้เป็นผู้ปกครอง เพื่อทำหน้าที่รักษาความสงบสุขของบ้านเมือง จึงสันนิษฐานว่าท้าวลัสเตียนนั้นต้องการให้ลักษณะนิสัยที่ตรงข้ามกันระหว่างพระเชษฐากับพระอนุชา เป็นสิ่งที่สวรับ สนับสนุนซึ่งกันและกัน อันจะก่อให้เกิดผลดีต่อการปกครองกรุงลงกา

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการมอบสมบัติแก่ไอรสของท้าวลัสเตียนดังกล่าวมาข้างต้นนี้ มีลักษณะขัดแย้งกับระเบียบโบราณราชประเพณีว่าด้วยการสืบสันตติวงศ์ของราชายาท เนื่องจากการสถาปนาภคินิธิ์พระองค์ใหม่แห่งกรุงลงกา เมืองศูนย์กลางอำนาจแห่งพงศ์พรหมนั้น ท้าวลัสเตียนไม่ได้คำนึงถึงความสำคัญในการลำดับราชายาท ตามระเบียบแล้วควรตกเป็นของกุเปรินไอรสองค์

โต แต่พระองค์กลับมอบให้แก่ทศกัณฐ์ซึ่งเกิดจากนางรัชดาเมลิองค์ที่ห้า มีศักดิ์เป็นอนุชาต่างมารดาของกุเปริน การวางแผนงานด้านการเมือง การปกครองของท้าวลัสเตียนดังกล่าว จึงเป็นวิถีปฏิบัติที่อิงหลักอรรถาธิปไตย คือยึดถือความดี ของตนเอง (ไชย ณ พล. 2537 : 24-25) ขณะเดียวกัน ผลแห่งการปฏิบัติดังกล่าว น่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ผลักดันให้ทศกัณฐ์มีพฤติกรรมที่ก้าวร้าว ทะนงในศักดิ์านุภาพ และเบียดเบียนผู้อื่นโดยปราศจากความชอบธรรม

อย่างไรก็ตาม บทบาทและพฤติกรรมของท้าวลัสเตียนตามที่ปรากฏในเนื้อเรื่อง ได้ชี้ให้เห็นว่าพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้มีจิตใจอ่อนโยน เมตตาต่อผู้อื่น และซื่อตรงต่อหน้าที่การปกครองได้เป็นอย่างดี สะท้อนถึงลักษณะของกษัตริย์ผู้ทรงธรรม ก่อให้เกิดความจงรักภักดี และเกิดเสถียรภาพทางการเมือง การปกครอง กระทั่งบันปลายชีวิตของพระองค์ ดังความว่า

พระครองสมบัติหกหมื่นปี
พระยามัจจุราชมตามทัน

ไม่มีโล โภ โหมหัน
กุมภัณฑ์สิ้นชีพชนมา
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 133)

7. ท้าวสหมลวัน

ท้าวสหมลวันเดิมเป็นเจ้าทวีปรงกา ต่อมาหนีภัยพระนารายณ์ไปตั้งตนเป็นกษัตริย์เมืองบาดาล ดังความว่า

มาจะกล่าววทไป
ซึ่งผ่านทวีปรงกา
เป็นวงศ์บรมพรหมเส

ถึงท้าวสหมลวันชกษา
หนีพระจักราไปบาดาล
ทรงเดชศักดิ์หาญ...
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2594 : 33)

ท้าวสหมลวันมีโอรสชื่อหาญชัย และมีบุษบกแก้วเป็นสมบัติล้ำค่าที่พระอิศวรประทานให้ ภายหลังก็นำไปมอบให้แก่ท้าวจตุรพักตร์ ปฐมกษัตริย์แห่งกรุงลงกา

จากบทบาทและพฤติกรรมของท้าวสหมลวัน สะท้อนถึงความเป็นความเป็นธรรมนิกราชดังต่อไปนี้

7.1 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อญาติวงศ์

คุณลักษณะนี้ปรากฏตั้งแต่แรก เมื่อท้าวสหมลิวันทราบข่าวว่าสหบดีพรหมลงมากรุงลงกา แล้วแต่งตั้งให้ธาดาพรหมหรือท้าวจตุรพักตร์เป็นปฐมกษัตริย์ จึงมีความยินดีและคิดว่า “ควรที่ตัวเราจะเยี่ยมเยียน เอนุชนกวีเชิรนี้ยกให้” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 33) เมื่อไปถึงกรุงลงกา ท้าวจตุรพักตร์ได้เชื้อเชิญให้ท้าวสหมลิวันมาอยู่ร่วมกัน แต่ท้าวสหมลิวันกลับปฏิเสธพร้อมกับมอบบุษบกแก้วให้แก่ท้าวจตุรพักตร์ โดยกล่าวว่า

มิเสียแรงที่ร่วมพรหมพงศ์	อารีรกรุงศรีประยูรศักดิ์
ขอบคุณของเจ้าเป็นพันนักษ	แต่เราจักกลับไป
อันบุษบกแก้วมณี	ของพระศูลีประทานให้
เรื่องฤทธิ์คั่งมีจิตใจ	จะไปไหนก็ได้คั่งจินดา
เว้นแต่สตรีที่เป็นหม้าย	สามีวอดวายสังขาร
ขึ้นขี่มีเลื่อนลอยฟ้า	คิดว่าต้องสาปพระศูลี
เจ้าจงเอาไว้ต่างพักตร์	สำหรับเมืองชัยเฉลิมศรี...
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 37)

การที่ท้าวสหมลิวันมีเจตจำนงมอบบุษบกแก้วให้แก่ท้าวจตุรพักตร์ดังกล่าวนี้ ย่อมแสดงถึงน้ำใจและความเอื้ออาทรต่อญาติวงศ์อันจะก่อให้เกิดสัมพันธภาพที่เป็นปัจจัยต่อการสร้างเสริมกำลังพลภายนอกราชอาณาจักร ในขณะที่เดียวกันคุณค่าของบุษบกแก้วซึ่งเป็นอากาศยานวิเศษที่ท้าวสหมลิวันรับมาจากพระอิศวรนั้น น่าจะเป็นสัญลักษณ์แทนการมอบอำนาจที่ท้าวสหมลิวันได้ส่งมอบแก่ท้าวจตุรพักตร์ผู้เป็นกษัตริย์องค์แรกของกรุงลงกา อีกทอดหนึ่ง เนื่องจากดินแดนแห่งนี้เคยอยู่ในความครอบครองของท้าวสหมลิวันมาก่อน

อย่างไรก็ตาม การแสดงความอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อญาติวงศ์ดังกล่าวยังมีส่วนช่วยกระชับความสัมพันธ์ ในหมู่เครือญาติ ซึ่งเป็นเสมือนการผูกไมตรีระหว่างประเทศที่ส่งผลดีต่อการเมืองการปกครองของกรุงบาตาลในช่วงต่อมา เมื่อพระยาภคณาภัยพละมารุกรานเมืองบาตาล ท้าวสหมลิวันก็ได้ขอความช่วยเหลือจากท้าวลัสเตียนผู้เป็นหลานซึ่งสืบรัชกาลต่อจากท้าวจตุรพักตร์ ดังข้อความที่ปรากฏในราชสารว่า

ราชสารพระพงศ์พรหมยศ	มงกุฎเกศบาตาลกรุงศรี
ผู้เป็นอัยการิบดี	มีนามชื่อสหมลิวัน

อวพรอักษรสรีสวัสดิ์	ถึงพระนาคาจอมขวัญ
บัดนี้ภูษงค์ชาณณกรรจ์	ชกพกพลชั้นร้มารานรอน
อันซึ่งสุริยวงศ์ในบาดาล	ไม่มีใครขำนาณชาณสมร
ที่จะออกโรมรันฟันฟ่อน	ต่อกรด้วยหมู่ปัจจามิตร
เชิญพระนาคาควงเนตร	ผู้เรืองเดชฤทธิ์รอนครสิทธิ์
ชกหมู่โยธาอันมีฤทธิ์	มาช่วยชีวิตอัชกา
ให้เป็นสุขสวัสดิ์ถาวร	คับร้อนประยูรวงศา
เอ็นทั่วขอบขันทเสมา	ไพร่ฟ้าจะเกษมเปรมปรีดิ์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 123)

การขอความช่วยเหลือจากท้าวลัสเตียน นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงผลของความสัมพันธ์ระหว่างสองเมืองที่สืบเนื่องมาโดยตลอดแล้ว ใจความในราชสารยังบ่งบอกถึงวิถีของท้าวสหมลิวันที่รักความสงบ ไม่ฝักใฝ่ด้านการศึกสงคราม ทำให้บ้านเมืองขาดการพัฒนาองค์กำลังพล ซึ่งน่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ผลักดันให้ท้าวสหมลิวันนั้นต้องการมอบบุษบกแก้วให้แก่ท้าวจักรพรรดิตั้งแต่นั้น เพื่อยืนยันถึงความสัมพันธ์ทางเชื้อสาย ดังกล่าวว่า “เจ้าจงเอาไว้ต่างพักตร์ สำหรับเมืองยักษ์เฉลิมศรี” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 37) อันจะก่อให้เกิดความเกือตื้อต่อกันทางการเมืองในช่วงต่อมา

7.2 ความซื่อตรงต่อหน้าที่ป้องกันรักษาความสงบสุขแก่บ้านเมือง

คุณลักษณะนี้ปรากฏภายหลังจากท้าวสหมลิวันทราบวาท้าวลัสเตียนนั้นสิ้นชีพแล้ว และได้มอบราชสมบัติให้แก่ทศกัณฐ์ ท้าวสหมลิวันเห็นว่าทศกัณฐ์เป็นผู้มีความประพฤติพาลเกร ไม่ดำรงตนอยู่ในศีลธรรม หวันเกรงจะเป็นภัยต่อกรุงบาดาล จึงคิดเตรียมตั้งด่านเพื่อป้องกันเมือง ดังความว่า

มาจะกล่าววทไป	ถึงท้าวสหมลิวันชัย
แจ้งว่าลัสเตียนอสุรี	สุดสิ้นชีวิตวปราณ
ทศกัณฐ์ได้ผ่านพารา	เบียดเบียนเทวทุกสถาน
นานไปจะเกิดภัยพาล	ร้อนถึงบาดาลกรุงไกร
เมืองเราเป็นมหานคร	ขอบเขตท่าทางหาดีไม
จะไปตั้งด่านขันให้มันไว้	อย่าให้ไพร่มาบีบา
คิดแล้วจึงตั้งเสนามาร	เร่งเตรียมทหารซ้ายขวา
จะ ไปเที่ยวดูมรคา	ตั้งด่านรักษารानी ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 194)

ในการนี้ ท้าวสหมลิวันได้จัดตั้งค่านต่างๆถึง 5 ค่าน ได้แก่

จึงนิมิตสระประทุมาศ	บัวหนึ่งประหลาดดอกใหญ่
เป็นทางโดยก้านลงไป	แล้วไว้ประตุลีลา
มีกำแพงแลงล้อมป้อมค่าย	กุมภันท์โกฏิปลายอยู่รักษา
ถัดนั้นไว้พระยาชชา	สูงใหญ่แกลัวกล้ำบ้านัน
เที่ยวท่องป้องกันตระเวนทาง	คอยล้าสัศตรูให้อาสาญ
ถัดไปไว้เขากระทกกัน	ประภาชนันรุ่งโรจน์เป็นเพลิงกาล
ถัดนั้นมีฝูงงูใหญ่	ตัวเท่าแม่ไก่ใจหาญ
จัดเสร็จสำเร็จทุกประการ	พระขามารถกลับมายังธานี

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 1978)

แม้แต่บริเวณทางเข้าประตูเมืองก็ “ทำเป็นตราขุยนคร” ซึ่งให้ทุกคนทั้งไปมา ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 198) การปฏิบัติการกิจดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่าท้าวสหมลิวันมีความซื่อตรงต่อหน้าที่ดูแลรักษาความสงบสุขแก่บ้านเมือง กอปรด้วยความเพียรพยายามตรงตามหลักธรรมดปะ คือ การมุ่งมั่นประกอบกิจโดยไม่เกียจคร้าน ขณะเดียวกันการวางแผนทางการเมืองนี้ยังบ่งบอกถึงลักษณะความเป็นผู้นำของท้าวสหมลิวันที่ไม่นิยมใช้วิธีแก้ปัญหาด้วยการรุกรานเพื่อล้มล้างอำนาจของอีกฝ่ายหนึ่ง หากพอใจเป็นฝ่ายตั้งรับและป้องกันภัยโดยใช้สติพิจารณาอย่างรอบคอบ

ดังนั้น บทบาทและพฤติกรรมของท้าวสหมลิวันจึงสะท้อนถึงความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมที่ใส่ใจและให้ความสำคัญต่อบ้านเมือง แม้กระทั่งช่วงเวลาสุดท้ายของชีวิตท้าวสหมลิวันยังแสดงความห่วงใยในอนาคตของกรุงบาดาล จึงได้สั่งความแก่โอรส คือ มหาชนยักษ ไม่ให้คบหากับทศกัณฐ์ อันจะเป็นเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติยศวงศ์ตระกูล โดยเฉพาะอย่างยิ่งชะตากรรมของบ้านเมือง ดังความว่า

บัดนี้บิดาจะบรรลัษ	เจ้าจะผ่านโกโดยไปภายหน้า
อย่าคบทศกัณฐ์อสูรา	ใจบาปหยาบช้าสาธาณณ์
จะทำให้เสียวงศ์พรหมศ	ซึ่งเรื่องเดชศักดิ์กล้ำหาญ
สั่งแล้วจึงพระองค์พระขามาร	ก็วายปราณสิ้นชีพชีวี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 199)

8. พาลี

พาลี เดิมชื่อพระยาอากาศ เป็นลูกของพระอินทร์กับนางกาลอัจนา ซึ่งนางกาลอัจนานั้น อยู่กินเป็นภรรยาฤาษีโคดม พระอินทร์ได้ลอบเป็นชู้ จึงมีบุตรชายรูปกายสีเขียว ต่อมาพระอาทิตย์ก็ ลอบมาเป็นชู้กับนาง จึงมีบุตรชายรูปกายสีแดง ฝ่ายฤาษีโคดมไม่รู้อาการจริงก็รักใคร่บุตรชายทั้งสอง เช่นเดียวนางสวาหะบุตรคนแรกซึ่งเกิดจากตน วันหนึ่งฤาษีโคดมจะ ไปสรงน้ำคงคา พาลูกทั้งสองไป ด้วยโดยอุ้มบุตรชายคนเล็ก ให้บุตรชายคนกลางขี่หลัง ส่วนนางสวาหะนั้นนั่งงูเดิน นางจึงเกิดความน้อย ใจ กล่าวประชดประชันเป็นนัยว่าฤาษีเอาใจอุ้มชูลูกคนอื่นแต่ลูกตนกลับให้เดินเท้าทรมาณ ฤาษีได้ฟัง ก็กรุ่นคิดแล้วตั้งจิตอธิษฐานพร้อมกับ โยนลูกทั้งสามไปกลางแม่น้ำ แล้วว่าหากผู้ใดเป็นลูกตนให้ว่าย น้ำกลับมาฝั่งอย่างปลอดภัย หากผู้ใดไม่ใช่ลูกของตนให้กลายเป็นลิงหนีเข้าป่าไป ความจริงก็ปรากฏ ตามคำอธิษฐาน ต่อมาพระอินทร์กับพระอาทิตย์มีความสงสารบุตรของตน จึงพากันมาสร้างเมืองใหม่ ตั้งชื่อว่าเมืองชีคิณ ให้บุตรพระอินทร์ขึ้นครองเป็นกษัตริย์ชื่อพระยาอากาศ บุตรพระอาทิตย์ให้เป็น อุปราชชื่อว่าสุครีพ

ครั้งหนึ่งอรชุนจับรามสูรฟาดลงกับเขาพระสุเมรุจนเอนทรุด พระยาอากาศกับสุครีพรับ อาสาพระอิศวรช่วยกันชะลอเขาพระสุเมรุขึ้นตรงได้ดังเดิม พระอิศวรจึงพิจารณาความดีความชอบแก่ ทั้งสอง สำหรับพระยาอากาศ พระองค์ได้ประทานนามใหม่ให้ว่า “พาลี” ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระอิศวรบรมนาถา
เห็นพระยาอากาศขึ้นมา	มีความปรีดาแล้วตรัสไป
ดูก่อนลูกอินทร์ผู้องอาจ	พี่น้องฉลาดทำการใหญ่
ความชอบล้าลบลพไฉน	จะป่วนบำเหน็จให้ดังนี้
อันองค์พระยาอากาศ	ชื่อพาลีรักษาเรื่องศรี
ประทานทั้งตรีเพชรฤทธิ์	แม้มีไฟรีมาต่อกร
ให้แก่ท่านผู้วงศ์สุรารักษ์	ดังพยัคฆ์สู้พระยาไกรสร
กำลังน้อยถอยจากฤทธิ์รอน	ไปเพิ่มแรงพานรอีกถึงกาย...
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 104)

ในช่วงระยะเวลาที่พาลีครองกรุงชีคิณ พุทธกรรมต่างๆที่ปรากฏจากเนื้อเรื่อง บ่งบอกถึง ลักษณะความเป็นธรรมราชาดังต่อไปนี้

8.1 ความซื่อตรงต่อหน้าที่ แบ่งตามลักษณะของพุทธกรรมเป็น 2 ประการ คือ

8.1.1 ความเอาใจใส่ต่อการบริหารบ้านเมือง

คุณลักษณะที่ตรงกับหลักธรรมอาชวะนี้ ได้แก่ การออกว่าราชการอย่างสม่ำเสมอ ดังตอนพระอิศวรบัญชาให้หนุมานกับชมพูพานไปอยู่กับพระยาอากาศที่เมืองจิดจัน ทั้งสองได้มีส่วนช่วยราชกิจของพระยาอากาศเป็นอย่างดี โดยเฉพาะบทบาทของหนุมาน ดังความว่า

เมื่อนั้น	กำแหงหนุมานชาญสมร
อยู่ชมพูกิจจันพระนคร	สถาวรเป็นสุขทุกเวลา
จงรักภักดีสุจริต	มิได้คิดฉันทาโทสา
ขึ้นเฝ้าเข้าเฝ้าอัครา	เป็นที่ต่างตาต่างใจ
ระวังราชกิจไม่เกียจคร้าน	ทั่วทุกพนักงานเอาใจใส่
เป็นสุขสนุกทั้งเวียงชัย	ไพร่ฟ้าเกษมเปรมปรีดี ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 95)	

การปฏิบัติหน้าที่ของหนุมานดังกล่าว ย่อมสะท้อนถึงบทบาทความเป็นผู้นำของพระยาอากาศซึ่งได้กำหนดแนวทางหรือวางกรอบปฏิบัติแก่ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา อันเกี่ยวเนื่องกับนโยบายการบริหารงานแผ่นดิน จึงยังผลให้บ้านเมืองมีความผาสุกเรื่อยมา จนกระทั่งภายหลังจากพระอิศวรพิจารณาความดีความชอบโดยเปลี่ยนนามใหม่ให้เป็น “พาลี” แล้ว บทบาทหน้าที่ทางการเมืองของพาลียังคงปรากฏให้เห็นถึงความมุ่งมั่น ตั้งใจบริหารงานราชการมาตลอด ดังตอนทศกัณฐ์อุ้มนางมณโฑเหาะผ่านมหาปราสาทเมืองจิดจัน เนื้อเรื่องก็ได้กล่าวถึงพาลีขณะออกว่าราชการ ความว่า

เมื่อนั้น	ฝ่ายพระยาพาลีแก่ล้า
เสด็จออกบัญชาบรรณา	พร้อมหมู่มาดขามนตรี
หมอบกลาดคายไปจนสุดนคร	ดั่งเทเวศเฝ้าองค์โกสิย์
ว่างานกิจจาธานี	อยู่ที่สิงหาสน์ไพชยนต์...
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 144)	

ความเอาใจใส่ต่อหน้าที่อย่างสม่ำเสมอนี้ ไม่เพียงแต่แสดงว่าพาลีมีความห่วงใยในความเป็นอยู่ของไพร่ฟ้าประชาชนเท่านั้น ยังบ่งบอกถึงคุณลักษณะที่ยอมรับฟังความคิดเห็นจากผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ก่อให้เกิดความยุติธรรมในการบริหารบ้านเมืองและนำมาซึ่งความ “จงรักภักดีสุจริต” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 95) ของข้าทหารตลอดจนไพร่พลเมืองทั้งปวงด้วย

8.1.2 การให้ความอนุเคราะห์ แก่กุดต่อญาติวงศ์ แบ่งเป็น 2 ประการ คือ

8.1.2.1 การให้ทรัพย์สิน บริวาร

เห็นได้จากตอนพาลีรับหนุมานกับชมพูพานมาอยู่ด้วยที่เมืองจิดจันตาม เทวบัญชาของพระอิศวร เพื่อจะ ได้ช่วยพระนารายณ์อวตารปราบยักษ์พาล ซึ่งพาลีนั้นมีความปีติยินดี และมอบทรัพย์สินสูงการ นางสนมบริวารทั้งหลายให้แก่ทั้งสองดังความว่า

ครั้นถึงจึงเสด็จเหนืออาสน์	พร้อมเสนามาดย์ซ้ายขวา
จึงประทานเครื่องทรงอลงการ	ทั้งปราสาทรัตนอาพา
อีกนางสนมกำนัล	สารพันจัดแจงแต่งให้
แก่โอรสนัดดาบใจ	สิ่งใดมิให้อนาทร ฯ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 95)

การให้ทรัพย์สิน บริวารอันเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อต่อชีวิตความเป็นอยู่ภายในราชสำนักนี้ แสดงถึงความเมตตา กรุณาที่พาลีมีต่อญาติวงศ์ เป็นการกระทำตรงตามหลักธรรมจักรวรรดิวัตร ข้อ 3 ว่าด้วยการอนุเคราะห์พระราชวงศ์ ความสุขสมบูรณ์ตามสถานภาพทางสังคมที่หนุมานกับชมพูพานได้รับจากพาลีดังกล่าว ส่งผลให้ทั้งสองมีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อพาลี ก่อประ โยชน์ด้านการบริหารบ้านเมือง ดังปรากฏการประพฤติ ปฏิบัติตนของหนุมาน ความว่า

บัดนั้น	กำแพงหนุมานชาญสมร
อยู่ชมพวจิตจันพระนคร	สถาวรเป็นสุขทุกเวลา
จงรักภักดีสุจริต	มิได้คิดฉันทาโทสา
ขึ้นเฝ้าเข้าเฝ้าอันตรา	เป็นที่ต่างตาต่างใจ
ระวังราชกิจไม่เกียจคร้าน	ทั่วทุกพนักงานเอาใจใส่
เป็นสุขสนุกทั้งเวียงชัย	ไพร่ฟ้าเกษมเปรมปรีดิ์ ฯ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 95)

8.1.2.2 การสนับสนุนให้ข้าราชการมีโอกาสนำเพ็ญตนรักษาสีล

พฤติกรรมนี้ปรากฏในครั้ง หนุมานมีความปรารถนา “ใครรักษาสีลสำรวมจิต จำเริญฤทธิ์แก่ล้าวกล้ำ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 185) จึงเข้าเฝ้าพาลีเพื่อขออนุญาตไปบำเพ็ญศีลในป่า พาลีได้กล่าวว่า

แล้วว่าตัวเจ้าจะออกไป
 พ้องสำเร็จความคิด
 เสร็จแล้วจงเร่งกลับมา

จำศีลอยู่ในธรรมา
 ให้เลื่องชื่อลือฤทธิ์ทุกทิศ
 จะได้ต่างตาต่างกร ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 186)

คำกล่าวของพาลีนี้ เป็นการเปิดโอกาสให้หนุมานในลักษณะธรรมทาน คือ สนับสนุนให้มีโอกาสดำเนินไปสู่หนทางแห่งธรรม (พุทธศาสนิกฯ. 2537 : 32) บ่งบอกว่าพาลีนั่นเป็นผู้ศรัทธาธรรม สะท้อนถึงนโยบายด้านการเมือง การปกครองของเมืองจัตุมิตรที่มีนัยสัมพันธ์กับหลักการทางศาสนา ในขณะที่เดียวกันยังถือเป็นการชักนำตัวอย่างแก่ไพร่พลให้ตั้งอยู่ในสุจริต ครองตามหลักธรรมจักรวรรดิวัตรข้อ 8 ทั้งจะส่งให้หนุมานเป็นผู้ “จำเรณูฤทธิ์แก่ล้าวกล้า ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 185) ช่วยเพิ่มพูนอำนาจให้แก่เมืองจัตุมิตรอีกด้วย

8.2 ความกล้าหาญ รักเกียรติยศศักดิ์ศรี

คุณลักษณะประการนี้ปรากฏตั้งแต่ตอนทศกัณฐ์แปลงเป็นปูใหญ่ลงไปอยู่ในท้องน้ำเพื่อลอบสังหารองค์โอรสของพาลีในพิธีลงทรง แต่เหล่าทหารของพาลีได้ลงไปสำรวจพบปูใหญ่มาก่อนจะเกิดเหตุร้าย จึงนำความบอกกล่าวให้พาลีทราบ เมื่อพาลีแจ้งเหตุดังนั้นก็ “โถมลงสาครด้วยโกรธา” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 169) เกิดการสู้รบกับทศกัณฐ์จนกระทั่ง

เมื่อนั้น
 ไล่รูกนุกบันพันพอน
 จมน้ำคำผุดไม่หยุดรับ
 รวบรวมตัวได้ในที่

พระยาพาลีชาญสมร
 วานรดิบต้องอสุรี
 ก็ถาโถมโถมจับชกนึ
 ขุนกระบี่ก็พาขึ้นมา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 170)

พฤติกรรมของพาลีนี้ ทำให้ไพร่พลทั้งหลายประจักษ์ความกล้าหาญ เมื่อ “เห็นพระองค์ผู้ทรงศักดิ์ จับได้ยักยาก็ดีใจ ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 171) ย่อมก่อให้เกิดความภาคภูมิใจเชื่อมั่นในบทบาทความสามารถของพาลีซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาสูงสุด ทั้งยังสะท้อนถึงคุณลักษณะของพาลีที่มีความจริงใจ ตั้งใจต่อหน้าที่ป้องกันบ้านเมือง เช่นเดียวกับตอนที่ทำรบกับพาลี พาลีได้แสดงความกล้าหาญทางการศึก โดยไม่ได้อาศัยกำลังพลเข้าช่วยเหลือเลย กระทั่งได้ใช้อุปบายลงพาลีไปรบกันในถ้ำแก้วหวังจะชิงชัย พร้อมสั่งความแก่สุครีพว่า

แม้ว่าพี่ต่อสู้นั้น	เจ็ดวันไม่คืนราชฐาน
ตัวเจ้าผู้ปรีชาชาญ	ไปดูที่ธารคีรี
ถ้าเลือดชื่อนั้นเลือดมหัสสา	เลือดไหลเหลวมานันเลือดพี่
จงขับพวกพลโยธี	ชนคีรีปิดปากถ้าไว้
สั่งแล้วถูกท้าวสหสนันย์	เสด็จไปเข้าที่ไสยา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 440)

คำกล่าวนี้นอกจากจะชี้ให้เห็นถึงความเคียดเคี้ยว มุ่งเป็นมุ่งดาบสมความเป็นนักรบแล้ว ข้อตกลงซึ่งให้สุครีพถือปฏิบัติหากว่าเห็นสัญญาณแห่งความตายของตน คือ ธารเลือดสีจางที่ไหลออกมานอกถ้ำ แล้วจึงให้เกณฑ์ไพร่พลชนก้อนหินมาปิดปากถ้ำไว้เพื่อไม่ให้ใครเห็นซากศพตนนั้น น่าจะหมายถึงความห่วงใยในขวัญและกำลังใจของประชาชน ซึ่งพาลีไม่ต้องการให้ได้รับผลกระทบจากการสูญเสียผู้นำที่จะ โยงไปสู่ความสั่นคลอนทางการเมือง และอาจเป็นเพราะความยึดมั่นในเกียรติยศ ศักดิ์ศรี ไม่อยากให้ผู้ใดเห็นความพ่ายแพ้ของตนซึ่งอาจเกิดขึ้น เนื่องจากพฤติกรรมของพาลีที่แสดงถึงความรักเกียรติยศ ศักดิ์ศรีนั้น ปรากฏหลายครั้งด้วยกัน เช่นตอนปล่อยทศกัณฐ์ เมื่อครั้งแปลงเป็นปู่ใหญ่ซ่อนอยู่ในท้องน้ำเพื่อลอบสังหารองค์ ภายหลังจากพันธุนาการไว้เจ็ดวัน พาลีได้อำงเหตุผลที่ให้อิสราภาพแก่ทศกัณฐ์ว่า

คิดว่าครั้งนี้จะ ไรยศ	ให้ปรากฏปากฟ้าสรวงสวรรค์
กว่าจะสิ้นกำหนดคัลป์กัลป์	จึงให้แก่กุ่มกัณฑ์ปล่อยไป ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 174)

ตอนพระอภัยมณีว่ากล่าวพาลีพร้อมกับขอให้คืนนางมณฑาแก่ทศกัณฐ์นั้น พาลียอมรับผิด แต่ก็อำงเหตุผลที่ไม่อาจกระทำตามได้ว่า

จะผ่อนปรนก็ขัดสนนัก	ด้วยลูกรักในท้องมารศรี
ข้ามิให้ปนศักดิ์สุรี	พระมุนีจึงได้เมตตา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 157)

ตอนสุกริพขอให้พระรามปราบพาลี พระรามเสนอทางเลือกให้พาลีเพียง “จะขอโลหิตสัก
กึ่งหยาด นุชาพระพรหมาสตร์แสงศร ” (รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 740) เพื่อลบล้างคำสาบานและ
ไว้ชีวิตพาลี แต่พาลีไม่ยินยอมต่อข้อเสนอดังกล่าว โดยอ้างถึงเกียรติยศ ศักดิ์ศรีของตน ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระยาพานรินเรืองศรี
จึงสนองบัญชาพระจักรี	ข้านี้ก็นับว่าเป็นชาย
ประกอบยศศักดิ์สุริยวงศ์	เผ่าพงศ์อมรินทร์เรืองนาย
จะไว้แผลกับตัวนั้นกลัวอาย	เทวาททั้งหลายจะ ไชโย
กรรมแล้วก็สู้วายปราณ	จะให้อุปประมาณกระไรได้
ขอบังคมลาภูวนาย	ไปยังสวรรค์ชั้นฟ้า ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 2. 2494 : 741)

ดังนั้น ความยึดมั่นในเกียรติยศ ศักดิ์ศรีของพาลีนี้ จึงนับเป็นปัจจัยหนึ่งที่ก่อให้เกิดความกล้า
หาญ ก่อปรด้วยความอดทน เป็นขัตติยมานะ ส่งผลดีต่อการเสริมสร้างภาพลักษณ์ของนักรบผู้กล้า
เสมือนเกราะป้องกันภัยให้แก่บ้านเมือง แต่บางครั้งกลับกลายเป็นข้อบกพร่อง เพราะความรู้สึกลึกซึ้ง
ดังกล่าวนี้อาจมีอิทธิพลหรือเอื้อต่อการกระทำที่ขาดสติไตร่ตรองอย่างรอบคอบ ดังตอนทศกัณฐ์อุ้มนาง
มณโฑเหาะข้ามมหาปรางศาตเมืองจีคจิน พาลีเห็นว่าเป็นการหมิ่นเกียรติยศ ศักดิ์ศรีของตน ก็เจรจาทำ
ทลายทศกัณฐ์ด้วยความโกรธถึงขั้นสู้รบและแย่งชิงนางมณโฑมาเป็นของตนโดยไม่พิจารณาถึงความ
ถูกต้องซึ่งขัดกับหลักอวิชชา ควรแก่การดำเนิน ดังถ้อยคำที่พระมุนีกล่าวว่า

นางนี้ลิเป็นเมียเขา	องค์พระเป็นเจ้าประทานให้
เป็นบำเหน็จทศกัณฐ์ชาญชัย	แจ้งไปจะเคืองบาปหา
พระองค์ก็เป็นวงศ์พรหมเมศ	ไซ้จะไร้อัครเสน่หา
รูปขอคืนให้อสุรา	เห็นว่าไม่มีราคี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 156-157)

ด้วยเหตุนี้ ทำให้ทศกัณฐ์มีความเจ็บแค้นต่อพาลี จึงแปลงเป็นปูใหญ่ เพื่อลอบสังหารองค์
โอโรสของพาลีเอง ลักษณะที่แสดงออกถึงความเป็นปู้ของพาลีนี้ ยังปรากฏในตอนพระอิศวร
ฝากผอบใส่นางคาราให้พาลีนำไปมอบแก่สุกริพเป็นบำเหน็จความดีความชอบ หลังจากช่วยชะลอเขา
พระสุเมรุให้ตรงดั้งเดิม ครั้นนี้พาลีได้กล่าวคำสวดไว้ต่อพระอิศวร เพื่อแก้ข้อกังขาของพระนารายณ์ว่า

ซึ่งพระองค์ผู้ทรงฤทธา	มีความกังขาสงสัย
จะขอถวายสัตย์สาบานไว้	ในได้เบี่ยงบาปเข้าโลกา
แม้ข้ามิให้แก่น้อง	เอาไว้ร่วมห้องเสนาหา
ขอให้ศรัทธาพระจักรา	ผลาญชีวิตข้าวนร ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 106)

เมื่อพาลีกลับมาถึงเมืองจิดจินแล้วนำผอบมาเปิดดู พบนางคาราก็เกิดความลุ่มหลงจน
 “ลืมหัดถึงอนุชา ลืมสัตย์สัจจาที่สาบาน” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 107) แม้ว่านางคาราจะเตือนให้
 พาลีระลึกถึงสัตย์สัญญา แต่ก็ไม่เป็นผล ในที่สุดพาลีจึงได้นางคาราเป็นชายาของตน

ความลุ่มหลงโดยปราศตีสำนึกผิดชอบชั่วดีดังกล่าว นอกจากเป็นเหตุให้พาลีกระแบกสัตย์
 ค่อพระอิศวรแล้ว ยังเป็นการเบียดเบียนสุครีพน้องชายคนซึ่งไม่ได้รับความเป็นธรรม ดังที่สุครีพได้
 ตัดพ้อไว้ตอนถูกพาลียับออกจากเมืองว่า

อนิจจาไม่คิดถึงความหลัง	ครั้งเมื่อยังต้องสาปพระฤาษี
ได้ยากลำบากแสนทวี	จนได้ครองบุรีด้วยกัน
ครั้งน้องชะลอสุเมรุตรง	องค์พระอิศรารังสรรค์
ประทานนางคาราเป็นรางวัล	ก็เสียธรรมซึ่งไปภิรมยา...

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 447)

ดังนั้น การกระทำของพาลีจึงเป็นเสมือนแบบอย่างของผู้ประพฤติดีกต่อญะเบียบทาง
 สังคม ซึ่งต้องรับบทลงโทษตามเงื่อนไขที่วางไว้ ท้ายที่สุดพาลีจึงต้องสิ้นชีพด้วยศรพระรามตามสัตย์
 สาบานที่ให้ไว้ต่อพระอิศวรนั่นเอง

ตอนพาลีใช้อูบายลงทรมานให้ไปรบกันในถ้ำ พาลีได้สั่งความแก่สุครีพว่า หากคนยังไม่กลับ
 ภายในเจ็ดวัน ให้สุครีพไปคูที่ลำธาร ถ้าเห็นเลือดข้น คือ เลือดทรมาน ถ้าเห็นเลือดสีจาง คือ เลือดพาลี
 ให้สุครีพเกณฑ์ไพร่พลชนก้อนหินปิดปากถ้ำไว้ไม่ให้ใครเห็นซากศพตน จากนั้นพาลีไปรบกับทรมาน
 ในถ้ำ จนถึงเจ็ดวันก็สังหารทรมานสำเร็จ ผ่นจึงตกหาใหญ่และชะล้างเลือดทรมานที่ไหลมาสู่ลำธารเป็นสี
 จาง ฝ่ายสุครีพเมื่อเห็นว่าครบเจ็ดวันแล้วพาลียังไม่กลับ ไปคูที่ลำธารเห็นเลือดสีจางไหลมาเข้าใจว่า
 พาลีตายแล้ว ก็เกณฑ์ไพร่พลชนก้อนหินมาปิดปากถ้ำพอพาลีจะออกจากถ้ำเห็นมีก้อนหินปิดทับไว้ จึง
 คิดว่าสุครีพเป็นกบฏ เมื่อพาลีออกจากถ้ำกลับถึงเมือง ความโกรธทำให้พาลีกล่าวประณามพร้อมกับ
 ขับไล่สุครีพออกจากเมือง โดยไม่ฟังคำชี้แจงใดๆดังความว่า

เมื่อนั้น
ได้ฟังยิ่งกริ้วโกรธา
เหม่เหม่คู่อัยทรลักษณ์
แม้ว่าชีวันภูบรรลัษ
หากคิดจะปิตินทา
ตัวเอ็งกับกูในวันนี้
เร่งไปเสียจากเวียงชัย
ว่าพาลางขบเขี้ยวเคี้ยวฟัน

ถูกท้าวสหสัณษณ์ใจกล้า
ดั่งหนึ่งไฟฟ้ามาช่อใจ
มาเจรจาเอื้องชกแก้ไข
ก็จะได้เป็นใหญ่ในธานี
จึงสร้างโศกกว่ารักพี่
ขาดวงศ์พงศ์พี่พี่น้องกัน
หาไม่ชีวาจะอาสัญ
แกว่งพระขรรค์ออกไล่รอนราน ฯ
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 447)

กรณีนี้ แสดงว่าพาลีเป็นผู้เชื่อมั่นในตน ไม่ไว้วางใจผู้อื่นโดยง่าย ก่อให้เกิดผลเสียแก่ตน ทำให้สุคริพต้อง “ชอกชอนหนีมาในป่า” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 448) จนได้มาพึ่งพระรามและขอให้พระรามสังหารพาลี พระรามจึงตัดสินใจให้ความร่วมมือต่อสุคริพ ส่งผลให้พาลีต้องจบชีวิตลงในที่สุด

จากพฤติกรรมของพาลิดังกล่าวมานี้ สรุปได้ว่า ในฐานะกษัตริย์ พาลีเป็นกษัตริย์ที่ซื่อตรง ต่อหน้าที่ มีความรับผิดชอบในราชกิจ สร้างความผาสุกแก่ราษฎร และมีความเป็นผู้นำทัพที่เข้มแข็ง กล้าหาญ ทำให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาเกิดความศรัทธา เชื่อมั่นในความสามารถ ตลอดจนเป็นผู้วางกรอบระเบียบปฏิบัติแก่ข้าทหารอย่างเหมาะสม ดังตอนพระรามแผลงศรสังหารพาลี พาลีที่ได้สั่งสอนสุคริพเรื่องการประพฤติ ปฏิบัติตนต่อพระรามว่า

เจ้าจะอยู่เป็นข้าพระทรงจักร
หมั่นเฝ้าเข้าเฝ้าเป็นนิจกาล
สิ่งใดพระองค์จะครุสตาม
อย่าแต่งตัวโอ้อวดพระทรงชัย
หมอบเฝ้าอย่าก้มอย่างเขยหยาย
พระที่นั่งบัลลังก์อลงการ
อันฝูงพระสนมนางใน
จงภักดีต่อบาพทวงสุ
แจกเมืองอย่าบอกความลับ
อันรางวัลให้ปันเสนา

จงพิทักษ์รักษากันอาหลาน
อย่าเกียจคร้านแต่ตามอำเภอใจ
อย่าเบาความเพ็ดทูลแต่โดยได้
ที่ในพระ โรงรัตน
อย่าเตร่คร่ำเหลือบแลซ้ายขวา
อย่าฝ่าฝืนขึ้นนั่งอิงองค์
อย่าผูกจิตพิสมัยไหลหลง
อย่าทะนงว่าทรงพระเมตตา
อย่าสนิทค้ำับคบหา
อย่ามีใจฉันทาทัดทาน

แม่นกริ้วโกรธลงโทษผู้ใด	อย่าใส่ใจของงผลาญ
อย่าโลภลักราชทรัพย์ศฤงคาร	พระบรรหารสิ่งใดจงจำความ
อาสาเจ้าจนตัวตาย	จึงนับว่าเป็นชายชาญสนาม
เจ้าจงจำคำทำตาม	ก็จะจำเริญความสวัสดิ์...

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 741-742)

ในส่วนนิสสัยส่วนตัวของพาลีนั้น ยังคงปรากฏพฤติกรรมที่แสดงออกซึ่งความรัก โลก โกรธ หลง เยี่ยงปุณฺชนทั่วไป ทั้งนี้เพราะความไม่รู้จักยับยั้งสภาวะทางอารมณ์ในบางครั้ง จึงทำให้ประพฤติดีกรรลองธรรม ส่งผลกระทบต่อด้านการเมือง การปกครอง และชะตากรรมของพาลีที่พลิกผันไปตามกรรมวาระนั่นเอง

9. ท้าวไภยเกษ

ท้าวไภยเกษเป็นกษัตริย์ครองเมืองไภยเกษ มเหสีชื่อนางประไพ มีราชธิดาชื่อ นางไภยเกษ

มาจะกล่าวบทไป	ถึงท้าวไภยเกษนาถา
เสวยสมบัติสรวรรษา	เป็นมหารรรโลงเลิศไกร
ในกรุงไภยเกษธานี	จตุรงค์โยธีไม่นับได้
ประดับด้วยนักสนมกรมใน	ทรงโฉมวิไลทุกนารี
ท้าวมีพระราชธิดา	ชื่อนางไภยเกษ
ชั้นชานันได้สืบหำปี	ทรงกัลยาณีอรชร
กรุงกษัตริย์สุริยวงศ์มากล่าว	ท้าวไม่ประสาทสายสมร
อันพระบิดุเรศมารดร	สงวนองค์มารดรตั้งดวงใจ
ครอบครองไพร่ฟ้าประชาชน	จะมีความร้อนร้นก็หาไม่
ทั่วทั้งแคว้นแคว้นกรุงไกร	สิ่งใดมิได้ยาก็

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 221-222)

จากบทบาทด้านการเมือง การปกครองของท้าวไภยเกษ สะท้อนถึงภาพลักษณ์ความเป็นธรรมราชา ดังต่อไปนี้

9.1 การผูกไมตรีระหว่างประเทศ

การกระทำนี้ปรากฏตอนท้าวโกยเกษมีความประสงค์กราขริศา คือ นางโกยเกษให้กับท้าวทศรด โอรสของท้าวอัชบาล ด้วยเห็นว่าวงศ์กษัตริย์แห่งกรุงอโยธยานั้นเป็นวงศ์พระนารายณ์ซึ่งเปี่ยมด้วยเดชานุภาพ สมควรที่พระองค์จะแสดงความสวามิภักดิ์ เพื่อจะได้พึ่งพาบารมีอำนาจ เป็นเกราะป้องกันภัยให้กับกรุงโกยเกษ ดังความในราชสารถึงท้าวอัชบาลว่า

ในลักษณะว่าท้าวโกยเกษ	ขอประณตบทรศนาถา
พระผู้พงศ์หริรักษ์อันศักดิ์	มงกุฎทวาราวดี
ด้วยพระเดชเฟื่องฟ้าปรากฏ	ว่ามีพระ โอรสเฉลิมศรี
ทรงอานุภาพล้ำราตรี	ข้านี้ยินดียิ่งนัก
ไม่มีสิ่งสนองบาทบงสุ์	พระผู้หริวงศ์ทรงจักร
จึงแต่งราชบุตรีเป็นที่รัก	อันทรงลักษณ์เลศวิไลวรรณ
มาถวายเป็นข้ารองบาท	พระ โอรสธิดาขรรค์
ขอเอาพระเดชทรงธรรม	ปกเกล้าคุ้มวันมรรณา ฯ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 224)

การแสดงความสวามิภักดิ์ต่อท้าวอัชบาลนี้ นอกจากก่อให้เกิดความสัมพันธ์ทางการเมืองตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 ว่าด้วยการผูกไมตรีกับประเทศอื่นแล้ว ยังเป็นวิธีป้องกันปัญหาภัยคุกคามจากเมืองมหาอำนาจอย่างกรุงอโยธยาซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ ดังที่ท้าวโกยเกษนั้นเกรงว่า “น่านไปจะมีความผิด” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 204) เจตนารมณ์ของพระองค์ดังกล่าวแม้จะชี้ให้เห็นถึงความอ่อนแอ ปราศจากความเป็นนักรบ ในส่วนหนึ่งได้สะท้อนถึงลักษณะความเป็นผู้นำของพระองค์ที่ไม่ปรารถนาต่อการศึกสงคราม อันจะนำความทุกข์ยากมาสู่ราษฎร

การขกราขริศาโกยเกษให้กับโอรสท้าวอัชบาล ได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างวงศ์กษัตริย์ทั้งสองเมือง ทำให้เมืองโกยเกษมีสถานะเป็นเครือญาติแทนที่จะเป็นเพียงเมืองประเทศราชโดยทั่วไป ส่งผลต่อการก่อเกิดทางการเมืองในช่วงต่อมา ดังที่ท้าวทศรดมอบหมายให้พระพรดกับพระสัตรุดไปอยู่เมืองโกยเกษ ตามความประสงค์ของท้าวโกยเกษผู้เป็นอัยกา ด้วยเห็นว่าพระองค์ชราภาพแล้ว “เกลือกมีศัตรูหมุ่ยักษ์ หลานรักจักไ้รอนราญ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 345) ซึ่งตอนพระพรดพระสัตรุดเข้าเมืองโกยเกษนั้น ราษฎรชาวเมืองทั้งหลายได้แสดงความปิติยินดียิ่ง ดังความว่า

บัดนั้น
ครั้นรู้ว่าองค์พระนัคคา
ต่างคนมีใจเกษมสันต์
ลูกคำวานิชกุมภี

หญิงชาวเมืองถ้วนหน้า
เสด็จมาถึงราชธานี
บอกกันเอิกเกริกยิ่งมี
เงินจามพราหมณ์จีทั้งเวียงชัย...
(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 351)

จากข้อความดังกล่าว การอ้างถึงชาวเมืองไภยเกษ รวมถึง “ลูกคำวานิชกุมภี เงินจามพราหมณ์จีทั้งเวียงชัย” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 351) นั้น สะท้อนถึงสภาพของเมืองไภยเกษซึ่งเป็นเมืองการค้า มีความสมบูรณ์ทางด้านเศรษฐกิจ แสดงให้เห็นถึงนโยบายทางการเมืองของท้าวไภยเกษที่ให้เสรีภาพทางการค้าแก่ชาวต่างชาติ อันหมายถึงการสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับนานาประเทศ ลักษณะเช่นนี้กล่าวได้ว่าท้าวไภยเกษเป็นกษัตริย์ที่เน้นการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ แต่ขาดการพัฒนาด้านกำลังพล ทำให้ทำให้มีความอ่อนแอทางการทหาร จึงน่าจะเป็นแรงผลักดันให้ท้าวไภยเกษคิดหาผู้คุ้มครองที่เป็นเมืองมหาอำนาจอย่างกรุงอโยธยา ซึ่งเป็นวงศ์พระนารายณ์อวตาร และเพื่อเสริมสร้างเกียรติยศแก่พระองค์ ตลอดจนความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นระหว่างสองเมือง พระองค์จึงเชื่อมความสัมพันธ์ทางเครือญาติขึ้น ด้วยการขกราชธิดาของพระองค์ให้กับโอรสท้าวอชบาล ข้อสันนิษฐานนี้ เป็นเหตุผลประการหนึ่งที่สวรับกับการที่พระองค์นั้นไม่ยอมขกราชธิดาให้กับกรุงกษัตริย์เมืองใด ดังความว่า “กรุงกษัตริย์สุริยวงศ์มากล่าว ท้าวไม่ประสาทสาขสมร” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 221) อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม ผลจากการสร้างฐานความสัมพันธ์กับกรุงอโยธยานั้น ได้ก่อประโยชน์แก่กรุงไภยเกษหลายประการ ทั้งในด้านการผ่อนปรนภารกิจทางการเมืองของท้าวไภยเกษ ดังที่พระพรตพระสัตรุดได้ช่วยดูแลราชการต่างพระองค์ ที่สำคัญ คือ ช่วยปกป้องอำนาจอธิปไตยของท้าวไภยเกษ และรักษาความสงบสุขแก่ชาวเมือง ดังตอนศึกท้าวคนธรรพ์ ซึ่งศึกครั้งนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงลักษณะความเป็นกษัตริย์ของท้าวไภยเกษอีกประการหนึ่ง คือ ความไม่ฝักใฝ่ต่อการศึก ถึงขั้นที่พระองค์นั้นต้องหลบเลี่ยงภัยออกจากเมืองในช่วงที่บ้านเมืองถูกรุกราน แต่ท้ายที่สุดพระรามได้สั่งให้พระพรต พระสัตรุด พระมงกุฎ และพระลบ นำไพร่พลวานรมาช่วยรบข้าศึกจนมีชัยชนะ ส่งผลคือเสถียรภาพทางการเมืองของกรุงไภยเกษ

9.2 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อญาติวงศ์ และไพร่พลบริวาร

คุณลักษณะนี้เห็นได้จากตอนท้าวไภยเกษมีความชื่นชมยินดีที่หลานทั้งสอง คือ พระพรตพระสัตรุด เข้ามาอยู่เมืองไภยเกษร่วมกับพระองค์ จึงได้อำนวยพรพร้อมกับมอบเหล่าสนม บริวาร ตลอดจนทรัพย์ศฤงคารทั้งหลายแก่หลานทั้งสอง ดังความว่า

พ่อจงทรงฤทธิ์อำนาจ	เป็นที่พึ่งแก่ญาติวงศ์
พระราชาราชย์อำมาตย์โยธา	จะได้เป็นผาสุกสืบไป
ตรัสแล้วจึงให้ประทาน	แสนสนมบริวารน้อยใหญ่
ทั้งปราสาทแก้วแววไว	โยธาเข้าใช้ครบครัน ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 353)

การมอบปัจจัยดังกล่าวให้กับพระพรต พระสุครุฑ ซึ่งให้เห็นว่าท้าวไภยเกษมีความเอื้อเฟื้อต่อญาติวงศ์ เป็นการปฏิบัติตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 3 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อพระราชวงศ์ นอกจากนี้ท้าวไภยเกษยังมีความเกื้อกูลต่อไพร่พลทั้งหลาย เห็นได้จากภายหลังที่สิ้นศึกท้าวคนธรรพ์แล้ว พระองค์ได้จัดเลี้ยง พร้อมกับมอบรางวัลให้แก่พระพรต พระสุครุฑ พระมงกุฎ พระลบ รวมทั้งเหล่าไพร่พลทั้งปวงด้วยเช่นกัน ดังความว่า

เมื่อนั้น	องค์ท้าวไภยเกษชาญสมร
เสร็จเลี้ยงโยธาพลากร	ภูธรให้ราชรางวัล
จึงประทานเครื่องทรงอลงการ	แก่สैनัคดำรงสรรค์
อันหมู่วานรกุมภณัฑ์	ปูนบำเหน็จตามหล่นกันลงไป
แก้วแหวนเงินทองทั้งหลาย	มากมายพันที่จะนับได้
สารพัดสิ่งของอันต้องใจ	ประทานให้ทุกหมู่เสนี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2966)

การปฏิบัติเช่นนี้ นอกจากแสดงถึงความเมตตาคุณาที่พระองค์มีต่อญาติวงศ์ ไพร่พลบริวาร ยังถือเป็นการปฏิบัติตามหลักทศพิธราชธรรม ในข้อ “ทาน” คือ ทานวัตถุ อันเป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการดำรงชีวิต สร้างขวัญและกำลังใจแก่ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ก่อให้เกิดความสำนึกในเมตตาคุณ ความรักใคร่กลมเกลียวในหมู่ญาติวงศ์ และข้าทหาร นำมาซึ่งความจงรักภักดีที่จะช่วยเสริมสร้างเสถียรภาพแก่บ้านเมือง

จากการกระทำของท้าวไภยเกษดังกล่าวมานี้ แสดงว่าพระองค์เป็นธรรมราชาผู้รู้สร้างสัมพันธไมตรีกับเมืองอื่น ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 ว่าด้วยการผูกไมตรีกับประเทศอื่น ให้ความอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อญาติวงศ์ และไพร่พล บริวาร ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 และ 3 ว่าด้วยการอนุเคราะห์คนภายในและภายนอกราชสำนัก และการอนุเคราะห์พระราชวงศ์ เหล่านี้ล้วนเป็นคุณลักษณะที่มีส่วนช่วยเสริมสร้างความมั่นคงแก่บ้านเมือง

อย่างไรก็ตาม ท้าวโกยเกษก็มีข้อบกพร่องที่น่าตำหนิ คือ ความขลาดกลัวข้าศึก ปรากฏตอนศึกท้าวคนธรรพ์ ท้าวโกยเกษได้หนีภัยข้าศึกเอาตัวรอด โดยไม่คำนึงถึงเหล่าข้าราชการบริพาร เมื่อสนมกำนัลทั้งหลายเห็นพระองค์หนีออกจาก วังก็ “ตกใจอึ้งอึ้งทั้งเวียงวัง” (รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2903) เป็นพฤติกรรมที่แสดงถึงความหย่อนเฉาบุภาพ ขาดความกล้าหาญ ท้าวโกยเกษจึงไม่สามารถนำกองทัพปกป้องคุ้มครองบ้านเมืองให้รอดพ้นภัยจากราชศัตรูได้

10. ท้าวชนกจักรวรรดิ

ท้าวชนกจักรวรรดิเป็นกษัตริย์กรุงมิลิลา มเหสีชื่อนางรัตนมณี ไม่มีโอรส-ธิดา ครั้งหนึ่งท้าวชนกจักรวรรดิบวชเป็นพระชนกฤาษี (โดยมอบหมายให้เสนาอำมาตย์รักษาราชการแทน) ในช่วงที่ออกบำเพ็ญพรตนั้น วันหนึ่งพระชนกฤาษีลงสรงพบผอบลอยมาตามกระแสน้ำ เปิดดูเห็นทารกเพศหญิง พระองค์มีความเอ็นดูก็นำมาเลี้ยงไว้เป็นบุตร โดยมีนายโสมบริวารช่วยดูแล แต่ั้นมาพระชนกฤาษีไม่มีเวลาที่จะบำเพ็ญภาวนาเลย จึงนำทารกนั้นใส่ผอบฝังดินไว้ พร้อมกับตั้งจิตอธิษฐานให้เทพยดาคุ้มครอง การบำเพ็ญพรตของพระองค์ก็ไม่สามารถบรรลุผลได้ จนกระทั่งพระชนกฤาษีเกิดความเบื่อหน่ายละความเพียร คิดกลับคืนเมืองมิลิลาพร้อมกับทารกน้อย คือ นางสีดา เพื่อปกครองไพร่ฟ้าประชาชนต่อไป ดังความว่า

เมื่อนั้น	ฝ่ายพระชนกฤาษี
แต่ได้ธิดาในวารี	เสียงด้วยบารมีฝังไว้
กลับมาตั้งกรรมกระทำกิจ	จะให้สำเร็จฤทธิจริงได้
อันฉนวนสมบัติสิ่งใด	จะบังเกิดให้ก็ไม่มี
จนเหนื่อยหน่ายกลายจากความเพียร	ที่จะเรียน โดยกิจพระฤาษี
จะใคร่ลาพรตจากโยคี	คืนเข้าบุรีมิลิลา...
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 369)

จากเนื้อเรื่อง การประพฤติ ปฏิบัติของท้าวชนกจักรวรรดิ สะท้อนถึงลักษณะความเป็นธรรมราชา ดังต่อไปนี้

10.1 ความเลื่อมใส ศรัทธาต่อหลักธรรมทางศาสนา

คุณลักษณะนี้เห็นได้จากการที่ท้าวชนกจักรวรรดิละเพศฆราวาสออกบวชเป็นพระชนกฤาษี เพื่อบำเพ็ญภาวนา “หวังจะใคร่ได้ฉนวนโลกีย์” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 331) เป็นคุณธรรมของพระองค์ที่แสดงถึงความมุ่งมั่นต่อการชะล้างจิตใจให้สะอาด บริสุทธิ์ปราศจากกิเลสตัณหา อันจะ

อันจะส่งผลดีต่อการประกอบกิจให้สมบูรณ์โดยธรรม ซึ่งต้องอาศัยความเพียรพยายาม ความอดทน เป็นพื้นฐานของการปฏิบัติธรรม ความศรัทธาในหลักการทางศาสนา ได้ชี้ให้เห็นว่าท้าวชนก จักรวรรดิเป็นกษัตริย์ผู้ยึดนโยบายการปกครองระบอบธรรมาธิปไตย คือ ถือธรรมเป็นใหญ่ มุ่งความดีงาม ความชอบธรรมเป็นที่ตั้ง (พระเทพเวที.2533:111) มีความใกล้ชิดและเกื้อกูล คู่ครองเหล่าสมณพราหมณ์ นักบวช ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 6 และ 10 ทั้งเป็นแบบอย่างชี้แนะให้ชาวเมือง มิถิลาประพฤติดนอยู่ในธรรมด้วย

การที่ท้าวชนกจักรวรรดิออกบวชเพื่อบำเพ็ญภาวนา แม้จะส่งผลกระทบต่อขวัญและกำลังใจของข้าราชการสำนักและประชาชนอยู่บ้าง แต่พระองค์ไม่ได้ละทิ้งหน้าที่การปกครอง เนื่องจากได้มอบหมายให้เสนาอำมาตย์รักษาราชการแทน ดังถ้อยคำที่เสนาอำมาตย์ทูลถึงเหตุการณ์บ้านเมืองให้พระองค์ทราบว่

บัดนั้น	เสนาผู้ว่าราชกิจ
ขอรเหนือศิโร โมลิต	ทูลพระนักลิทธิทันที
แต่พระสละนักระศ	ออกมาทรงเพศเป็นฤาษี
ให้ข้ารักษาไว้หลายปี	มิได้มีเหตุมาทพาล...

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 374)

ผลจากการปฏิบัติดังกล่าว ย่อมแสดงว่าท้าวชนกจักรวรรดิมีความซื่อตรงต่อหน้าที่ ไม่ปล่อยปละละเลยราชกิจ อย่างไรก็ตาม ความห่วงใยต่อบ้านเมืองในฐานะที่พระองค์เป็นกษัตริย์ ทำให้จิตใจของพระองค์มีพันธะผูกพัน อยู่ในสภาวะไม่ว่างเปล่าเช่นเดียวกับความรัก ความห่วงใยที่พระองค์มีต่อทหารน้อย คือนางสีดา ซึ่งน่าจะเป็นสาเหตุให้พระองค์ไม่สามารถบรรลุมรรคผลได้ จึงสละเพศฤาษีกลับไปปกครองเมืองมิถิลาเดิม

ความมุ่งมั่นต่อการบำเพ็ญภาวนา อันแสดงถึงความเลื่อมใส ศรัทธาในหลักธรรมนี้ ได้ชี้ให้เห็นว่าท้าวชนกจักรวรรดิดำรงอยู่ในธรรมทศพิธและธรรมจักรวรรดิวัตรด้วยเช่นกัน เจตนาของพระองค์ที่มุ่งก่อประ โยชน์สุขแก่บ้านเมืองนั้น จึงส่งผลให้ราษฎรมีความร่มเย็นเป็นสุข ดังข้อความที่กล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนภายหลังจากที่พระองค์สละเพศนักพรตกลับคืนสู่เมืองมิถิลาว่า “ไพร่ฟ้าประชาชนสำราญใจ ศัตรูหมุ่ภัยไม่ร่ำวี่ ” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 377)

10.2 ความเมตตา กรุณา

เห็นได้จากตอนท้าวชนกจักรวรรดิขณะที่บวชเป็นพระชนกฤาษี พบทหารในผอบซึ่งลอยน้ำมา และได้ชุบเลี้ยงทหารนั้นด้วยความเมตตารักใคร่เอ็นดูดุจลูกแท้จริงของพระองค์ โดย

ปราศจากความถือตนว่าเป็นกษัตริย์ แต่กลับเป็นความสมปรารถนาของท้าวชนกจักรวรรดิที่จะได้มีผู้สืบวงศ์ต่อไป ดังที่พระองค์กล่าวต่อนางสีดา ก่อนจะพากลับเข้าเมืองมิลิตาว่า

ตัวพ่อไว้ราชสุริยวงศ์	จะดำรงพิภพไอศวรรย์
จึงมาสร้างพรตตะบะกรรม	อยู่ที่ในอารัญคีรี
เป็นกุศลผลบุญยิ่งนัก	จึงได้ถูกรักเฉลิมศรี
สมความปรารถนาครั้งนี้	ที่จะสืบสุริยวงศ์กษัตรา...
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 373)

ต่อมา ท้าวชนกจักรวรรดิจัดพิธียกกรมหาญ โมลีเพื่อหาผู้ครองผู้มีบุญญาธิการ “ที่สมวงศ์สมพงศ์สมพักตร์” (รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 414) ให้แก่นางสีดา และได้พระรามเป็นคู่อภิเษก ท้าวชนกจักรวรรดิได้สั่งสอนนางสีดาเกี่ยวกับการประพาศ ปฏิบัติในฐานะภรรยาที่ดี ก่อนที่นางจะไปอยู่กับพระรามที่กรุงอโยธยา ดังความว่า

จึงตรัสเรียกราชบุตร	มารศรีจึงฟังพ่อสั่งสอน
เข้าจะจากอกพระบิดร	ไปอยู่นครอยุธยา
เป็นข้าช่วงใช้นาเรอบาท	พระภัสศาราชนาถา
สงวนกายฝากกายฝากชีวา	ภักดีไปกว่าจะม้วยมิด
อย่าทะนงว่าเป็นองค์อัครราช	เจียมกายอย่าประมาทราชกิจ
ฝูงอนงค์ซึ่งพระองค์ใช้ชิด	อย่าคิดฉันทาราคี
อันพระชนนีบิดุเรศ	ก็เหมือนบังเกิดเทศเกศี
ถูกรักจงรักภักดี	จึงมีสวัสดิ์สถาวร
อย่าก่อการให้เคืองเบื่องบาท	เขวราชจงสมัครสโมส
ถนอมจิตต์เป็นนิจนิรันดร์	ดวงสมรจงจำว่าที่ ฯ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 414)

ข้อความดังกล่าว นอกจากแสดงถึงความรัก ความห่วงใยที่ท้าวชนกจักรวรรดิมีต่อนางสีดา ซึ่งอยู่ในฐานะบุตรแล้ว ยังเป็นการสร้างสัมพันธภาพระหว่างกรุงมิลิตากับกรุงอโยธยา ซึ่งจะส่งผลดีต่อการเกื้อกูลทางการเมืองอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การแสดงความรัก ความเมตตาต่อนางสีดานี้ แสดงให้เห็นถึงพื้นฐานทางจิตใจของท้าวชนกจักรวรรดิที่มีความอ่อนโยน ไม่หยาบกระด้าง และแสดงให้เห็นว่าพระองค์น่าจะให้ความเมตตา เกื้อกูลต่อญาติวงศ์คนอื่นๆตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 3 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ญาติวงศ์ด้วยเช่นเดียวกัน พฤติกรรมดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดความสามัคคีปรองดองในหมู่ญาติวงศ์รวมถึงผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาทั้งปวง อันเป็นส่วนเสริมสร้างความร่มเย็นเป็นสุขแก่บ้านเมือง

10.3 ความเป็นผู้มีมืธรสวาจา

ตอนท้าวชนกจักรวรรดิจัดพิธีกรรมหารนู โมลีเพื่อหาตัวอภิเษกให้แก่นางสีดา ครั่งนี้พระองค์ได้พบกับพระราม พระลักษมณ์ เมื่อทราบวาทะทั้งสององค์เป็นโอรสของท้าวทศรถ แห่งกรุงอโยธยา ท้าวชนกจักรวรรดิก็เกิดความปีติยินดี และกล่าวแสดงความเสียสละที่พลาดโอกาสยกนางสีดาให้พระราม เพราะไม่อาจบิดเบือนต่อเหล่ากรุงกษัตริย์ที่รับเชิญมาร่วมงานครั้งนี้ได้ โดยพระองค์ได้กล่าวต่อพระราม พระลักษมณ์ว่า

ไม่รู้วาทะพงศ์เทวราช	ภูวนาถมีโอรสา
หาไม่จะให้พระธิดา	เป็นบาทบริจาพระกุมาร
บัดนี้กษัตริย์ก็พร้อมพักตร์	ต่างต่างจักแข่งกำลังหาญ
มิรู้ที่จะคิดบิดการ	เสียขายของคั่นงคราญวิไลวรรณ...

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 384-385)

คำกล่าวนี้นอกจากชี้ให้เห็นว่าท้าวชนกจักรวรรดิมีมืธรสวาจาแล้ว ยังแสดงว่าพระองค์มีความซื่อตรงต่อกิจที่พระองค์กำหนดขึ้น ตรงต่อวาจา และตรงต่อผู้อื่น คือ บรรดากรุงกษัตริย์ทั้งหลาย นับว่าเป็นการแสดงน้ำใจ ให้เกียรติต่อพระราม พระลักษมณ์

ตอนอภิเษกพระรามกับนางสีดา ท้าวชนกจักรวรรดิได้กล่าวต่อท้าวทศรถว่า

เมื่อนั้น	ท้าวชนกจักรวรรดินาถา
จึงมีมืธรสวาจา	ปราศรัยโดยราชไมตรี
ครั้งนี้ทั้งสองพระนคร	จะถาวรเป็นสุขเกษมศรี
ดั่งมิตรแก้วกัน โมลี	ข้านี้จะฝากชีวัน ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 401)

ถ้อยคำดังกล่าว บ่งบอกถึงน้ำเสียงที่ไพเราะ และบุคลิกภาพที่อ่อนโยนของท้าวชนกจักรวรรดิ ไม่แข็งกระด้าง เป็นปัจจัยแห่งการผูกมิตรและก่อให้เกิดการเกื้อหนุนทางการเมืองในที่สุด จากพฤติกรรมของท้าวชนกจักรวรรดิที่แสดงถึงความเลื่อมใส ศรัทธาต่อหลักธรรม กอปรด้วยความอ่อนโยนทั้งทางกาย วาจา และใจ ดังกล่าวข้างต้นนี้ ล้วนเป็นคุณสมบัติที่ชี้ชัดถึงความเป็น “ธรรมราชา” ก่อให้เกิดความชอบธรรมทางการเมือง นำมาซึ่งความจงรักภักดี ตลอดจนเป็นปัจจัยสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างราชอาณาจักร ส่งผลดีต่อเสถียรภาพทางการเมือง และความร่มเย็นเป็นสุขของปวงชน ดังข้อความที่กล่าวถึงสภาพความเป็นอยู่ของกรุงมิลิลาภายใต้การปกครองของท้าวชนกจักรวรรดิว่า

ประกอบด้วยสมมตถุงการ	เสนาทวยหาญน้อยใหญ่
ไพร่ฟ้าประชาชนสำราญใจ	ศัตรูหมุ่ภัยไม่ร้าว
	(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 377)

11. ท้าวโรมพัฒน์

ท้าวโรมพัฒน์เป็นกษัตริย์เมืองพัทวิสัย มีราชธิดาชื่อนางอรุณวดี ซึ่งต่อมาท้าวโรมพัฒน์ได้ส่งนางไปเป็นผู้ทำลายพินิจบาเพญฺศบะของฤาษีโกฏผู้เป็นต้นเหตุทำให้ฝนแล้งถึงสามปี จากเนื้อเรื่อง บทบาท การกระทำของท้าวโรมพัฒน์ที่แสดงถึงความเป็นธรรมราชา มีดังนี้

11.1 ความเสียสละ

เห็นได้จากกรณีที่เมืองพัทวิสัยประสบปัญหาภัยแล้งติดต่อกันถึงสามปี เป็นเหตุให้ท้าวโรมพัฒน์เกิดความวิตกกังวล จึงพยายามหาทางแก้ไขด้วยวิธีต่างๆ เริ่มจากการบวงสรวงเทพยดา ดังความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวโรมพัฒน์เรื่องศรี
แต่ฝนไม่ตกในธานี	ภูมิเราร้อนวิญญาน
ทั้งหมู่เสนาประชาชน	ได้ความทุกข์ทนถ้วนหน้า
ทุกภิกษุขันธกรัลปบังเกิดมา	เวทนาคอยอาทาลำบากใจ
จึงมีบรรหารสิงหนาท	แก่อำมาตย์เสนาผู้ใหญ่
เราจะบวงสรวงเทพไท	อันได้เป็นหลักพระบุรี
ทั้งพระเสื่อเมืองทรงเมือง	จงแต่งเครื่องบูชาบายศรี

เหล่าเข้าเปิดไก่อักพลี

ขอฝนให้มีฤดูกาล ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 258)

ต่อมา ท้าวโรมพัตตันได้ทราบสาเหตุของความแห้งแล้งจากพรานป่า ว่าเกิดจากการบำเพ็ญ
ตบะของฤาษีโลโกฏ พระองค์จึงคิดจะทำลายพิธีกรรมดังกล่าว โดยมอบหมายให้นางอรุณวดีราช
ริดา ไปล้างพิธีบำเพ็ญตบะของฤาษีโลโกฏด้วยมารยาสตรี ดังความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวโรมพัตตันนาถา
ได้ฟังก็แจ้งวิญญาน์	ผ่านฟ้าคำรตรีไป
จำเป็นจะล้างพิธี	ของพระมุนีเสียให้ได้
อันสตรีเป็นที่ประ โลมใจ	จะแต่งไปด้วยเล่ห์อุบายกล
ล้างกิจด้วยรสสงสาร	ให้เธอเสียมานจำเริญผล
คิดแล้วพระปิ่นสุธาคล	เสด็จเข้าไพชยนต์บุรี ฯ
ครั้นถึงเสด็จเหนือแท่นแก้ว	แล้วเรียกพระริดาโฉมศรี
รับขวัญพลางกล่าววาทิ	เจ้าดวงชีวิของบิดา
บัดนี้ยังมีพระคาบส	สร้างพรตทรงญาณมานานกล้า
มหาเมฆไม่ตั้งคกมา	ลำบากเวทนาทั้งกรุงไกร
เจ้าจงออกไปหิมพานต์	ทำลายมานเธอเสียให้ได้
แล้วพาเข้ามายังกรุงไกร	เป็นปิ่นไพร่ฟ้าประชากร ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 261)

การที่ท้าวโรมพัตตันสั่งการให้ราชริดาของพระองค์เป็นผู้ไปล้างพิธีบำเพ็ญตบะ แทนที่จะ
เป็นหญิงอื่นนั้น เป็นความเสียสละเพื่อประชาชนของพระองค์ ขณะเดียวกันการทำลายล้างพิธีของ
ฤาษีโลโกฏนั้นไม่ถือว่าเป็นการเบียดเบียนนักพรต เนื่องจากฤาษีโลโกฏ ไม่รู้จักยับยั้งสติ และขาด
ความอดทน จึงถูกอำนาจแห่งกามราคะครอบงำจิตใจจนเสียพิธีบำเพ็ญตบะเอง

นอกจากนี้ เมื่อนางอรุณวดีกระทำการสำเร็จและเชิญฤาษีโลโกฏเข้าเมืองพัทวิสัย ท้าว
โรมพัตตันก็ได้ต้อนรับเป็นอย่างดี พร้อมกับปราศรัยไต่ถามฤาษีโลโกฏด้วยถ้อยคำสุภาพเป็น
มธุรสวาจาว่า

พระองค์ทรงพรตอยู่กลางไพร	ชำนาญในกิจพิธี
ด้วยอำนาจวิทย์อาคม	ของพระบรมฤาษี
ฝนนั้นแล้งไปถึงสามปี	ประชาชีไพรฟ้าล้มตาย
จึงให้ไปเชิญเข้ามา	ช่วยชีวิตสัตว์ทั้งหลาย
ซึ่งอุปถัมภ์อันตราย	จะหาด้วยบุญพระอาจารย์ ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1: 2494 : 268-269)

การกระทำของท้าวโรมพัตตันดังกล่าวมานี้ จึงไม่เพียงแต่แสดงถึงความเสียสละเพื่อประชาชน หากยังชี้ให้เห็นถึงคุณธรรมสำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ความอ่อนโยน ให้ความเคารพต่อนักพรต อันเป็นปัจจัยแห่งการเกื้อกูล อนุเคราะห์ต่อนักบวช ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 6 บ่งบอกถึงความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับการเมือง ก่อประโยชน์ด้านการปกครองกรุงพิชัย จึงชี้ให้เห็นว่าท้าวชนกจักรวรรดิเป็น “ธรรมราชา” ผู้นำความสงบสุขมาสู่บ้านเมืองอย่างแท้จริง

12. พระยากาลนาถ

พระยากาลนาถเป็นเจ้านครบาดาล มเหสีชื่อนางประภา ธิดาชื่อนางกาลอัคคี ครั้งหนึ่งพระยากาลนาถทราบข่าวว่าท้าวสหมลิวันลงมาอยู่กบพาดาล เกรงว่าจะเป็นภัยแก่พลเมืองนาถ เนื่องจากท้าวสหมลิวันเป็นยักษ์ พระยากาลนาถจึงยกพลไปเพื่อจะกำราบท้าวสหมลิวัน ฝ่ายท้าวสหมลิวันได้ขอความร่วมมือจากท้าวลัสเตียนให้มาช่วยศึกครั้งนี้ จนในที่สุดพระยากาลนาถก็ปราชัยถูกจับตัวไว้ได้พร้อมกับร้องขอชีวิตต่อท้าวลัสเตียน ท้าวลัสเตียนจึงปล่อยพระยากาลนาถเป็นอิสระ พระยากาลนาถมีความสำนึกในเมตตาคุณของท้าวลัสเตียน ก็พานางกาลอัคคีมาถวายต่อท้าวลัสเตียน ซึ่งพระองค์ได้รับนางไว้แล้วอภิเษกให้เป็นมเหสีของทศกัณฐ์

การประพฤติ ปฏิบัติของพระยากาลนาถ ชี้ให้เห็นลักษณะความเป็นธรรมราชาคังนี้

12.1 ความซื่อตรง

คือ ความซื่อตรงต่อหน้าที่ปกป้อง รักษาความสงบสุขแก่บ้านเมือง เห็นได้จากตอนพระยากาลนาถคิดกำราบท้าวสหมลิวันเพื่อให้เกิดความเกรงกลัวต่ออำนาจ เพราะไม่ไว้วางใจในวิสัยความเป็นยักษ์ของท้าวสหมลิวัน ซึ่งอาจจะเป็นภัยต่อชาวเมืองบาดาล ดังที่พระองค์กล่าวว่า

กุมกัณฐ์นี้เป็นพวกพาล	ไว้นานจะเกิดชิงชัย
จำกูจะยกพลากร	ไปหักหาญรอนรอนเสียจงได้

อย่าให้มันกำเริบใจ

ดูหมิ่นฤทธิไกรนาถ

(รามเกียรติ์ เล่ม 1. 2494 : 117-118)

คำกล่าวนี้ แสดงว่าพระยากาลนาถมีความเชื่อมั่นในเผ่าพันธุ์ และห่วงใยในความมั่นคงของบ้านเมือง รู้จักคิดหาวิธีป้องกันภัยที่อาจเกิดขึ้น เป็นความเชื่อตรงต่อหน้าที่ แต่ขณะเดียวกันความหวั่นเกรงต่อภัยซึ่งอาจเกิดขึ้น จนพระองค์ต้องใช้วิธีป้องกันด้วยการขกพลไปปรุกรานก่อนนั้น เป็นเจตนาก่อให้เกิดการเบียดเบียนผู้อื่นซึ่งขัดกับหลักธรรมอวิหิงสา ขาดการไตร่ตรองถึงผลเสียที่จะย้อนตามมา จนกระทั่งพระองค์ต้องเสียรู้และปราชัยต่อฝ่ายตรงข้าม

12.2 ความเมตตา กรุณา

เห็นได้จากตอนศรีเมฆ ซึ่งเป็นโอรสของตรีเศียร และเป็นหลานทศกัณฐ์ หนีภัยสงครามมาพึ่งพระยากาลนาถหลังจากพ่ายทัพพระราม พระยากาลนาถมีความเมตตาจึงแนะนำให้ศรีเมฆไปซ่อนตัวอยู่ในเมืงทรายบริเวณเนินเขาจักรวาล ดังนี้

เมื่อนั้น	พระยากาลนาถเรื่องศรี
ได้ฟังวาจาอสุรี	พาที่ราพันอันวอน
ในจิตให้คิดกรุณา	จึงว่าตัวท่านจะหนีศร
ขององค์สมเด็จพระลีกร	จงนิมิตซ่อนในเมืงทราย
ท้องสมุทรเนินเขาจักรวาล	ที่หาดแก้วสุรกานต์ฉานฉาย
เห็นจะพ้นพรหมาศตร์พระนารายณ์	รอดจากความตายในครั้งนี้ ฯ
	(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 1620)

ความเมตตา กรุณาที่มีต่อศรีเมฆนี้ สะท้อนถึงสภาวะจิตใจของพระยากาลนาถซึ่งมีความอ่อนโยนหรือมีททวะ เป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น ปราศจากการเบียดเบียน แม้ว่าพระองค์จะรู้ว่าศรีเมฆเป็นข้าศึกหนีภัยฝ่ายพระรามมาก็ตาม เมื่อหนุมานติดตามค้นหาศรีเมฆมาจนถึงเมืองบาดาล และได้ไต่ถามพระยากาลนาถ พระองค์ก็ไม่ได้ปิดบังหรือบอกความจริงแก่หนุมานเพียงกล่าวไว้เป็นกลางให้หนุมานได้คิด ตรึกตรองด้วยสติปัญญาของตนเอง ดังนี้

เมื่อนั้น	พระยากาลนาถเรื่องศรี
แจ้งว่าทหารพระจักรี	มาตามตรีเมฆอสุรา
ครั้นจะบอกออกโดยจริงไป	ก็กลัวเป็นเวรในภายหลัง

แม่นจะปฏิเสธว่าไม่มา	ก็เกรงเบื้องบาทาพระจักรี
จำกูจะกล่าวเป็นท่ามกลาง	ไม่บอกไม่พรางกระบี่ศรี
คิดแล้วจึงตอบว่าที่	อสุรีไม่อยู่ในเมืองเรา
จะ ไปแห่งใดนั้นไม่เห็น	ซ่อนเร้นกายาประสาเขา
ทั่วทั้งไพชยนต์งก้นเอา	เราไม่เข้าขอบด้วยพวกพาล ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 1622-1623)

คำกล่าวนี้นี้ชี้ให้เห็นว่าพระยากาลนาทมีความเกรงกลัวต่อบาป กอปรด้วยความเมตตากรุณา ทั้งรู้หลักเจราเพื่อรักษาน้ำใจไมตรีของผู้อื่น ไม่เอนเอียงต่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ซึ่งเท่ากับรักษาเกียรติยศ ของพระองค์เอง เป็นความเที่ยงธรรมที่เสริมสร้างรากฐานแห่งความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อ พระองค์ อย่างไรก็ตามแม้ว่าพระยากาลนาทเป็นกษัตริย์ผู้มีคุณสมบัติอันก่อให้เกิดผลดีต่อเมือง บาดาล แต่สิ่งที่ทำให้พระองค์พลาดไปจากความเป็นธรรมราชาก็คือ การขาดความขังคิณางประการ ดังกรณีที่พระองค์ยกพลไปรุกรานฝ่ายท้าวสหมลิวันก่อน เนื่อง จากพระองค์เกรงว่าวิสัยทัศน์ของท้าว สหมลิวันจะเป็นภัยต่อพลเมืองชาวบาดาล ความคิดนี้จัดอยู่ในลักษณะที่เป็นอคติ นำไปสู่ความขัดแย้ง ทางการเมือง ไพร่พลทั้งหลายต้องมีส่วนเกี่ยวข้องในการสู้รบ จนกระทั่งพระยากาลนาทต้องประสบ ความพ่ายแพ้ดังกล่าวข้างต้น

13. ท้าวทศศิริวงศ์

ท้าวทศศิริวงศ์มีนามเดิมว่าพิเภก เป็นโอรสของท้าวลัสเตียนกับนางรัชฎา เป็นน้องร่วม กรรมมารดา กับทศกัณฐ์

เมื่อครั้งทศกัณฐ์ลักพานางสีดามาไว้ในอุทยานกรุงลงกา ทศกัณฐ์ฝันเป็นलगร้าย พิเภกจึง ทำนายฝันและแนะนำให้ทศกัณฐ์สะเดาะเคราะห์ด้วยการส่งนางสีดาคืนแก่พระราม ทศกัณฐ์ไม่พอใจ สั่งวิบราชาพาตัวแล้วจับพิเภกออกจากกรุงลงกา ให้นางศรีธัญญาเมียของพิเภกทำหน้าที่เป็นนางกำนัล คอยปรนนิบัติรับใช้นางสีดา ส่วนพิเภกได้ระหกระเหินไปสวามิภักดิ์ต่อพระราม มีความจงรักภักดี และคอยให้คำปรึกษาต่อพระรามเกี่ยวกับยุทธวิธีที่จะเอาชนะฝ่ายกรุงลงกา พอสิ้นศึกลงกา พระราม จึงแต่งตั้งให้พิเภกเป็นกษัตริย์ครองกรุงลงกา ตั้งพระนามใหม่ว่า “ท้าวทศศิริวงศ์” ดังความว่า

อันพิเภกผู้น้องทศพัศตร์	จงรักเบื้องบาทาพระทรงคร
เป็น ไหรดาสิกแน่นอน	บอกกลารนรอนกุมภันท์
ชื่อว่าท้าวทศศิริวงศ์	พงศ์พรหมธราชรั้งสรรค์

ให้มั่งกุฎสุรگانต์สังวาลวรรณ กรอบครองเขตชั้นจันทรงกา
(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2121)

การประพุดิ ปฏิบัติตนของท้าวทศศิริวงศ์ที่แสดงถึงลักษณะความเป็นธรรมราชา มีดังนี้
13.1 ความซื่อตรงต่อหน้าที่ในการป้องกัน รักษาความสงบสุขแก่บ้านเมือง

ปรากฏตอนท้าวจักรวรรดิยกพลมาประชิดกรุงลงกา (เพื่อชิงอำนาจคืนให้แก่ไพนาสุริยวงศ์) แม้ว่าท้าวทศศิริวงศ์จะตระหนักในความด้อยเดชานุภาพของพระองค์ แต่พระองค์ก็แสดงความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว ทิດออกรบกับท้าวจักรวรรดิเพื่อปกป้องบ้านเมือง และดำรงไว้ซึ่งเกียรติยศศักดิ์ศรีของพระองค์ ดังความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวทศศิริวงศ์รังสรรค์
แจ้งว่าเข้ากรุงมลิวัน	ยกพลกุมภัณฑ์พลาร
อสุรานิ่งซึ่งตะลึงคิด	ร้อนจิตคั่งหนึ่งต้องศร
ตัวถูกรอบครองพระนคร	กำลังฤทธิ์ร้อนก็อ่อนนัก
จึงมีอริราชภัยพาล	มารุกรานสี่มาอาณาจักร
ครั้งก่อนมหาบาลขุนยักษ์	ก็เป็นปรปักษ์มาโรมรัน
หากองค์สมเด็จพระนารายณ์	ให้ลูกพระพายรังสรรค์
มาช่วยสงครามภูทัน	ฆ่ามันจึงม้วยวายปราณ
ครั้งนี้จักรวรรดิฤทธิ์ร้อน	สี่พักตร์แปดกรห้าวหาญ
พวกพลเพียบพื้นสุธาธาร	จะคิดอ่านรณรงค์โฉนดี
อันองค์ไอรสเล่ห์ลนรัก	ยังเขาวัวอยู่นักทั้งสองศรี
จำกูจะออกไปต่อตี	ไว้เกียรติในตรีโลกา
คิดแล้วมีราชโองการ	เหวยสองทหารยักษ์
เอ็งจงไปแจ้งกิจจา	แก่เจ้าพารามลิวัน
ว่ากูเป็นข้ารู้ลิบาท	พระนารายณ์ริราชรังสรรค์
ไม่คบพวกพาลอาชรรย์	ซึ่งมันทรลักษณ์อัปรีช ๗

(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 2205 - 2206)

การตัดสินใจออกรบกับอริราชศัตรูด้วยพระองค์เองครั้งนี้ ชี้ให้เห็นว่าท้าวทศศิริวงศ์มีความห่วงใยต่อเสถียรภาพของบ้านเมือง และเป็นผู้มีขันติขณานะ มีความมุ่งมั่น รับผิดชอบต่อหน้าที่ใน

ฐานะกษัตริย์ที่พึงปกป้องบ้านเมืองให้อยู่ในความสงบสุข เป็นการประพฤติ ปฏิบัติตรงตามหลักธรรม
คปะ ทำให้ประชาชนมีความรัก ความศรัทธาต่อพระองค์ ดังเห็นได้จากตอน พระองค์กลับคืนสู่กรุง
ลงกา หลังจากเกิดกบฏไพนาสูริยวงศ์ ซึ่งหนุมานได้ตามมาช่วยไว้ได้ ฝ่ายเสนาอำมาตย์พร้อมทั้งข้า
ราชบริพารทั้งปวงต่างก็มีความชื่นชมยินดียิ่ง ดังความว่า

บัดนั้น	ฝ่ายเจ้าพนักงานพระภูษา
ประ โรหิตชีพรามณ์พฤฒา	เสนาข้าเฝ้าบรรดามี
แจ้งว่าพระองค์ทรงนัครเศ	เสด็จมานิเวศเฉลิมศรี
ต่างคนชื่นชมยินดี	ก็วิ่งมาอ้อมมีพร้อมกัน ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 3. 2494 : 2288)

13.2 ความเป็นผู้มีเหตุผล

คุณสมบัตินี้เห็นได้จากตอนพระพรต พระสัตรุดเตรียมจะขกพลออกจากเมืองมลิวัน
เพื่อเดินทางกลับกรุงอโยธยา ภายหลังจากเสร็จศึกท้าวจักรวรรดิ ท้าวทศศิริวงศ์หรือพิเภกเห็นว่าการ
เคลื่อนพลครั้งนี้เป็นการ ไม่เหมาะสมเนื่องจากอยู่ในช่วงฤดูฝน ไพร่พลจะได้รับความลำบาก จึงทัก
ท้วงและชี้แจงต่อพระพรตด้วยเหตุผลว่า

ซึ่งพระองค์จะเลิกนิกร	ท้าวพระยาวนรชัษษา
กลับไปยังศรีอยุธยา	เป็นหนาวสันต์กันดาร
จะลำบากยากใจแก่ไพร่พล	ด้วยฟ้าฝนตกทั่วทุกสถาน
ตามประเพณีมีมาแต่บุราณ	ผ่านเกล้าขังได้ปราณี ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2565)

คำพูดของท้าวทศศิริวงศ์นี้ ชี้ให้เห็นถึงลักษณะความเป็นผู้ปกครองที่มีความคิดรอบคอบ
กระทำการโดยใช้เหตุผลพิจารณาผลดี ผลเสีย มีความห่วงใย ให้ความอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อไพร่พลทั้ง
ปวงตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ตลอดจนเป็นผู้บังคับบัญชาที่ไม่ปรารณาให้ข้าทหารได้รับ
ความเดือดร้อนทั้งทางตรงและทางอ้อม ฝ่ายพระพรตเมื่อเห็นจริงดังคำพูดของท้าวทศศิริวงศ์ดังนั้น
ก็กริ้วโกรธปวงเทพผู้บันดาลไเกิดฝน ท้าวทศศิริวงศ์จึงดักเตือนและชี้แนะว่า

ไมควรรพระบาทจะกริ้วโกรธ องค์โปรดเทเวศเรืองศรี

อันธรรมาโลกประเวณี	ย่อมมีแต่กาลก่อนมา
ครั้นพิรุณออกจากวิมาน	ก็บันดาลฝนตกในแหล่งหล้า
ฝูงสัตว์ทั่วทั้งโลกา	ได้อาศัยน้ำฟ้าสำราญใจ
จงสังสรไปไล่พลาก	อย่าให้ฝนตกในที่ใกล้
มรคาก็จะไม่ยากใจ	ภูวนายจงทรงพระเมตตา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2570-2571)

การใช้วาทะจากอุปด้วยเหตุผลเพื่อขยับยั้งอารมณ์โกรธของพระพรตนี้ สะท้อนถึงคุณลักษณะอีกประการหนึ่งของท้าวทศศิริวงศ์ คือ ไม่ว่าวน รู้จักใช้สติพิจารณาแก้ไขปัญหาลักษณะ อารมณ์เป็นเครื่องตัดสิน เป็นคุณลักษณะที่ตรงกับหลักธรรมอีกประการ แสดงพื้นฐานทางจิตใจที่มีความอ่อนโยน ปราศจากความแข็งกระด้าง และมีข้อสังเกตว่าจากบทบาท พฤติกรรมของท้าวทศศิริวงศ์ที่ปรากฏในเรื่องนั้น พระองค์ไม่เคยใช้อารมณ์เป็นสิ่งกำหนดการประพฤติ ปฏิบัติเลย

ดังนั้น ท้าวทศศิริวงศ์จึงเป็นกษัตริย์ที่มีลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ผู้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม ก่อให้เกิดความชอบธรรมในการปกครอง แต่อย่างไรก็ตาม ความเป็น “ธรรมราชา” ของพระองค์นั้น ยังไม่เพียงพอที่จะรักษาเสถียรภาพ ความมั่นคงของราชอาณาจักร ได้โดยตลอด เนื่องจากท้าวทศศิริวงศ์เป็นกษัตริย์ที่หย่อนเฉยานุภาพ ไม่ฝึกฝนต่อการศึกสงคราม ด้วยเหตุนี้จึงแสดงถึงความอ่อนแอด้านการทหารซึ่งล่อแหลมต่อการเกิดกบฏชิงอำนาจ เป็นจุดอ่อนที่ก่อให้เกิดความเสียเปรียบ และพ่ายแพ้แก่ศัตรู ไม่สามารถปกป้องบ้านเมืองไว้ได้ ดังกรณีที่ทำวาทะธรรมวินัยกรุกกรุงลงกา ชี้อำนาจจากพระองค์คืนให้แก่ไพนาสุริยวงศ์

14. พระยานุชิต

พระยานุชิต หรือหนุมาน เป็นบุตรพระพาย มารดาชื่อนางสวาทะ หนุมานเป็นลิงเผือกที่มีลักษณะพิเศษ คือ หาวเป็นดาวเป็นเดือน มีกลิ่นทนต์เพชร เจี้ยวแก้ว ใต้ราวีเรนเวทมนต์ ต่างจากพระเป็นเจ้า ทั้งยังรับพรจากพระอิศวรว่าให้เป็นผู้มีชีวิตยืนยาว ไม่รู้จักตาย หากถูกผู้ใดฆ่าก็ให้ฟื้นคืนชีพใหม่ ต่อมา พระอิศวรแนะนำหนุมานให้รู้จักกับชมพูพาน แล้วบัญชาให้ทั้งสองไปอยู่กับพญากาฬ หรือพาลีที่เมืองขีดจัน เนื่องจากพญากาฬไม่มีบุตร หนุมานจึงคอยช่วยเหลือราชกิจเป็นที่ต่างตาต่างใจพญากาฬหรือพาลีตั้งแต่นั้นมา

ต่อมา หนุมานออกบำเพ็ญตบะที่ป่ากัทลิวันเพื่อเพิ่มพูนอิทธิฤทธิ์ ได้พบกับสุครีพผู้มีศักดิ์เป็นอาของคนที่ถูกพาลีเนรเทศออกจากเมืองขีดจัน เมื่อหนุมานออกจากพิธีบำเพ็ญตบะแล้วเดินเที่ยวไปในป่า ก็พบพระราม พระลักษมณ์ พอแน่ใจว่าพระรามคือพระนารายณ์อวตารจึงขอสวามิภักดิ์

และชักนำให้สุคริพเข้าร่วมเป็นไพร่พลของพระรามด้วยเช่นกัน

หนุมานเป็นทหารเอกฝีมือดี มีสติปัญญา ช่วยพระรามทำศึกสงครามจนมีชัยชนะแก่ทศกัณฐ์ ตลอดจนศึกอื่นๆอีกหลายครั้ง ได้บำเหน็จความดีความชอบจากพระราม โดยรับการแต่งตั้งเป็น “พระยาอนุชิต” ครองกรุงอโยธยากิ่งหนึ่ง แต่หนุมานไม่สามารถขึ้นนั่งราชบัลลังก์ได้ จึงขึ้นกรุงอโยธยาให้แก่พระราม พระรามจึงสร้างเมืองใหม่ให้หนุมานปกครองชื่อเมือง “นพบุรี” แต่อยู่มาไม่นาน หนุมานเห็นว่าตนไม่เหมาะสมกับสถานภาพกษัตริย์ เนื่องจากไม่สามารถละทิ้งวิสัยวานรของตน จึงมอบเมืองนพบุรีคืนแก่พระราม แล้วออกบำเพ็ญพรตในห้ายที่สุด

แม้ว่าหนุมานจะทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองในระยะเวลาอันสั้น แต่การประพฤติ ปฏิบัติปรากฏให้เห็นถึงภาพลักษณ์แห่งความเป็นธรรมราชาคงต่อไปนี้

14.1 ความตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม

คุณสมบัติดังกล่าวเห็นได้จากสภาพความเป็นอยู่ของชาวเมืองนพบุรี ที่สืบเนื่องมาจากการดำเนินราชกิจของพระยาอนุชิตหรือหนุมาน ซึ่ง “ตั้งอยู่ในธรรมทศพิธ โดยกิจกษัตริย์เรื่องศรี” (รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2137) ดังความว่า

บัดนั้น	ประชาชนหญิงชายถ้วนหน้า
ทั้งเศรษฐีชีพรามณ์พดุม	ลูกค้ำวานิชกระฎุมพี
ก็ตั้งบ้านเรือนอลวน	เนืองแน่นทุกตำบลไม่วางที่
มั่งคั่งไปทั้งธานี	ล้วนมีศักดิ์ศรีศฤงคาร
อันโยธาข้าเฝ้าทั้งนั้น	แยกกันตั้งตามทีฐาน
บ้างอยู่ดีก็อยู่เรือนฝากระดาน	โรงกว้านร้านเรือนระเบียบงาม
	(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2137)

ความเป็นอยู่ของชาวเมืองนพบุรีที่ “มั่งคั่งไปทั้งธานี” ย่อมสะท้อนถึงระบบการเมือง การปกครองที่เอื้อต่อเสรีภาพของประชาชน โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจ จึงทำให้มี “ลูกค้ำวานิชกระฎุมพี” อยู่ทั่วไป ทั้งนี้เพราะหนุมานมีความเอาใจใส่ต่อการบริหารบ้านเมือง ตั้งมั่นอยู่ในธรรมทศพิธ ส่งผลให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขแก่ราษฎร ดังความว่า

เมื่อนั้น	ฝ่ายพระยาอนุชิตเรื่องศรี
ครอบครองไพร่ฟ้าประชาชี	ในนพบุรีอันโอฬาร
ตั้งอยู่ในธรรมทศพิธ	โดยกิจกษัตริย์มหาศาล

ถึงเวลาออกว่าราชการ
อันหมู่ไพร่ฟ้าประชากร

เป็นสุขสำราญทั้งพารา
สโมสรรื่นเริงถ้วนหน้า

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2170)

ดังนั้น ความชอบธรรมในการปกครองของหนุมาน จึงแสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” ที่เด่นชัด แต่เนื่องจากธรรมชาติวิสัยวานรซึ่งไม่อาจละทิ้งได้ ทำให้หนุมานพลั้งเผลอประพฤติน ในอาการที่ไม่สำรวม ดังปรากฏตอนหนุมานออกประพาสอุทยาน หนุมานได้ปีนป่ายคั่นมะม่วงจนยง มะม่วงติดบนศีรษะ แล้วใช้มือและเท้าเกาะเกาะเป็นพัลวัน ดังความว่า

ให้บันดาลจิตคิดตะนอง
ถอดมงกุฎแก้วแววไว
แล้วโลดโผนโจนด้วยกำลัง
เลียบไต่เก็บผลอัมพา
พอยางมะม่วงนั้นตกตรง
เอาหัตถ์เข้าปัดเป็นหลายที
ยกเท้าขึ้นเกาะทั้งสองข้าง
มือเข็ดดินเกาะวุ่นไป

โดยเพศลำพองไม่นิ่งได้
ส่งให้แก่ขาวมาลา
ปีนป่ายขึ้นยังพฤษพา
ทิ้งมาให้ฝูงนารี
ลงเหนือเศียรเกล้ากระปี่ศรี
มิได้ถนัดตั้งใจ
ขางนั้นจะออกก็หาไม่
ตามวิสัยวานรไม่สงกา ฯ

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2173)

พฤติกรรมดังกล่าว มีผลให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาคลายความศรัทธา ทำให้หนุมานเกิดความละอาย ตัดสินใจสละราชบัลลังก์คืนแก่พระราม เพื่อออกบำเพ็ญภาวนารักษาศีล เจริญภาวนาต่อไป ดังรายละเอียดที่ว่า

เมื่อนั้น
เหลือบเห็นฝูงอนงค์นางใน
ต่างแลมาดูแล้วแย้มยิ้ม
อภัยสอดสุหม์ก้านัล
ตัวกูจะไปสร้างพรต
จำเรณูเมตตภาวนา

พระขานูชิตทหารใหญ่
อยู่ได้คั่นไม้สะกิดกัน
พริ้มพัศตร์สำรวจลสรวลสันต์
จะดูหน้ามันไม่เต็มตา
บวชเป็นดาบสอยู่กลางป่า
ดีกว่าจะครองเวียงชัย

(รามเกียรติ์ เล่ม 4. 2494 : 2174)

การตัดสินใจของหนุมานครั้งนี้ จึงสะท้อนถึงความคิดเกี่ยวกับลักษณะของผู้ปกครองในอุดมคติของประชาชน ซึ่งนอกจากการตั้งมั่นในธรรมแล้ว ยังต้องรู้จักวางตน สำนวณกาย ใจ และสปีเชื้อสายจากราชตระกูลสมกับสถานภาพความเป็นกษัตริย์ เหล่านี้ล้วนเป็นองค์ประกอบสำคัญที่จะนำมาซึ่งความเคารพและศรัทธาของประชาชน

บทละครเรื่องอุณรุท

1. ท้าวบรมจักรกฤษณ์

ท้าวบรมจักรกฤษณ์ คือภาคอวตารของพระนารายณ์ ครองกรุงฉรียงการ มเหสีชื่อนางจันทมาลี มีโอรสชื่อ ไกรสูท ท้าวบรมจักรกฤษณ์เป็นกษัตริย์ผู้เปี่ยมด้วยเดชานุภาพและบุญญานุภาพ ไพร่พลทั้งปวงล้วน “เป็นพวกเกิดสำหรับบุญ” (อุณรุท. 2515 : 17) คู่มารมีพระองค์ บรรดากรุงกษัตริย์ทั้งหลายจึงเคารพ ยำเกรง ขอมสวามิภักดิ์เป็นเมืองขึ้นของกรุงฉรียงการดังความว่า

บรรดา กษัตริย์ สามนต์	ในสากลจังหวัดจักรวาล
เกรงพระเดชานุภาพ	โอนศิโรตม์ราบทุกสถาน
ข้อมแต่งสุวรรณบรรณาการ	มาประณตบทมาลย์พระทรงยศ
แต่มณฑลผู้งฝ้าอเนกนง	สามสิบสองโยชน์เป็นกำหนด
ประดับด้วยโยธามารถ	สารเสวตรอัฐคชคเคนทร
อันแสนไอศุขสมบัติ	สัตรีคั่นนพรัตน์ประภัสสร
ผุดขึ้นจากมหาสาคร	ด้วยบุญฤทธิ์อรอนพระอวตาร
พื้นที่จะนับอนันต์แน่น	ล้วนแสนสิบทรัพย์มหาศาล
สุขเกษมเปรมประชาโอฬาร	สนุกป่านสุทัศน์ธานี

(อุณรุท. 2515 : 16)

คุณลักษณะดังกล่าว มีผลสืบเนื่องมาจากพฤติกรรมและบทบาทด้านการเมือง การปกครองของพระองค์ ดังต่อไปนี้

1.1 ความมุ่งมั่นต่อการพัฒนาบ้านเมือง พระองค์ได้บริหารบ้านเมืองอย่างเต็มความสามารถดังนี้

1.1.1 การพัฒนาด้านกองทัพ มีการจัดสถานที่สำหรับฝึกซ้อมกำลังพลอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้กองทัพมีความเข้มแข็ง ดังความว่า

มีสนามที่สนามการสนุก	สำหรับลองพลทุกตำแหน่งเนื่อง
พื้นปราบโปรยทรายรายเรียง	ซ่อมหัดเนื่องเบื่องนิจกาล
คลี ม้าคลีช้างชาวนชน	คลีรถคลีพลทหารหาญ
ล้วนแก้วนรณรงค์รอนราน	ศึกเสี้ยนสะท้านไม่ทานกร
แต่ละคนโยธาล้วนสามารถ	ชาวยุติปชาญาศาสตร์ชาวยุศร
ชาวยุทธวิชาสถาวร	ชาวยุทธไม่หย่อนปรีชา
	(อุณรุท. 2515 : 17)

การสร้างความมั่นคงของกองทัพ เป็นเสมือนเกราะป้องกันภัยให้แก่กรุงนครกา ทั้งยังช่วยเพิ่มพูนเดชาภาพของท้าวบรมจักรกฤษณ์ ทำให้ราษฎรทั่วไปเชื่อมั่นในเสถียรภาพทางการเมืองจึงมี “ฝูงคนกล่นเกลื่อนแน่นหนา”(อุณรุท. 2515 : 18) อันเชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาด้านอื่นๆ อีกด้วย

1.1.2 การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ เห็นได้จากสภาพความเป็นอยู่โดยทั่วไปของชาวนครกา จากข้อความว่า

ตึกกว้านร้านเรียบระเบียบเรือน	ฝูงคนกล่นเกลื่อนแน่นหนา
ลูกค้าพาณิชนานา	สิบสองภาษาประชุมกัน
บ้างเล่นเดินรำสำราญรื่น	หญิงชายชมชื่นเกษมสันต์
โหระทึกครึกครื้นทุกวัน	พิณพาทย์สนั่นทั้งธานี
	(อุณรุท. 2515 : 18)

ข้อความดังกล่าวแสดงว่าท้าวบรมจักรกฤษณ์มีความเอาใจใส่ต่อความเป็นอยู่ของประชาชน จึงส่งผลให้กรุงนครกาเป็นเมืองเศรษฐกิจ มีเหล่า “ลูกค้าพาณิชนานา สิบสองภาษาประชุมกัน” (อุณรุท. 2515 : 18) ซึ่งหมายความว่าพระองค์ได้วางนโยบายเปิดการค้าเสรีแก่ชนต่างชาติ อันเกี่ยวเนื่องกับการสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างเมือง ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 ความมุ่งมั่น ตั้งใจต่อการพัฒนาบ้านเมืองนี้ ยังช่วยเพิ่มพูนศรัทธา ความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อพระองค์ และวางฐานรากแห่งความมั่นคงทางการเมืองแก่กรุงนครกาอีกกรณีหนึ่ง

1.2 ความอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา แบ่งเป็น 2 กรณี คือ

1.2.1 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อไพร่พล เห็นได้จากข้อความซึ่งกล่าวถึงการบำรุงเลี้ยง และให้รางวัลแก่ข้าทหาร ความว่า

คำร้องปัดพิด้วยปรีชาญ	ปลูกเลี้ยงทหารโยธา
สมตระกูลคุณาวิชาศาสตร์	เกลื่อนกลาดตามตำแหน่งยศ
รางวัลบำเหน็จนานา	เสื่อผ้าแก้วแหวนพรรณราย
	(อุณรุท. 2515 : 27)

การปฏิบัติดังกล่าว แสดงว่าท้าวบรมจักรกฤษณ์มีความเมตตา เอาใจใส่ดูแลไพร่พล เป็นวัตรปฏิบัติที่ตรงกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ซึ่งจะผูกใจข้าทหารให้เกิดความสำนึกในเมตตาคุณ สร้างฐานแห่งความรักภักดีต่อพระองค์ และเป็นนโยบายสำคัญประการหนึ่งที่ท้าวบรมจักรกฤษณ์ยึดถือปฏิบัติเพื่อให้เกิดความชอบธรรมในการปกครอง ดังที่พระองค์ได้สั่งสอนแก่โอรสคือท้าวไกรสูทให้รู้จัก “เลี้ยงเหล่าอำมาตย์ราษฎร ผันผ่อนโดยระบอบชอบธรรม” (อุณรุท. 2515 : 76)

1.2.2 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อญาติวงศ์ ประการแรก ได้แก่ การส่งเสริมให้โอรสได้เรียนรู้ศิลปวิทยาต่างๆ รวมทั้งฝึกฝนให้รับผิดชอบในราชกิจต่างพระองค์ ดังข้อความที่กล่าวถึงท้าวไกรสูทว่า

รู้ศิลปศาสตร์ไตรเพท	ฤทธิ์เดชศักดิ์กาฬหาญ
สารพัดศึกษาวิชาการ	ชำนาญชำนาญทุกสิ่งไป
เฉลียวฉลาดรู้รอบขอบผิ	ราชกิจหนักเบาเอาใจใส่
ต่างเนตรต่างกรรมภูในย	สิ่งใดมิให้อ่อนทร
	(อุณรุท. 2515 : 55)

หลังจากท้าวบรมจักรกฤษณ์อภิเษกท้าวไกรสูทครองกรุงนรกาแล้ว ก็คิดจะออกบำเพ็ญพรตจึงสั่งความแก่นางจันทมาลิมให้ว่า “แม่นมีอันตรายโรคา ระลึกถึงก็จะมายังธานี” (อุณรุท. 2515 : 73) พร้อมกับสั่งสอนท้าวไกรสูทให้ดำรงตนอยู่ในราชธรรม บำรุงเลี้ยงดูเหล่าญาติวงศ์และไพร่ฟ้าทั้งปวง เพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระศรีภพลบโลกนาถา
จึงมีมธุรสวาจา	แก่โอรสหาใจ
บิดามานี้จะลาเข้า	ไปอยู่เขาหิมวาป่าใหญ่
ถูกรักจะครองเวียงชัย	ให้นิราแรมไข้ไถยัน
จงสดับรับรสโอวาท	อย่าประมาทมิดมัวโมหัน

จงสถิตในทางทศธรรม	เป็นหลักแก้วอันสถาวร
สืบสิ่งสำหรับปรนนิบัติ	ประเทศท้าวจักรพรรดิมาแต่ก่อน
สงเคราะห์มาตยาประชากร	สี่สิ่งบวรสวัสดิ
เอาเมตตาเป็นน้ำอมฤต	กว้างลึกเย็นใสเกษมศรี
ทั่วทั้งโลกาประชาชี	เป็นที่วิคหาบอาบกิน
เอาทานซึ่งหวานไปถ้วนหน้า	เป็นยาเลี้ยงโลกอย่ารู้สิ้น
เอาศีลบริสุทธิไม่ราคิน	เป็นอาสน์โกมินอันเพริศพราย
เอาสิ่งสวัสดิจีลัจ	เป็นฉัตรแก้วกันสุริย์ฉาย
เอาจิตกล้วบาปหยาบคาย	เป็นภูษิตเลิศลายอลงกรณ์
บำรุงสุริยวงศ์พงศ์ประยูร	ให้สมบุรณ์พูนสุขสโมส
เลี้ยงเหล่าอำมาตย์ราษฎร	ผันผ่อนโดยระบอบชอบธรรม
ตัดโลกโอบอุ้มโลกา	ชักชวนไพร่ฟ้าสู่สวรรค์
เจ้าผู้สายทรงดวงชีวัน	จงปกป้องครองกันให้จงดี

(อุณรุท. 2515 : 75 - 76)

การวางรากฐานด้านการปกครองโดยปลูกฝัง สั่งสอนให้โอรสตระหนักในหน้าที่ผู้นำที่ดีนี้ ไม่เพียงแต่แสดงถึงความห่วงใยราษฎร และมุ่งหวังที่จะก่อให้เกิดความเป็นธรรมแก่บ้านเมืองในอนาคตเท่านั้น หากยังเป็นความพยายามของท้าวบรมจักรกฤษณ์ที่จะทำให้ประชาชน อีกทั้งเหล่าญาติวงศ์ต่างยอมรับนับถือท้าวไกรสูทในฐานะกษัตริย์องค์ใหม่ ซึ่งเท่ากับพระองค์ได้ให้ความเมตตา และเกื้อกูลแก่โอรสโดยทางอ้อม ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 โดยสานต่อนโยบายการปกครองที่ยึดธรรมเป็นหลัก ดำรงเสถียรภาพทางการเมืองของกรุงฉรังกาให้ยั่งยืนต่อไป

ประการที่สอง นอกจากการอนุเคราะห์ เกื้อกูลแก่โอรสแล้ว ท้าวบรมจักรกฤษณ์ยังมีความเมตตา กรุณาต่อญาติวงศ์ทั่วไป ดังตอนที่ท้าวไกรสูทประหารพระเพ็ชรพิชัย เมื่อท้าวบรมจักรกฤษณ์ทราบความคั่งนั้น ก็กริ้วโกรธในพฤติกรรมที่ไม่เป็นธรรมของโอรส จึงต่อว่าและคาดโทษท้าวไกรสูทว่า

เสียแรงเป็นวงศ์เทวัญ	จะอยู่ในยุติธรรมก็หาไม่
รักแต่ลูกตัวด้วยอันใด	วงศ์มาได้เมตตา
ลู่อ่านจโกรธพิโรธจิต	ผิดพงศจักรพรรดิณา
แม่นเพ็ชรพิชัยไม่เป็นมา	จะมรณตามกันไปวันนี

(อุณรุท . 2515 : 284)

ข้อความดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าท้าวบรมจักรกฤษณ์ ให้ความรัก ความเมตตาต่อญาติวงศ์ของพระองค์โดยเท่าเทียมกัน ไม่เอนเอียงหรือให้ความสำคัญแก่ใครมากกว่าญาติวงศ์คนอื่นๆ จึงเป็นความเที่ยงธรรมซึ่งตรงกับหลักอวิโรธนะ สร้างความเคารพยำเกรงและก่อให้เกิดความสมานสามัคคี และช่วยป้องกันไม่ให้เกิดการก่อกบฏขึ้นจากเหล่าเครือญาติ

1.3 ความใกล้ชิด ศรัทธาต่อสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

คุณลักษณะประการนี้ เห็นได้จากตอนท้าวบรมจักรกฤษณ์มีความระลึกถึงพระนารายณ์ เนื่องจากไม่ได้พบปะสนทนาธรรมมาเป็นเวลานาน ด้วยความห่วงใย พระองค์จึงคิดจะเดินทางเข้าพบพระนารายณ์ที่อาศรม ดังข้อความซึ่งกล่าวถึงท้าวบรมจักรกฤษณ์ว่า

มีพระทัยถวิลจินดา	ถึงนารอทมหาฤาษี
เคยสังสนทนาพาที	โดยในคติทางธรรม
แต่คิดคอยหาช้านาน	ไม่เห็นพระอาจารย์มานานชัณ
หรือจะเกิดอาพาธโรคน	จำจะ ไปยังบรรณศาลา

(อุณรุท. 2515 : 44-45)

เมื่อไปถึงอาศรมแล้ว ท้าวบรมจักรกฤษณ์ก็ได้สนทนาธรรมกับพระนารายณ์ ความว่า

เมื่อนั้น	พระนารอทคาบสพรตกล้า
เห็นท้าวจักรกฤษณ์ฤทธา	มาถึงศาลาก็ยินดี
จึงกล่าวสุนทรปราชัย	ด้วยใจชื่นชมเกษมศรี
ถามกิจสุขทุกข์ในธานี	ต่างแจ้งคดีแก่กัน
คั่งองค์โกสิย์ตรีเนตร	กับบรมพรหมเมศรีงสรรค์
สนทนาโดยทางทศธรรม	ในสุวรรณพิमानรัตนา

(อุณรุท. 2515 : 46)

จะเห็นได้ว่าการประพฤติ ปฏิบัติของท้าวบรมจักรกฤษณ์นี้ ตรงกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรข้อที่ 10 ว่าด้วยการเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษาบุญและบาป ซึ่งชี้ชัดถึงความเป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม รู้จักสำรวมกายใจ บ่งบอกถึงความอ่อนโยน ปราศจากความแข็งกระด้าง ทั้งทางกาย วาจา ดังที่ท้าวบรมจักรกฤษณ์เดินทางเข้าพบพระนารายณ์ โดยไม่ถือองค์ว่าเป็นกษัตริย์และได้กล่าว “สุนทรปราชัย” ต่อพระนารายณ์ อันหมายถึงความนอบน้อม ศรัทธาที่มีต่อสมณะ ขณะเดียว

กัน การสนทนารธรรมยังเป็นวิธีขัดเกลาจิตใจให้บริสุทธิ์ ก่อให้เกิดสติปัญญาในการบริหารบ้านเมืองโดยยึดหลักธรรมาธิปไตย

นอกจากนี้ คุณลักษณะของท้าวบรมจักรกฤษณ์ดังกล่าว ยังแสดงให้เห็นอีกว่าพระองค์ เกื้อกูล และปกป้อง ค้ำครองต่อเหล่าสมณพราหมณ์ ดังตอนยักษ์วิรุณจักรนำไพร่พลออกตระเวน เทียวระรานผู้อื่นจนถึงบริเวณเนินเขาคันธมาถ์ อันเป็นสถานที่ประกอบพิธีบำเพ็ญภาวนาของเหล่าฤาษี นักพรต รวมทั้งพระนารอทฤาษี ซึ่งขณะนั้นท้าวบรมจักรกฤษณ์กำลังสนทนารธรรมอยู่พอดี เมื่อพระองค์เห็นเหตุการณ์ดังนั้น ก็ออกสู้รบกับข้าศึก ด้วยความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยวและสามารถสังหารยักษ์วิรุณจักรได้ นำความปิติยินดีแก่ฤาษีทั้งหลาย พฤติกรรมของท้าวบรมจักรกฤษณ์ในประเด็นดังกล่าว จึงเป็นนัยแสดงถึงอำนาจแห่งธรรมซึ่งเป็นเกราะป้องกันความชั่วร้ายทั้งปวง

ข้อสังเกตประการหนึ่ง พบว่าจากเนื้อเรื่องได้กล่าวถึงความตั้งมั่นอยู่ในธรรมทศพิธของท้าวบรมจักรกฤษณ์หลายครั้งซึ่ง ล้วนเป็นเครื่องยืนยันว่าท้าวบรมจักรกฤษณ์เป็น “พระจอมจุลจักรพรรดิราชา”(อุณรุท. 2515 : 17) หรือ “ธรรมราชา”ผู้ประเสริฐ กอปรด้วยธรรมานุภาพและเดชานุภาพ จึงส่งผลให้กรุงฉะเชิงเทราเมืองมีเสถียรภาพทางการเมือง ราษฎรมีความร่มเย็นเป็นสุขเรื่อยมา

2. ท้าวไกรสูท

ท้าวไกรสูทเป็นโอรสของท้าวบรมจักรกฤษณ์กับนางจันทมาลี ชายาชื่อนางรัตนา มีโอรสชื่อพระอุณรุท ท้าวไกรสูทสืบราชสมบัติต่อจากท้าวบรมจักรกฤษณ์ เป็นกษัตริย์องค์ที่ 2 แห่งกรุงฉะเชิงเทรา มีเดชานุภาพครอบคลุมเมืองน้อยใหญ่ทั้งปวง ดังข้อความที่กล่าวถึงพระองค์ว่า

ดั่งองค์สมเด็จพระสันยัตน์	สถิตไพชนรัตนมณีศรี
พระเกียรติเลื่องล้ำราตรี	ทุกบุรีครันคร้ามขามฤทธิ์
แต่งสุวรรณบุปผาบรรณาการ	สร้อยสนสังวาลภูษิต
มานบน้อมศิโรโมลิต	ถวายเป็นชีวิตพระทรงธรรม
ประชากรอยู่เย็นเป็นสุข	พระนครแสนสนุกเกษมสันต์
ด้วยเดชหน้ อพระองค์ทรงสุบรรณ	เป็นฉัตรแก้วกันโลกา

(อุณรุท. 2515 : 65)

จากเนื้อเรื่อง พฤติกรรมของท้าวไกรสูท ที่สะท้อนถึงลักษณะความเป็นธรรมราชาคังนี้

2.1 ความเมตตา กรุณา แบ่งเป็น 2 กรณี ได้แก่

2.1.1 ความเมตตา กรุณาต่อไพร่พล เห็นได้จากการตอนพรานป่าแจ้งเบาะแสของช้างเผือก เพื่อให้ข้าทหารออกไปนำมาถวายแก่ ท้าวไกรสูท จนกระทั่งได้ช้างเผือกมานั้น พระองค์ได้ปูนบำเหน็จรางวัลความดีความชอบแก่พรานป่าดังกล่าวว่า

จึงมีพระราชบัญชา	แก่เสนาบดีน้อยใหญ่
ว่าพรานผู้ชำนาญพลาย	มาบอกกล่าวสารไพร่ด้วยภักดี
แล้วนำไปได้ขเรศ	ศรีเสวตรศุภลักษณ์หัตถ์
มาไว้เฉลิมราชธานี	ความชอบนั้นมียิ่งคน
ควรปูนบำเหน็จนายพราน	เป็นพระยาชำนาญไพร่สมณ
วังเมืองปลายด้ามมณฑล	ให้กระหริ่งรู้พลตามพัน
อีกเครื่องสำหรับยศลา	เสลี่ยงงามมีล้นพันกัน
เจียดทองตะคองน้ำพรายพรรณ	กระบี่บังสุวรรณรูจี
เงินตราเสื้อผ้ามั่งหมอน	เมียสาวที่นอนกำมะหยี่
แหวนเพชรลายราชาวดี	ทาสีเรือยาวแก้วา
	(อุณรุท. 2515 : 590)

การบำเหน็จความดีความชอบแก่นายพรานด้วยปัจจัยต่างๆดังกล่าว ถือเป็นการยกระดับสถานภาพทางสังคมแก่นายพรานที่เฝ้าต่อการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีความสุข ขณะเดียวกันก็สะท้อนถึงนโยบายบริหารงานแผ่นดินของท้าวไกรสูทที่ยึดหลักการตามความคิดของพระองค์เป็นที่ตั้งตามระบอบราชาธิปไตย การตอบแทนน้ำใจแก่นายพรานนี้ ถือเป็นการอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อพลเมือง ตรงกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ซึ่งจะก่อให้เกิดความสำนึกในเมตตาคุณ ช่วยเพิ่มพูนศรัทธาบารมี ความจงรักภักดีในพระองค์ และก่อให้เกิดแรงจูงใจแก่นายพราน ตลอดจนพลเมืองอื่นๆให้มุ่งประพฤติ ปฏิบัติตนในทางดีงาม เพื่อเอาใจผู้ปกครองของตน อันจะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองอีกด้วย

2.1.2 ความเมตตา กรุณาต่อญาติวงศ์ ปราภภูษัตถ์เจนนอนท้าวไกรสูทกล่าวแสดงความรัก ความเมตตาต่อนางศรีสุดา ภายหลังจากเหล่าทูตานุทูตได้พานางมาถวายเป็นบาทบริจาริกาของพระอุณรุท ความว่า

จึงมีมัทธสตรัสไป	เจ้าผู้ประไพพักตรา
อย่าเศร้าสรวอวิญญาณ์อาดูร	ถึงประยูรสุริยวงศ์พงศา
พ่องจะเลียงเป็นราชธิดา	ให้ประเสริฐเลิศหล้าสุราหาร
เป็นเอกอัครสุนิสาศรีสวัสดิ์	เฉลิมวงศ์จักรพรรดิมหาศาล
ด้วยแสนสมบัติอันโอฬาร	เป็นประธานอนงค์นารี

(อุณรุท. 2515 : 129)

ในตอนอภิเษกพระอุณรุทกับนางศรีสุตา ท้าวไกรสุทก็ได้ให้เครื่องยศพร้อมด้วย
ทรัพย์สินต่าง ๆ แก่นางศรีสุตา ทั้งให้รางวัลแก่เหล่าข้าทหารเมืองโรมราชด้วย ดังความว่า

ตรัสแล้วประทานเครื่องยศ	อลงกตแก้วกาญจน์เฉลิมศรี
ทั้งมงกุฎสังวาลมาศมณี	แก่เทวีสุนิสาวีลาวัณย์
ล้วนแต่เครื่องคันกษัตริย์ท รง	อย่างเอกองค์ถูกเจ้าไอศวรรย์
ทั้งภูษาผ้าพันแพรพรรณ	เป็นอนันต์อเนกคณนา
แล้วประทานเงินทองแก้วแหวน	แสนทรัพย์สินอันควรด้วยศลา
แก่ขอเฝ้าเหล่าที่บรรดามา	กับองค์สุนิสายาใจ

(อุณรุท. 2515 : 135)

การแสดงความรัก ความเมตตาต่อนางศรีสุตาด้วยการให้ปัจจัยทางที่เอื้อต่อการใช้ชีวิตใน
ราชสำนักตามสถานภาพดังกล่าว ไม่เพียงแต่จะทำให้นางศรีสุตามีความจงรักภักดีต่อท้าวไกรสุท
หากยังเป็นการให้เกียรติ สร้างความเชื่อมั่นและไว้วางใจแก่ท้าวอุทุมมราชผู้เป็นบิดาของนาง ซึ่งจะ
ส่งผลต่อการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างกรุงโรมราชกับกรุงนงกาให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ก่อให้เกิด
ความสามานสามัคคีกับมิตรประเทศ ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่2 ว่าด้วยการผูกไมตรีกับ
ประเทศอื่น เป็นการแผ่อำนาจบาบริและเสริมรากฐานความมั่นคงทางการเมือง ทำให้ประชาชนน
งกาในเสถียรภาพทางการเมืองของกรุงนงกาด้วย

อย่างไรก็ตาม นอกเหนือจากคุณธรรมประการต่างๆดังกล่าวมาแล้ว การกระทำของท้าว
ไกรสุทในบางครั้ง ก็ให้เห็นถึงลักษณะความเป็นปฤชน ดังตอนท้าวไกรสุททราบว่าพระอุณรุทได้
หายตัวไปจากวัง ฝ่ายพี่เลี้ยงทั้งสี่ของพระอุณรุทคือ พระบรมบรรณม พระพิจิตร พระเพียรพิชัย และ
พระไตรดาวงศ์ ซึ่งล้วนเป็นญาติวงศ์ของท้าวไกรสุท ต่างก็ยืนยันว่า “ได้ตรวจตรากำชับกวดขัน”
(อุณรุท. 2515 : 275) ดูแลพระอุณรุทเป็นอย่างดี พร้อมกับกล่าวว่า

ซึ่งพระองค์หายไปนี่ประหลาด
ก็ร้ายเหาะไปด้วยฤทธิ์

เห็นไม่เดิน โดยราชวิธี
ภูมิจงทรงพระเมตตา
(อุณรุท. 2515 : 276)

ท้าวไกรสุทได้ฟังดังนั้นก็ “ยังพิโรธเพียงพางอัคคี” (อุณรุท. 2515 : 276) เกิดความคลุ้ม
คลั่งถือดาบไล่ฟันสี่พี่เลี้ยง และขว้างแหวนวิเศษถูกพระเพียรพิชัยตายทันที ดังความว่า

ได้เอยได้ฟัง
ไม่ให้ชีวา
เงื้อมพระร้ามรงค์
ถูกเพียรพิชัย

คลุ้มคลั่งพระทัยหนักหนา
มึงอย่าวิ่งไป
ทรงขว้างทันใด
ขาดใจมรณา
(อุณรุท. 2515 : 277)

การกระทำดังกล่าว จึงเป็นปัจจัย ที่ทำให้ผู้อยู่ได้บังคับบัญชาเกิดความน้อยใจ ดังที่สามพี่
เลี้ยงนั้นคัดค้านไว้ว่า

เสียแรงเราก็คิดถึงชีวาตม์
ถนอมเลี้ยงลูกเจ้าแต่เยาว์มา
หวังเป็นความชอบประกอบยศ
จนถึงสุดสิ้นชีวิต

ต่อเบื้องบาทบรมนาถา
ลำบากกายวิญญูณก็ไม่วิด
ถามาแสนสาหัสได้ความผิด
คิดคิดแล้วสุดสังเวชใจ
(อุณรุท. 2515 : 278)

และเป็นเหตุให้ท้าวบรมจักรกฤษณ์คาดโทษแก่ท้าวไกรสุทไว้ว่า

เสียแรงเป็นวงศ์เทวัญ
รักแต่ ลูกตัวด้วยอันใด
ลู่อ่านาจโกรธพิโรธจิต
แม่นเพียรพิชัยไม่เป็นมา

จะอยู่ในยุคธรรมก็หาไม่
วงสามมิได้เมตตา
ผิดพงศ์จักรพรรดินาถา
จะมรณาตามกันไปวันนี้
(อุณรุท. 2515 : 284)

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากพระนารทฤาษีทำพิธีชุบชีวิตพระเพ็ชรพิชัยได้สำเร็จ ท้าวไกรสุทก็ได้แสดงความสำนึกผิด และกล่าวขอรับในการกระทำของพระองค์ต่อพระเพ็ชรพิชัยว่า “ซึ่งไกรขวานเจ้าวายปวณ ค้วยบันดาลไมหันไม้ทันคิด” (อุณรุท. 2515 : 289) ดังนั้น ความผิดพลาดอันเนื่องมาจากการดูแลโทสะ จึงแสดงให้เห็นถึงลักษณะความปฏิกิริยาประการหนึ่งของท้าวไกรสุท

3. ท้าวอุทุมมราช

ท้าวอุทุมมราชเป็นกษัตริย์ครองกรุงโรมราช มเหสีชื่อนางอุบลเกสร มีธิดาชื่อนางศรีสุตา ลักษณะความเป็นธรรมิกราชของท้าวอุทุมมราชนั้น ปรากฏตอนท้าวอุทุมมราชคิดจะยกนางศรีสุตาให้แก่พระอุณรุท ซึ่งเป็นหลานของท้าวบรมจักรกฤษณ์แห่งกรุงฉะเชิงเทรา เพื่อ “สองเมืองจะได้เนื่องค้วยไมตรี เป็นสุวรรณปัดไฟไพศาล” (อุณรุท. 2515 : 113) และด้วยเหตุผลดังที่กล่าวต่อนางอุบลเกสรว่า

เจ้าดวงฤทัยนัยเนตร	อัศเรศผู้ร่วมพิสมัย
ลูกเราก็จำเรียววัย	ควรให้มีคู่ภิรมย์รัก
เล็งดูกษัตริย์ทุกธานี	ก็ไม่เห็นสมศรีสมศักดิ์
นี้สมรูปสมโฉมสมพักตร์	สมศรีเลิศลักษณ์เสมอกัน
สมทั้งสุริยวงศ์จึงจงให้	ดวงใจผู้พี่เณลิมขวัญ
อย่าแสนทุกข์พระทัยอาบัลย์	จะเป็นศรีไอศวรรย์สถาวร

(อุณรุท. 2515 : 114)

การยกนางศรีสุตาให้แก่พระอุณรุทด้วยเหตุผลดังกล่าว นับเป็นการสร้างสัมพันธไมตรีระหว่างเมือง ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 เสมือนการเพิ่มพูนฐานอำนาจของเมืองโรมราชที่จะช่วยป้องกันภัยจากภายนอกราชอาณาจักร นอกจากนี้ การอ้างถึงความเหมาะสมด้านเกียรติยศ วงศ์ตระกูลของทั้งสองเมือง ก็เป็นส่วนหนึ่งที่แสดงว่าท้าวอุทุมมราชมีความรักเกียรติยศ ศักดิ์ศรีของพระองค์ อย่างไรก็ตาม แม้บทบาทและพฤติกรรมของท้าวอุทุมมราชจะไม่ปรากฏเด่นชัด แต่กล่าวได้ว่า ความเป็นกษัตริย์ของพระองค์นั้น มีลักษณะที่สอดคล้องกับตัวละครกษัตริย์อื่นๆ คือ ความยึดมั่นในเกียรติยศ ศักดิ์ศรี มุ่งสร้างฐานอำนาจ เพื่อเป็นเกราะป้องกันภัยและเพื่อเสริมบารมีแก่พระองค์

กาภิกถอนสุภาพ

1. ท้าวพรหมทัต

ท้าวพรหมทัตครองกรุงพาราณสี มีอัครชายาชื่อนางกาภี นางนั้นรูปร่างงามและมีกลิ่นกายหอมติดกายชายผู้ได้สัมผัสถึงเจ็ดวันเจ็ดคืน ท้าวพรหมทัตยังมีเหล่าสนมบริวารอีกประมาณหมื่นหกพันนาง พระองค์โปรดปรานการเล่นสกา มีพี่เลี้ยง ชื่อนาฏกุเวรผู้ชาญฉลาดและชำนาญการคิดพินทำหน้าที่ยับกล่อม รับใช้ใกล้ชิดท้าวพรหมทัตมาโดยตลอด ดังรายละเอียดที่ว่า

ยังมีราชบรมพรหมทัต	ผ่านสมบัติกรุงแก้วพาราณสี
เป็นปฐมบรมราชธานี	ศรีสนุกสุขเกษมสวรรค์
กว้างใหญ่ยาวได้สิบสองโยชน์	พลโจษจตุรงค์คังขยา
หมื่นเมืองเลื่องพระเดชเดชา	ระอาออกอ่อนเกล้ามาอภิวันท์
เธอมีองค์อัศจรรย์ไฉไลกษณ์	ประไพพักตร์งามเพียงอัปสรสวรรค์
ชื่อกาภีศรีวิลาสคังควงจันทร์	เนื่อนั้นหอมฟุ้งจรุงใจ
เสมอเหมือนกลิ่นทิพมณฑาทอง	ผู้ใดต้องสัมผัสพิสมัย
กลิ่นกายติดชายผู้นั้นไป	ก็นับได้ถึงเจ็ดทิวา
คังหทัยนัยน์เนตรกรุงกษัตริย์	พูนสวัสดิ์สังวาสเกษมศานต์
เป็นเอกองค์ในอนงคบริวาร	ประมาณหมื่นหกพันกัลยา
ท้าวมีพี่เลี้ยงผู้เปรมปราศรัย	ชื่อนาฏกุเวรรักษา
ชำนาญงานการพินอเนกา	วิชาจับภาพยักเล็งเกล้ากลอน
บำเรอจิตอิสระให้เรื่องรณ	เมื่อทรงสกากลสโมสร
เฉลิมเมืองเรื่องฤทธิ์ฉายจร	ทุกคนรเ็จเิดขยายด้วยปรีชา ฯ

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 1-2)

วันหนึ่ง ท้าวพรหมทัตออกเล่นสกากับพระยาครุฑ พระยาครุฑได้เห็นนางกาภีก็มีจิตปฏิพัทธ์ จากนั้นพระยาครุฑก็ลักพานางกาภีไปอยู่ด้วยที่วิมานสิมพลีโดยไม่มีผู้ใดรู้เห็น ฝ่ายนาฏกุเวรสงสัยในพฤติกรรมของพระยาครุฑ จึงรับอาสาท้าวพรหมทัตออกติดตามหานาง โดยแปลงเป็นตัวไรแทกรติดตามพระยาครุฑไปจนถึงวิมานสิมพลี นาฏกุเวรซ่อนตัวอยู่บนวิมานจนกระทั่งพระยาครุฑออกไปเล่นสกา แล้วจึงปรากฏกายพร้อมกับเจรจาตอ้งใจนางกาภี กระทั่งได้นางเป็นภรรยา แล้วก็กลับมาเล่าเรื่องราวทั้งหมดให้ท้าวพรหมทัตฟัง พระองค์ก็พยายามตัดใจจากนาง

ต่อมา พระยาครุฑรู้ว่าคนเล็กรู้แก่นาฏกุเวร เกิดความแค้นเคือง จึงพานางกาภิมาส่งคืน
บริเวณลานกรุงพาราณสี ท้าวพรหมทัตเห็นดังนั้นก็สั่งข้าทหารนำนางกาภิไปลอยแพกลางทะเล
บพาทและพฤติกรรมของท้าวพรหมทัต สะท้อนถึงลักษณะความเป็นธรรมราชา ดังนี้

1.1 ความเป็นผู้มีสติ รู้จักยับยั้งความโกรธ

คุณลักษณะประการนี้ เห็นได้จากตอนนาฏกุเวรทูลความต่อท้าวพรหมทัตเกี่ยวกับ
เรื่องที่ตนไปพบนางกาภิบนวิมานสิมพลี พร้อมกับบอกความจริงและเหตุผลที่ตนได้ลอบชมนาง
กาภิว่า

ข้าพบพัศตร์แต่จะทักก็ทั้งยาก	ทำบ้ายบากเฉยเฉยไม่เป็นหน้า
จนจิตที่จะคิดให้คืนมา	กิริยาคั่งจะบอกบยุบลครุฑ
ข้าพริ้นตัวกลัวจะวายท่าลายชนม์	ทั้งเกรงบาทบุคคลเป็นที่สุด
จึงจำล้าในทางเสน่ห่นุช	หวังจะแก้แค้นครุฑให้ส่งนาง
แกล้งประ โลมลองใจดูในที่	ก็เร็วรู้ปฏิพัทธ์ไม่ขัดขวาง
จึงได้สบสมสองทำนองนาง	โทษข้าถึงล้าท่าลายปราณ ฯ

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 23-24)

เมื่อท้าวพรหมทัตฟังดังนั้นก็ “เปรียบดั่งวาสุกรีไกรชัชชาญ ไครประหารชนคางให้
ไกรธา” (วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 21) แต่พระองค์สามารถระงับยับยั้งอารมณ์ได้ด้วยสติ
และความคิดที่ว่า

ครั้นจะล้างเสียให้ว่างชีวิตม้วย	ก็เกรงด้วยครหาจะว่าขาน
เมื่อหญิงร้ายชายโหดสันดานพาล	ไม่ต้องการที่จะก่อเวรไป

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 24)

ข้อความดังกล่าว จึงชี้ให้เห็นว่าท้าวพรหมทัตเป็นผู้มีจิตใจหนักแน่น รู้จักไตร่ตรอง มีสติ
ไม่เอนเอียงหวั่นไหวต่อสิ่งเร้าอันจะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรม อันเป็นลักษณะที่ตั้งอยู่ในหลัก
ธรรมอวิโรธนะ ขณะเดียวกันก็แสดงถึงวิสัยทางโลกของท้าวพรหมทัต ที่มีความยึดมั่นในเกียรติยศ
ศักดิ์ศรี ไม่ปรารถนาคำตำหนิจากผู้ใด และยังเป็นผู้ไม่ผูกพยาบาทผู้อื่นอันเป็นวิสัยทางธรรมของ
พระองค์อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การที่ท้าวพรหมทัตสามารถควบคุมอารมณ์ได้ในกรณีดังกล่าว นับเป็นสิ่ง
สำคัญที่จะส่งผลให้นาฏกุเวรตระหนักและสำนึกในความเมตตา กรุณา ตลอดจนเพิ่มพูนความจงรัก

อย่างไรก็ตาม การที่ท้าวพรหมทัตสามารถควบคุมอารมณ์ได้ในกรณีดังกล่าว นับเป็นสิ่งสำคัญที่จะส่งผลให้นาฏกเวรตระหนักและสำนึกในความเมตตา กรุณา ตลอดจนเพิ่มพูนความจงรักภักดีต่อพระองค์ อันเป็นประโยชน์ต่อการบริหารบ้านเมือง เนื่องจากนาฏกเวรนั้นเป็นข้าราชการบริพารผู้ใกล้ชิด มีความเฉลียวฉลาด ซื่อสัตย์ต่อท้าวพรหมทัต และหลังจากท้าวพรหมทัตปรึกษากับนาฏกเวรเพื่อหาทางพานางกาก็กลับคืนเมืองแล้ว ก็ได้ “พระราชทานบำเหน็จรางวัลใน ทั้งสองคน โภไคยให้คนสรรพ” (วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 22) แสดงถึงการให้ความอนุเคราะห์ แก่ผู้ถูกแก้แค้นผู้ได้บังคับบัญชา ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 อีกด้วย

ต่อมา เมื่อพระยาครุฑมาเล่นสากกับท้าวพรหมทัต เหตุการณ์ตอนนี้ชี้ให้เห็นว่าท้าวพรหมทัตสามารถเก็บความรู้สึกของพระองค์ได้เป็นอย่างดีซึ่งจะต้องเผชิญหน้ากับพระยาครุฑ ดังความว่า

กรุงกษัตริย์เอื้อนอรรธภิปราย
ราชากับพระยามานพเล่น
แสนระกำจ้ำจืดดังพิชยา

เชิญนายผู้ชำนาญชาญสกา
จำเป็นจำแสวงเป็นสุขา
ด้วยสองรารักร่วมฤดีดาลฯ

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 23)

ความสุขุม เยือกเย็นของท้าวพรหมทัต จึงเป็นลักษณะที่แสดงถึงการรู้จักยังแข็งฝ่ายตรงข้าม ปราศจากความหุนหัน วู่วาม เช่นเดียวกับตอนท้าวพรหมทัตพานางกาก็บริเวณลานคี่ หลังจากพระยาครุฑพานางส่งมาคืนเมืองพาราณสี ท้าวพรหมทัตก็สามารถระงับความโกรธได้ ความว่า

เห็นกาก็ศรีสมรบรรณา
พระระงับดับเคียดด้วยปรีชา

ให้ร้อนราชฤทัยรุ่มคั่งสุมา
จึงเอื้อนพจนายัยยุพินพลัน

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 29)

การนี้ ท้าวพรหมทัตได้สั่งล่อยแพนางกาก็ ด้วยเหตุผลที่ว่า

กูเป็นปิ่นไกรกรุงผดุงเดช
อย่าพังกกล่าวกล่าให้อาวรณ์
ทุกนิเวศน์เขตแดนจำบุรีเรือง
ขอบแต่ไล่พลอยในวาริน

ไซ้จะไร้อกเรศสโมสร
จะเลี้ยงไว้ในนครก็หนักดิน
ถ้ารู้เรื่องจะตำหนิตลิน
จึงจะหมดมลทินที่นินทา

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 34)

คำกล่าวของท้าวพรหมทัตนี้ สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ไม่ยินดีสนับสนุน ชุบเลี้ยงบุคคลผู้ประพฤติดนปราชจากความซื่อสัตย์ไว้ในราชสำนัก สำหรับกรณีนางกานี้ นั้น จะเห็นได้ว่านางขาดความซื่อสัตย์ต่อสามี เพราะเหตุที่มีจิตประคิพัทธ์ต่อพระยาครูฑามาตั้งแต่ต้น ดังตอนเหล่านางสนม ทูลถึงความงามของพระยาครูฑาให้นางฟัง นางก็เกิดความรู้สึกดังความว่า

พระเทวีฟังคดีก็ดาลจิต	ฉงนคิดพิศวงทรงสั่นฐาน
ว่างามพริ้งยิ่งชายใดในดินแดน	บุพพาลก็เสด็จลั่นลามา
ยืนแผ่งใบบานทวารศ	นัยน์เนตรชำเลื่องลอคสอดหา
พอมานพบงสบนัยนา	ประหนึ่งว่าศรแผลงแย่งชิงกัน
ต่างประหวัดหทัยให้ไหวหวั่น	เพลิงรากลั่นชานเสียวกระสัน
สองจิตสองคิดประจวบกัน	นางป่วนปั่นรันทระทวยกาย

(วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง. 2515 : 3)

หากท้าวพรหมทัตรับนางไว้ในฐานะมเหสีดั้งเดิม ก็เท่ากับพระองค์ให้ความอุปการะต่อผู้ประพฤติดนศีลธรรม และไม่ซื่อสัตย์ต่อพระองค์ อันจะเป็นเยี่ยงอย่างที่ไม่ดีแก่ข้าราชการทั่วไป ทั้งยังขัดกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 8 ว่าด้วยการห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติดนศีลธรรม และชักนำตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริตด้วย

บทละครเรื่องอิเหนา

1. ท้าวกูเรปัน

ท้าวกูเรปันเป็นกษัตริย์วงศ์เทวา ครองกรุงกูเรปัน มีอนุชา 3 องค์ เรียงตามลำดับคือ ท้าวดาหา ท้าวกาหลงและท้าวสิงหัดสำหรับ พระองค์มีมเหสี 5 องค์ เรียงตามตำแหน่งคือ ประไหมสุหรี มะเดหวิ มะโค ลิกู และเหมาหลาหงิ ท้าวกูเรปันมีโอรสองค์แรก เกิดจากลิกู ชื่อกะหรัคตะปาตี เป็นคู่คูนาหงันกับนางบุษบารากา ธิดาท้าวกาหลง โอรสองค์ที่สองเกิดจากประไหมสุหรี ชื่ออิเหนา คูนาหงันกับระเด่นบุษบาหนึ่งหรัค ธิดาท้าวดาหา และองค์ที่สามเป็นธิดาซึ่งเกิดจากประไหมสุหรี ชื่อวิยะดา ท้าวดาหาได้ขอคูนาหงันให้กับโอรสชื่อสียะตรา

ท้าวกูเรปันเป็นหนึ่งในสี่กษัตริย์วงศ์เทวาผู้เรืองอำนาจ ปกครองบ้านเมืองด้วยความสงบสุข ดังที่กล่าวไว้ในตอนต้นเรื่องว่า

ระบือฤๅทั่วทุกประเทศ ข้อมเกรงเคชเคชาอาญาสิทธิ
 บำรุงราษฎร์ดับเชื้ออยู่เป็นนิจ โดยทางทศพิศราชธรรม
 (อิเหนา. 2516 : 1)

บทบาทและพฤติกรรมของท้าวกูเรปันที่สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะความเป็นธรรมราชานั้น มีดังต่อไปนี้

1.1 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อข้าราชการ

ปรากฏในลักษณะของการให้รางวัล ดังตอนท้าวกูเรปันเล่าความฝันของประไหมสุหรีให้โหรทั้งสี่คนฟัง โหรจึงทำนายว่าพระองค์จะได้โอรสซึ่งเกิดจากนาง ท้าวกูเรปันมีความปลื้มปิติ จึง “ให้จัดเสื้อผ้าแพรพรรณ ทั้งเงินทองข้าวของหลากหลาย” (อิเหนา. 2516 : 11) มอบให้แก่โหรทั้งสี่ เช่นเดียวกับตอนเกิดเหตุมหัศจรรย์ขึ้นก่อนที่ประไหมสุหรีจะคลอดโอรส โหรทูลทำนายว่าเป็นเพราะบารมีของโอรสในครรภ์ ซึ่งจะเป็นผู้นำความรุ่งเรืองมาสู่กรุงกูเรปัน เมื่อท้าวกูเรปันฟังคำทำนายแล้ว “จึงประทานบำเหน็จนานา เสื้อผ้าถุงห่มสมบัติ” (อิเหนา. 2516 : 14) แก่โหร ตอนกำเนิดอิเหนา ท้าวกูเรปันได้แต่งตั้งบุตรของเหล่าเสนาอำมาตย์ให้เป็นพี่เลี้ยงของโอรสจำนวนสี่ตำแหน่ง ได้แก่ ขะรุตะ ปุนดา กระตะทาหลา และประสันตา จากนั้น “พระสั่งให้ประทานรางวัลตามหลัณพี่เลี้ยงแลมนตรี” (อิเหนา. 2516 : 16)

การให้รางวัลแก่ข้าราชการดังกล่าว จัดเป็นการประกอบทานวัตถุ คือ การให้ในรูปของสิ่งของต่างๆ ที่เอื้อต่อการดำรงชีวิต นอกจากแสดงถึงความเมตตา กรุณาที่ท้าวกูเรปันมีต่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาแล้ว ยังช่วยสร้างขวัญและกำลังใจ เป็นการอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อไพร่พลตรงตามจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ก่อให้เกิดความสำนึกในเมตตาคุณ เป็นพื้นฐานแห่งความจงรักภักดีต่อพระองค์

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าท้าวกูเรปันเป็นกษัตริย์ผู้มีความเมตตา กรุณา ให้ความอนุเคราะห์ต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาอันแสดงถึงความตั้งมั่นอยู่ในธรรมดังกล่าว แต่การกระทำบางอย่างของพระองค์ แสดงให้เห็นถึงวิสัยปญฺชนซึ่งยังคงมีความยึดมั่น ถือมั่นในเกียรติยศ ชื่อเสียง เห็นได้จากตอนท้าวกูเรปันทราบข่าวว่าประไหมสุหรีของท้าวดาหาให้กำเนิดพระธิดา คือ ระเด่นบุษบา พระองค์จึงสั่งเสนาทหารจัดเครื่องบรรณาการ พร้อมกับสิ่งของต่างๆ ไปรับขวัญและขอบคุณนางบุษบาให้กับอิเหนา “ตามจารีตบุราณสืบมา หวังมิให้วงศ์อื่นปน” (อิเหนา. 2516 : 25)

ต่อมา อิเหนาบิดพลีการอภิเษกกับนางบุษบา ทำให้ท้าวดาหาเคืองโกรธ ยกเลิกการศุภนาหงษ์ของบุคคลทั้งสอง พร้อมกับลั่นวาจาที่จะขกนางบุษบาให้ชายอื่นที่มาสู่ขอ จนกระทั่งระตูลุกรามาขอบคุณนางต่อท้าวดาหา พอใกล้กำหนดงาน ท้าวดาหาได้แจ้งกำหนดการอภิเษกให้เหล่าญาติวงศ์ทราบ ท้าวกูเรปันไม่เห็นด้วยกับการตัดสินใจของท้าวดาหา จึงเดินทางไปเจรจากับ

จรถามาขอตุนาหงันนางกับท้าวดาหา พอใกล้กำหนดงาน ท้าวดาหาได้แจ้งกำหนดการอภิเษกให้เหล่าญาติวงศ์ทราบ ท้าวกูเรป็นไม่เห็นด้วยกับการตัดสินใจของท้าวดาหา จึงเดินทางไปเจรจากับท้าวดาหา โดยพระองค์ให้เหตุผลว่า

จรถาซึ่งจะมาร่วมวงศ์	ชั่วทั้งรูปทรงแลศักดิ์ศรี
ดังเอาไปคมาปนกับมณี	ไม่ควรที่จะให้ครองกัน
ทั้งสุริยวงศ์พงศ์เผ่าก็ต่ำกว่า	จะเปรียบข้างพาราเขตจันทร์
กับเมืองขึ้นของเราก็อเท่ากัน	แม้เป็นวงศ์เทวัญก็ตามที่
ถึงสมบัติจะน้อยสักร้อยละ	ก็ควรที่จะให้นางโฉมศรี
นี่คงเข้าแกล้งเอาบุตร	ไปทุ่มทิ้งเสียที่คงคาลัย
	(อิเหนา. 2516 : 460)

และตอนสักขีพรีกษาเรื่องการจัดงานวิวาห์ให้กับอิเหนากับนางบุษบา ท้าวกูเรป็นเสนอให้ไปเชิญนางจินตะหรามาร่วมในพิธีนี้ด้วย เพื่อป้องกันคำครหาอันจะทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียงดังความว่า

จึงมีมธุรสพจนา	แก่สามอนุชารังสรรค์
อันอะหนะอิเหนากูเรป็น	ผิคนั้นใหญ่พินคณนา
เพราะเหตุใจหนุ่มก็หุนหัน	ไปผูกพันหลงรักจินตะหรา
แต่ก็เป็นพงศ์พันธุ์กันมา	หากไขว่วงศ์เทวเลศไกร
จำจะกันฉันทาราคี	อย่าให้มีผู้ล่วงติได้
จะให้เสนานำสารไป	ยังพิชัยหมันหยาธานี
ให้ระตุนำราชธิดา	มาแต่งการราชาภิเษกศรี
ทั้งอะหนะบุษบานารี	ให้เป็นที่อัศรราชชายา
จึงจะควรแก่ชาติดิวงศ์	อันดำรงพิภพแหล่งหล้า
อย่าให้เสียธรรมบุราณมา	อนุชาจะเห็นประการใด
	อิเหนา. 2516 : 1042-1043)

ข้อความดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่าท้าวกูเรป็นมีความยึดมั่น ถือนั่นในเกียรติแห่งความเป็นวงศ์เทวัญ ลักษณะเช่นนี้ส่งผลดีในด้านการครองคนที่เหมาะสมกับสถานภาพให้เป็นที่

ยำเกรงต่อผู้อื่น แต่ขณะเดียวกัน ความอึดมั่น ถือมั่นนี้ เป็นเหตุแห่งการ ปิดกั้นความสัมพันธ์กับภายนอกราชอาณาจักร เห็นได้จากเรื่องการจัดคู่นาหงันภายในเหล่าเครือญาติ แม้จะเป็นการประเพณีปฏิบัติ “ตามจารีตโบราณสืบมา” (อิเหนา. 2516 : 25) แต่ท้าวกูเรปัน ไม่ได้ยินดีที่จะผูกสัมพันธ์กับบุคคลในวงศ์ภักดิ์อื่น ดังที่พระองค์กล่าวถึงระตูลูกว่า

จรกาซึ่งจะมาร่วมวงศ์	ชั่วทั้งรูปทรงแลศักดิ์ศรี
คังเอาปีดมาปนกับมณี	ไม่ควรที่จะให้ครองกัน
ทั้งสุริยวงศ์พงศ์เผ่าก็ต่ำกว่า	จะเปรียบช้างพาราเขตข้ามซ์
กับเมืองขึ้นของเราก็อีกเท่ากัน	แม้เป็นวงศ์เทวัญก็ตามที่
	(อิเหนา. 2516 : 460)

ความอึดมั่นในราชวงศ์นี้ ยังส่งผลให้ท้าวกูเรปันเห็นชอบในการกระทำของบุคคลในครอบครัว ดังตอนอิเหนาเข้าเฝ้าท้าวกูเรปัน ภายหลังจากเกิดเหตุเพลิงไหม้เมืองคาหา และนางบุษบาหายตัวไป ท้าวกูเรปันได้ไต่ถามเอาความจริงจากอิเหนา ซึ่งอิเหนาก็เพ็ดทูลบิดเบือน ไปจากความจริง แต่ท้าวกูเรปันก็พิจารณาเห็นว่า

ใครจะว่ากระไรก็ตามที่	ตัวเจ้าคืออยู่อย่าวันไหน
ถึงจะพาไปจริงก็เป็นไร	พอเห็นก็จะ ไม่ผิดนัก
ช่วยได้ตุนาหงันกันมา	ทั้งประยูรวงศ์ก็สมศักดิ์
ใจหนุ่มกลัดกลุ้มด้วยความรัก	สุดคิดจึงลักเอานางไป
	(อิเหนา. 2516 : 551)

พระองค์ยัง “เอ็นดูโอรสจะน้อยใจ” (อิเหนา. 2516 : 551) จึงคิดแก้ปัญหาให้อิเหนาโดยจะขอนางจินดาสำหรับ รัชทายาทสังหารศัตรูตุนาหงันกับระตูลูกแทนนางบุษบา ทั้งๆที่นางนั้นก็มีศักดิ์เป็นหลานของพระองค์เช่นเดียวกับนางบุษบา

อย่างไรก็ตาม ลักษณะดังกล่าวของท้าวกูเรปัน ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อด้านการเมือง การปกครองของพระองค์แต่อย่างใด เนื่องจากพระองค์เป็นกษัตริย์ที่เคารพแก่บรรดากรุงกษัตริย์ในวงศ์เทวัญ รวมถึงเมืองต่างๆ เช่น เมืองหมันหย้า ต่างก็มีความยำเกรงต่อพระองค์ เมืองกูเรปันจึงเป็นราชอาณาจักรที่มั่นคง ประชาชนมีความร่มเย็นเป็นสุข

2. ท้าวดาหา

ท้าวดาหาครองกรุงดาหา เป็นอนุชาท้าวกูเรปัน และเป็นเชษฐาของท้าวกาหลังกับท้าวสิงห์คสาหรี ท้าวดาหา มีโอรส ธิดารวม 2 องค์ องค์แรกเป็นธิดาเกิดจากประไหมสุหรี ชื่อระเด่นบุษบาหนึ่งหรีด ท้าวกูเรปันขอศุภนาหงันไว้กับอืเหนา องค์ที่สองเป็นโอรสชื่อระเด่นสียะตราหนึ่งหรีดศุภนาหงันกับนางวียะดา ธิดาท้าวกูเรปัน

บทบาทและพฤติกรรมในฐานะธรรมราชาของท้าวดาหา มีดังต่อไปนี้

2.1 การอนุเคราะห์ต่อข้าราชการและราษฎรต่างเมือง

ปรากฏในลักษณะการให้รางวัล ดังตอนกำเนิดนางบุษบา ท้าวดาหาได้ “.../ประทานรางวัลมากมาย” แก่บุตรของเหล่าเสนาอำมาตย์ซึ่งถวายตัวเป็นพี่เลี้ยงของนางบุษบา จำนวนสี่คน คือ บาหยัน สำเห็จ ประเสหรัน และประลาหงัน

ตอนทูลท้าวล่าล่าเข้าเฝ้าท้าวดาหาเพื่อ ทูลราชสารสู่ขอนางบุษบาให้กับระตุงรกา ท้าวดาหาก็จเรงจาปราศรัยด้วยไมตรี แล้ว “จึงประทานเสื้อผ้าแพรพรรณ รางวัลแก่ทูตทั้งโยธี” (อืเหนา. 2516 : 241)

และตอนสิ้นศึกท้าวกะหมังกุหนิง ท้าวดาหาได้ปูนบำเหน็จรางวัลแก่ญาติวงศ์ ตลอดจนไพร่พลผู้มีส่วนช่วยทำสงครามจนมีชัยชนะ ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระองค์ทรงพิภพดาหา
ให้จัดสรรเครื่องทรงอลงการ	เอามาปูนบำเหน็จกองทัพบ
อันระเด่นมนตริกูเรปัน	เป็นจอมพลชั้นนี้ด้วย
มีชัยไพร่ระย้า	กะหมังกุหนิงนายทัพม้วยมุด
ประทานสังวาลย์เพชรรัตน์	จรจำรัสธำมรงค์มังกู
สังคามระดาบยุทธ์	วิหยาสะกำบุตรบรลย์
เครื่องประดับทับทิมทั้งนั้น	สร้อยสุวรรณสังวาลประทานให้
อัน สุหรานางงทรงชัย	ได้คุมทัพใหญ่ยกมา
ทั้งระเด่นกะหรีดตะปาดิ	ล้วนมีความชอบได้อาสา
ประทานเครื่องประดับอลงการ	มรดกรณาเหมือนกัน
พวกพี่เลี้ยงเสนีทั้งสี่กอง	ให้เจียดเงินพานทองเป็นหลั่นหลั่น
ทั้งเงินตราเสื้อผ้าแพรพรรณ	จัดสรรประทานทั่วทุกถ้วนาย
	(อืเหนา. 2516 : 368-369)

คุณลักษณะของท้าวดาหาอันแสดงให้เห็นถึงเมตตาคุณ และให้ความอนุเคราะห์ต่อผู้ที่อยู่ภายในราชสำนักและคนภายนอก ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 กรณีการให้รางวัลแก่ที่เลี้ยงทั้งสี่คนของนางบุษยานัน นับเป็นการสร้างแรงจูงใจให้ผู้รับตระหนักในหน้าที่ที่ตนได้รับมอบหมาย ความสำนึกในเมตตาคุณอันจะก่อให้เกิดความจงรักภักดี และตั้งใจปฏิบัติหน้าที่เพื่อสนองคุณของพระองค์ เช่นเดียวกับการให้รางวัลแก่ข้าทหารผู้มีความดี ความชอบ ซึ่งนอกจากเป็นแรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์แล้ว อาภรณ์ เครื่องประดับต่างๆ ที่ท้าวดาหาได้มอบแก่นายทหาร เป็นสิ่งแสดงถึงเกียรติยศ ซึ่งจะช่วยยกระดับฐานะทางสังคมของบุคคลเหล่านี้ ให้เป็นที่ยอมรับนับถือของประชาชน รวมไปถึงสิทธิประโยชน์ด้านต่างๆ ที่เอื้อต่อการดำรงชีวิตในสังคมอย่างมีความสุข

กรณีการให้รางวัลแก่ราชทูตแห่งกรุงลำคำ ไม่เพียงแต่ชี้ให้เห็นถึงการปฏิบัติหน้าที่ตามธรรมเนียมราชเท่านั้น หากยังแสดงเจตนาของท้าวดาหาที่มุ่งสร้างสัมพันธภาพระหว่างราชอาณาจักร ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 ว่าด้วยการผูกไมตรีกับประเทศอื่น ด้วย

จะเห็นได้ว่า การประพฤติ ปฏิบัติของท้าวดาหา ดังที่กล่าวมานี้ ล้วนเป็นคุณสมบัติที่ผูกใจเหล่าข้าราชการบริพารให้เกิดความซาบซึ้ง ศรัทธาในเมตตาคุณ อันหมายถึงความชอบธรรมที่ส่งผลดีต่อการควบคุมกำลังพลภายใต้การปกครองของพระองค์

2.2 การวางแผนด้านยุทธวิธีอย่างรอบคอบ มีสติ

ปรากฏตอนท้าวกะหมังกุหนิงยกทัพมาประชิดกรุงดาหา ฝ่ายสุหรานางโอรสของท้าวสิงห์หัดสำหรี ซึ่งนำไพร่พลมาช่วยด้านศึกครั้งนี้ ได้เสนอความคิดต่อท้าวดาหา โดยขอเกณฑ์กำลังพลจากบรรดาเมืองขึ้นน้อยใหญ่ ให้ยกมาสมทบกับกองทัพของเมืองสิงห์หัดสำหรี แล้วผนึกกำลังเข้าโจมตีข้าศึก เมื่อท้าวดาหาฟังดังนั้น พระองค์ก็ไม่เห็นด้วยกับความคิดของสุหรานาง จึงได้ชี้แนะยุทธวิธีแก่ผู้เป็นหลานว่า

เมื่อนั้น	พระผ่านภพดาหาสูงส่ง
จึงตรัสกับสุหรานาง	เจ้าคิดอ่านการณรงค์ทะนงนัก
ทัพเขายกมาย่อมสามารถ	ทั้งสิทธิ์ขาดความคิดแหลมหลัก
ม้ารถพลก็พร้อมพรัก	หมายจะหักที่ กล้าด้วยกัน
ไม่ควรคิดด่วนออกชิงชัย	ชอบอยู่ในพารารักขามัน
แม่น้ำข้าศึกประชิดติดพัน	บุกบันเข้าปล้นปืนกำแพง
เราจะรบรับไว้ให้หยุดยั้ง	แต่พอผ่อนหย่อนกำลังเข้มแข็ง
จึงยกหนักรอกหักเข้ากลางแปลง	จะมีชัยไม่แคลงวิญญูญาณ
ทัพช่วยก็ไม่ช้าจะมาทัน	พร้อมกันตีกระหนาบหลังหน้า

รุกรบกระทบนอกเข้ามา
เข้าเป็นผู้บัญชาในธานี

เห็นศึกก็จะล่าเลิกไป

โยธาหน้าที่เอาใจใส่

(อิเหนา. 2516 : 298-299)

การแสดงออกทางความคิดดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าท้าวดาหาเป็นผู้นำที่มีความละเอียดถี่ถ้วน ปราศจากความวู่วาม พระองค์มีความห่วงใยข้าทหาร ไม่ปรารถนาที่จะใช้กำลังพลอย่างสิ้นเปลือง และไม่ต้องการให้ไพร่พลจากสามนครราชทั้งหลายได้รับความเดือดร้อน และในที่สุดคำแนะนำของพระองค์ก็สัมฤทธิ์ผล เมื่ออิเหนายกพลมาสมทบกับทัพของสุหรานากง ร่วมกันรบกับข้าศึกจนได้ชัยชนะ ถึงแม้ว่าชัยชนะครั้งนี้ทำให้ท้าวกะหมังกุหนิง “มอคม้วยชีวังปลคปลง” (อิเหนา. 2516 : 338) ก็เนื่องมาจากเหตุในการสงคราม ไม่ได้เกิดจากเจตนาของท้าวดาหา เพราะพระองค์ต้องการเพียงแต่ให้ข้าศึกอ่อนกำลังและถอยทัพกลับไปเท่านั้น ดังที่ว่า “เห็นศึกก็จะล่าเลิกไป” (อิเหนา. 2516 : 299)

ดังนั้น ผลที่ได้จึงแสดงถึงคุณลักษณะของท้าวดาหาที่ตรงตามหลักธรรมดปะ คือ ความมุ่งมั่นในราชกิจโดยไม่เกียจคร้าน เนื่องจากความมุ่งหมายของพระองค์นั้น เพื่อป้องกันบ้านเมืองให้รอดพ้นการเบียดเบียนจากราชศัตรูก่อให้เกิดเสถียรภาพทางการเมือง ผลสัมฤทธิ์ดังกล่าวย่อมทำให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชามีความเชื่อมั่นในความคิด ตลอดจนเพิ่มพูนเดชาานุภาพของพระองค์ให้เป็นที่ครั่นคร้ามของราชศัตรู

นอกจากนี้ ท้าวดาหายังเป็นกษัตริย์ที่รักษาวาจาดังปรากฏตอนราชทูตนำสารของท้าวกูเรปขึ้นทูลต่อท้าวดาหา เพื่อแจ้งการเลื่อนกำหนดงานอภิเษกระหว่างอิเหนากับนางบุษบา เนื่องจากอิเหนาไปติดพันนางจินตะหรา ธิดาท้าวหมันหยหา และไม่ยอมออกจากเมืองหมันหยหา พอท้าวดาหาทราบความดังนั้นก็ขุนเคืองระคนกับความน้อยใจอิเหนา จึงกล่าวตักตุนหาญอิเหนากับบุษบา ทั้งยังถ่มวาจาไว้อ่อนน้อมเหลือทั้งห้องคว่ำ หากชายใดมาสู่ขอนางบุษบา พระองค์ก็จะยกให้ทันที โดยไม่คำนึงถึงวงศ์ตระกูล ดังความว่า

เมื่อนั้น	พระองค์ทรงพิภพดาหา
ทราบสารเคืองแค้นแน่นอุรา	จึงตรัสแก่กัลยาทั้งห้าองค์
จะรื้อร้องไปไยเล่า	อันลูกเราเขาไม่มีประสงค์
พระเชษฐารักศักดิ์สุริยวงศ์	จึงทรงอาลัยไกล่เกลี่ยมา
ซึ่งจะคอยท่าหลานตามสารศรี	อีกร้อยปีก็ไม่จากเมืองหมันหยหา
แต่จะเวียนงคงานการวิวาห์	จะซ้ำร้ายอายุหน้ายิ่งนัก
แม้ใครมาขอก็ให้	ไม่อาลัยที่ระคนปนศักดิ์

ถึงไพร่ประชาชาติทรลักษณ์	จะแต่งให้งามพักตร์พงศ์พันธุ์
ยังคิดยั้งแค้นแสนทวี	พระภูมิกลุ่มกลดอ้ออัน
เสด็จจากแท่นแก้วแพรวพรรณ	จรจรลเข้าในทึบไสยา
	(อิเหนา. 2516 : 214)

ต่อมา ระดูรกา อนุชาของท้าวลาล้า ได้ส่งราชทูตมาทูลสารต่อท้าวดาหาเพื่อสู่ขอนางบุษบา ยิ่งทำให้ท้าวดาหาเกิดความแค้นเคืองและน้อยใจอิเหนา อีก “ทั้งมานะกษัตริย์ดัดขาด” (อิเหนา. 2516 : 240) เป็นแรงผลักดันให้ท้าวดาหายอมให้ระดูรกาศูนาหงันกับธิดาของพระองค์ ยังผลให้ท้าวกูเรป็นเคื่อคร้อนใจ ถึงกับเดินทางเข้าเมืองดาหา เพื่อเจรจาล่วงลากับท้าวดาหาโดยอ้างถึงความต่ำศักดิ์ของระดูรกา ไม่เหมาะที่จะคู่ควรกับนางบุษบา ฝ่ายท้าวดาหา ก็ได้กล่าวแสดงเหตุผลของพระองค์ว่า

.....	
น้องก็แจ้งในทีกริยา	แต่ได้ออกวาทักใจ
เมื่อไปเลื่องจินตะหราวดี	ในหมั้นหยาดานีกรุงใหญ่
ได้อายประชาชนเป็นพันไป	จึงออกวาจาไว้แต่นั้นมา
.....	
ครั้นเห็นอิเหนาก็เอ็นดู	แต่มีรู้ที่จะทำเป็นโจน
ครั้นจะคืนวาทักอายใจ	ด้วยได้ให้เขาแล้วก็จำจน
	(อิเหนา. 2516 : 461)

คำกล่าวของท้าวดาหานี้ ชี้ให้เห็นว่าแท้จริงแล้วพระองค์ก็ไม่ปรารถนาที่จะขกนางบุษบาให้กับระดูรกาเช่นกัน แต่ด้วยความเจ็บใจ น้อยใจที่อิเหนาบิดพลิ้วไม่ยอมเข้าพิธีอภิเษกกับนางบุษบาตามกำหนด ทั้งยังไปติดพันนางจินตะหรา ย่อมหมายความว่าอิเหนาหมิ่นเกียรติ ไม่ซื่อตรง และไม่ให้ความเคารพยำเกรงต่อท้าวดาหา ทำให้ท้าวดาหาประชดอิเหนาโดยลั่นวาจาตัดศูนาหงันอิเหนาค่อน้ำนมเหลืทั้งห้า โดยไม่ทันยั้งคิด

การที่ท้าวดาหายอมรับระดูรกามาเป็นคู่ศูนาหงันของนางบุษบานั้น แสดงให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้รักษาวาจา แม้จะขัดแย้งกับความรู้สึก แต่พระองค์ก็ไม่ได้ถืออำนาจความเป็นกษัตริย์วงศ์เทวัญเพื่อปฏิเสธเจตนาของระดูรกา จึงก่อให้เกิดสัมพันธไมตรีระหว่าง กรุงดาหากับกรุงลาล้า ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 ว่าด้วยการผูกไมตรีระหว่างเมือง นำไปสู่การถือฤทธาการ

เมือง คังตอนศึกท้าวกะหมังกุหนิง ซึ่งระตูรกาได้จัดกำลังพลยกเข้ากรุงดาหา เพื่อ “ไปช่วยเข่นฆ่า ไพร” (อิเหนา. 2516 : 347)

ตอนท้าวกะหมังกุหนิงส่งทูตมาเข้าเฝ้าท้าวดาหาเพื่อสวามิภักดิ์นางบุษบาให้แก่วิหยาสะก้า ท้าวดาหาได้ปฏิเสธการยกนางบุษบาให้แก่โอรสของท้าวกะหมังกุหนิง ด้วยเหตุผลที่ระตูรกามาสวามิภักดิ์ก่อน ความมีสัจจะของท้าวดาหานี้ จึงเป็นคุณสมบัติประการหนึ่งที่ตรงกับหลักธรรมอาชวะ คือ มีความซื่อตรง อันเป็นแบบอย่างที่ดีและทำให้ผู้อื่นมีความเชื่อมั่น สรรพชาติต่อพระองค์อีกด้วย

3. ท้าวกาหลัง

ท้าวกาหลังเป็นกษัตริย์ครองกรุงกาหลัง พระองค์เป็นอนุชาของท้าวกูเรปันกับท้าวดาหา และเป็นเชษฐาของท้าวสิงหัดสำหรับ ท้าวกาหลังไม่มีโอรส พระองค์มีธิดา 2 องค์ องค์แรกเกิดจากประไพหมสุหรี ชื่อนางสะการะหนึ่งหัด ตูนาหงันกับสุหรานากง โอรสของท้าวสิงหัดสำหรับ องค์ที่สอง เกิดจากลิฏ ชื่อนางบุษบารากา ตูนาหงันกับกะหัดตะปาตี โอรสของท้าวกูเรปัน บทบาทและพฤติกรรมของท้าวกาหลังแสดงถึงความเป็นธรรมราชา ดังต่อไปนี้

3.1 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อผู้อื่น แบ่งเป็น 2 กรณี คือ

3.1.1 การอุปการะ ชุบเลี้ยงผู้มาสวามิภักดิ์ ปราบกฏตอนเสนาอำมาตย์ทูลความต่อท้าวกาหลังว่าอุณากรรมขอเข้าเฝ้าถวายความสวามิภักดิ์ เมื่อท้าวกาหลังทราบความดังนั้น

.....	
จึงตรัสว่าธรรมดาโจรไพร	จึงซบเชื้อวชาญชำนาญนัก
เรื่องฤทธิวิทยาสามารถ	องอาจรู้โจมไหมหัก
บัดนี้เข้าสวามิภักดิ์	เราจะจะชักชวนไว้
มาตรแม่นไพรมีมา	เห็นว่าพอจะวางใจได้
จึงสั่งตะหมังพลันทันใด	ให้แต่งไปรับมายังธานี
	(อิเหนา. 2516 : 640)

ตอนอุณากรรมเข้าเฝ้าท้าวกาหลัง พระองค์ได้พิจารณาอุปไมยทั้งคงามของอุณากรรม สอดคล้องกับกิริยาซึ่ง “ดูทีมิใช่ชาวป่า น่าจะเป็นสุริยวงศ์กษัตรา” (อิเหนา. 2516 : 645) จึงประสงค์ชุบเลี้ยงอุณากรรมเป็นบุตรบุญธรรม พร้อมกับจัดมอบสิ่งของ เครื่องยศต่างๆ ให้แก่อุณากรรมตามความเหมาะสม ดังความว่า

จึงประทานเครื่องยศอย่างกษัตริย์ พาทูรัดสั งวาลพานพระศรี
ให้อยู่วังดาหาปาดิ ตำแหน่งที่ลูกหลวงแต่ก่อนมา
(อิเหนา. 2516 : 646)

การที่อุณากรรณขอสวามิภักดิ์ต่อท้าวกาหลัง ย่อมหมายถึงความจงรัก ศรัทธาที่มีต่อ พระองค์เป็นพื้นฐาน ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ท้าวกาหลังวางใจอุปกับพระองค์ได้พิจารณาเห็นว่าอุณา กรรณเป็นผู้มีความพร้อมโดยเฉพาะด้านรูปสมบัติซึ่งจะเป็นสิ่งผูกใจให้ประชาชนยอมรับ อุณา กรรณในฐานะบุตรบุญธรรมของพระองค์ ขณะเดียวกันหากพิจารณาถึงข้อที่ท้าวกาหลังไม่มีโอกาส การชุลเลียงอุณากรรณนับเป็นวิธีแก้ไขปัญหาการสืบราชบัลลังก์ และการก่อกบฏซึ่งอาจเกิดขึ้นได้ การกระทำเช่นนี้ยังปรากฏในตอนปันหยีเข้าเฝ้าท้าวกาหลัง พระองค์ได้ฟังถึงถึงลักษณะ ของปันหยีที่ “น่าจะเป็นกษัตริย์เลิศไกร” (อิเหนา. 2516 : 668) และชักชวนปันหยีให้อยู่ร่วมกันใน ราชสำนักโดยจะชุลเลียงเป็นบุตรบุญธรรมเช่นเดียวกับอุณากรรณ ดังความว่า

จงอยู่ด้วยกันเถิดในธานี	พ่อหามีโอรสกุมารไม่
จะเลียงเจ้าเป็นบุตรสุดสายใจ	รักใคร่ให้ เหมือนอุณากรรณ
ทั้งสองป้องเสมอดวงเนตร	เป็นศรีนครเศขตฉันท
แม่นมีปัจจามิตรคิดพัน	จะ ได้ช่วยป้องกันธานี

(อิเหนา. 2516 : 668)

การประพฤติ ปฏิบัติของท้าวกาหลังดังกล่าว จึงชี้ชัดถึงความพยายามในการสร้างเสริม กำลังอำนาจ เพื่อรักษาเสถียรภาพทางการเมือง นอกจากนี้ยังป้องกันไม่ให้บุคคลทั้งสองประกอบ ทุจริตเป็นภัยต่อสังคมอีกด้วย

ต่อมาเมื่อย่าหรั่ง (สียะตรา) มาขอเข้าเฝ้าถวายความสวามิภักดิ์ ท้าวกาหลังก็กล่าวชักชวน ย่าหรั่งอีกเช่นกันว่า “เจ้าจงอยู่ในกาหลังวังเวียง พ่อจะเลียงเป็นบุตรบุญธรรม” (อิเหนา. 2516 :820) การอุปการะ ชุลเลียงผู้มาสวามิภักดิ์ดังกล่าว เป็นการประพฤติ ปฏิบัติที่แสดงถึงความมี น้าใจของท้าวกาหลัง อันจะส่งผลดีต่อการเพิ่มพูนอำนาจ และช่วยรักษาเสถียรภาพทางการเมือง ทั้ง ยังบ่งบอกถึงความห่วงใยประชาชน ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์คนภายใน ราชสำนักและคนภายนอกให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย การกระทำนี้เสมือนการสร้าง เกราะป้องกันเมือง เพราะอุณากรรณ และปันหยีต่างก็มีส่วนช่วยทำศึกป้องกันเมืองกาหลังจนได้ชัยชนะหลายครั้ง ดังศึกท้าวจะมาหารา ท้าวกะปาลัน ตลอดจนทำให้ราษฎรเชื่อมั่นและประจักษ์ใน

ความเป็นผู้ทรงธรรมของพระองค์ แต่ในทางตรงกันข้าม การกระทำของท้าวกาหลัง นี้ นับว่าขาดความระมัดระวังเรื่องอุบายใส่ศึกซึ่งอาจส่งผลกระทบต่อความมั่นคงทางการเมืองได้ ดังที่ป็นหิีนิกดำหนึว่า

.....	
องค์ศรีปิตราหน้าจ้ง	ไม่ระวังระไวพระทัยเบา
อุณากรรมมาอยู่ไม่ทันไร	ควรหรือไวใจให้ไปเฝ้า
	(อิเหนา. 2516 : 670)

3.1.2 การให้รางวัลแก่ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา แสดงถึงความเมตตา กรุณาต่อไพร่พล ดังตอนท้าวจะมาหราช ท้าวกะป้าหลันยกทัพมารุกรานเมืองกาหลัง ฝ่ายอุณากรรมและป็นหิีก็ได้นำไพร่พลออกรบจนมีชัยชนะ เมื่อสิ้นศึก ท้าวกาหลังก็แสดงความชื่นชมต่อบุคคลทั้งสอง พร้อมกับให้รางวัลแก่อุณากรรม ป็นหิี รวมทั้งนายทหารอื่นๆด้วย ดังความว่า

เจ้าทั้งสองศรีดังดวงเนตร	มิเลืยแรงบิตุเรศรักใคร่
ช่วยระงับดับเงืญให้เย็นใจ	ประชาชาวเวียงชัยได้สำราญ
จะเป็นที่เลื่องลือระบือยศ	ปรากฏไปทั่วทุกสถาน
บรรดาศัตรูหมุ่พาล	ใครรอคหาญด้านต่อจะม้วยมูค
แล้วสั่งให้ประทานเครื่องทรง	ดาบทศามรงค์มั่งกฏ
ทองกรแก้วชุมพูนุท	ให้สองราชบุตรเสมอกัน
อันพวกพีเลืยเสนี	แต่บรรดาได้ตีทัพจัน
เงินทองกองให้เป็นรางวัล	ตามหลันอันดับกันลงมา
	(อิเหนา. 2516 : 734)

ตอนป็นหิีกับย้าหรันรับอาสาท้าวกาหลังออกรบกับระตูจะมาหราช จนกระทั่งได้ชัยชนะ ท้าวกาหลังได้ให้รางวัลแก่บุคคลทั้งสอง และไพร่พลด้วย ดังความว่า

ตรัสแล้วเรียกเอาเครื่องทรง	ช้ามรงค์สั่งวาลประทานให้
แก่ป็นหิีย้าหรันทันใด	ทั้งสิ่งของเครื่องใช้ครบครัน
พวกระเค่นพีเลืยแลทวยหาญ	ก็ประทานสิ่งสมบัติจัดสรร

เงินทองเสื้อผ้าแพรพรรณ

ตามความชอบเป็นหลั่นกันมา
(อิเหนา. 2516 : 965)

การให้รางวัลแก่ผู้มีความดีความชอบดังกล่าว นับเป็นการประกอบทาน คือ ทานวัตถุ หมายถึงการให้ ทรัพย์สินสิ่งของ ช่วยสร้างขวัญและกำลังใจแก่ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ทั้งยังช่วยยกระดับฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจของไพร่พล นำไปสู่สิทธิประโยชน์ในการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ส่งผลให้ท้าวภายหลังมีความชอบธรรมด้านการปกครอง บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข

4. ท้าวประมอตัน

ท้าวประมอตันเป็นกษัตริย์แห่งกรุงประมอตัน พระองค์ไว้เฮอร์สและธิดา วันหนึ่ง ท้าวประมอตันออกประพาสป่า ได้พบกับอุณากรรม หรือนางนุชบาจึงชวนอุณากรรมมาอยู่เมืองประมอตัน โดยชุบเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม ภายหลังก็ทราบความจริงว่าอุณากรรมคือ นางนุชบา

ท้าวประมอตันเป็นกษัตริย์ที่มีบทบาท การกระทำแสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” ดังนี้

4.1 การอนุเคราะห์ต่อคนภายในราชสำนักและคนภายนอกให้มีความสุข

ลักษณะที่ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 นี้ ปรากฏตั้งแต่แรก เมื่อท้าวประมอตัน พบอุณากรรม และประสงค์จะรับอุณากรรมมาเป็นบุตรบุญธรรม ดังความว่า

ครั้นถึงจึงมีพจนารถ	ตรัสประภาษโอภาปราศรัย
ดูก่อนกุมารายาใจ	พ่อไว้เฮอร์สแลบุตร
เชิญเจ้าเข้าไปด้วยบิดา	ยังพาราประมอตันกรุงศรี
จะเลี้ยงเป็นโอรสร่วมชีวี	มิให้เคืองราศีเท่าของโย
ตัวพ่อนับวันจะชรา	จะเสกพระลูกยาให้เป็นใหญ่
ครอบครองสวรรยาราชย์	สืบสุริยวงศ์ไปในพารา
	(อิเหนา. 2516 : 569)

หลังจากนั้นอุณากรรมเข้าเมือง ท้าวประมอตันได้จัดงานสมโภชพร้อมกับประทานเครื่องยศ ทรัพย์สินบริวารอันสมควรแก่สถานภาพสำหรับอุณากรรม ทั้งยังส่งเสริมให้อุณากรรมเรียนรู้วิชาการรบ เพื่อประโยชน์ด้านการป้องกันภัยจากราชศัตรู ดังความว่า

แล้วประธานเครื่องทรงลงการ เงินทองเสื้อผ้ามากมี
 ทั้งช้างม้าข้าคนชายหญิง ทุกสิ่งสารพันถ้วนถี่
 ประธานวังคาหาปาดิ ตำแหน่งที่ลูกหลวงแต่ก่อนมา
 แล้วให้เรียนรู้การณรงค์ สำหรับองค์พระ โอรสา
 อันสองพี่เลี้ยงกัลยา พระเมตตารักใคร่ให้ปัน
 (อิเหนา. 2516 : 570)

การชุบเลี้ยงอนุาภรณ์นี้ แสดงถึงน้ำใจไมตรี และความเมตตา กรุณาของท้าวประมอดัน ที่ส่งผลต่อการเพิ่มพูนอำนาจของพระองค์ ดังตอนอนุาภรณ์นำไพร่พลออกติดตามหาอิเหนา ระหว่างทางได้รับกับระตูปะตารา และระตูทั้งห้าเมืองจนมีชัยชนะ ระตูเหล่านั้นจึงแสดงความ สวามิภักดิ์ต่ออนุาภรณ์ ด้วยการยกโอรส ธิดาของตนให้กับอนุาภรณ์

ต่อมา อนุาภรณ์และพี่เลี้ยง หนีออกจากเมืองประมอดันไปบวชเป็นเณร ท้าวประมอดันได้ให้ความอนุเคราะห์ต่อบรรดาโอรส ธิดาของระตูห้าเมืองซึ่งอยู่ในฐานะเชลยศึก เสมือนเชื้อสายของพระองค์เอง ไม่แตกต่างจากที่เคยปฏิบัติต่ออนุาภรณ์ ดังความว่า

จึงประธานวังลูกหลวงให้ ทั้งสิ่งของเครื่องใช้เป็นหนักหนา
 พระเลี้ยงเป็นโอรสธิดา มิให้อนาทรร้อนใจ
 เย็นเข้าจันเฝ้าอัครา จะว่างเว้นเวลาที่หาไม
 มีความเสน่หาอาลัย ดังในสุริย์วงศ์เชื้อชิด
 (อิเหนา. 2516 : 797)

การกระทำของท้าวประมอดันดังกล่าว จึงเป็นปัจจัยแห่งมิตรภาพ เท่ากับสร้างไมตรี ระหว่างเมือง ในฐานะที่โอรส ธิดาเหล่านั้นเป็นผู้มาจากเมืองต่างๆ สอดคล้องกับหลักจักรวรรดิวัตร ข้อ 2 (ว่าด้วยการผูกไมตรีกับประเทศอื่น) ซึ่ง ลักษณะแห่งความเป็นมิตรไมตรีนี้ ปรากฏในตอนท้าว ล่าช้าและระตูจากห้าเมืองยกพลมาประชิดเมืองประมอดัน หวังจะชิงโอรส ธิดาของตนกลับคืน (ภายหลังจากทราบข่าวว่าอนุาภรณ์ออกจากเมืองประมอดันไปแล้ว) ฝ่ายสังคามาระดาที่อาสาท้าว ประมอดันออกรบ จนทัพระตูทั้งหกเมืองปราชัยและขอสวามิภักดิ์ต่อท้าวประมอดัน ท้าวประมอดัน ก็ไม่ได้แสดงความโกรธเคืองบรรดากรุงกษัตริย์เหล่านั้น แต่ได้กล่าวมัญรสาจากต่อระตูทั้งหกเมือง พร้อมกับชี้แจงเหตุผลที่ไม่สามารถคืน โอรส ธิดา แก่ระตุนั้นได้ ความว่า

จึงมีบัญชาอันสุนทร	ดูก่อนหกกษัตริย์เรื่องศรี
ธรรมดาโอรสแลบุตร	ประเพณีข่มรักทั้งแดนไตร
แต่เจ้าของเขายังมีอยู่	เราไม่รู้ที่จะคืนให้
เม้นปิ่นหิมาราบเมื่อไร	จะส่งไปตามคำอุณากรรม
ซึ่งท่านมาราวีตีเมือง	เราก็กินแค้นเคืองไม่เคียดฉันท
ว่าแล้วเรียกเชลยทั้งนั้น	ให้มาบังคมคัลพระบิดา
	(อิเหนา. 2516 : 995)

ถ้อยคำดังกล่าว จึงผูกใจระตูทั้งหกเมืองให้เกิดความจงรักภักดีต่อท้าวประมอดัน ความเป็น

ซึ่งพระองค์โปรดเทศทั้งนี้	พระคุณหาที่สุดไม่
ขอเอาพระเชษฐาในข	ปกไปกว่าจะม้วยชีวี
	(อิเหนา. 2516 : 995)

แล้วท้าวประมอดันก็มอบรางวัลตอบแทนความดี ความชอบแก่สังคามาระดา รวมทั้งพี่เลี้ยงและข้าทาสที่ออกศึกครั้งนี้ด้วย

จากที่กล่าวมานี้ ล้วนแสดงให้เห็นว่าท้าวประมอดันเป็นกษัตริย์ที่มีน้ำใจ ให้ความสำคัญต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาและผู้อื่น อันเป็นปัจจัยแห่งมิตรภาพและการเกื้อกูลทางการเมือง บ่งบอกถึงจิตใจและบุคลิกภาพภายนอกของพระองค์ที่อ่อนโยน ตรงกับหลักธรรมมัททวะ มีเมตตา กรุณา เป็นพื้นฐาน प्रารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข ไม่คิดเบียดเบียน ซึ่งเกี่ยวโยงไปสู่ผลประ โยชน์ในการปกครองประเทศโดยความชอบธรรม

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

1. พระพันวษา

พระพันวษาเป็นตัวละครกษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา ตอนต้นเรื่องกวีได้กล่าวขอเกียรติพระพันวษา โดยอ้างถึงความทรงเดชและทรงธรรมของพระองค์ว่า

ครั้นว่าไหว้ครูแล้วจับบท	ให้ปรากฏเรื่องราวกล่าวมาแต่ก่อน
ครั้นสมเด็จพระพันวานรากร	ครองนครกรุงศรีอยุธยา
เกษมสุขแสนสนุกดังเมืองสวรรค์	พระเดชนั้นแผ่ไปในทิศา
เป็นปิ่นภพโลกโลกา	ครอบครองไพร่ฟ้าประชากร

เมืองขึ้นน้อยใหญ่ในอาณาเขต	เกรงพระเดชทั่วหมคสยคสยอน
ทุกประเทศเขตขอบพระนคร	ชลีกร่อนเกล้าอภิวันท์
พร้อมด้วยโกไคยไอศุรย์	สมบุรณ์พูนสุขเกษมสันต์
พระองค์ทรงทศพิธราชธรรม	ราษฎรทั้งนั้นก็ยินดี ฯ
	(ขุนช้าง ขุนแผน. 2513 :1)

จากเนื้อเรื่อง บทบาท การกระทำของพระพันวษาที่แสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” มีดังต่อไปนี้

1.1 การอนุเคราะห์ เกื้อกูล ต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา แบ่งเป็น 3 กรณี คือ

1.1.1 การให้วัตถุ สิ่งของเป็นรางวัล คือ ทานวัตถุ ปราภฏครั้งแรกคอนขุนศรีวิชัยพา ขุนช้างเข้าเฝ้าถวายตัวต่อพระพันวษา พระองค์ได้ตอบแทนน้ำใจแก่สองพ่อลูก ดังความว่า

ตรัสพลางทางสั่งพนักงาน	จัดของพระราชทานทั้งเสื้อผ้า
พ่อลูกกราบงามลงสามลา	ด้วยทรงพระกรุณาก็นิดี
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 15)

คอนพลายแก้วอาสาขากทัพไปตีเมืองเชียงทอง เพื่อกำราบพระเจ้าเชียงทอง จากกรณีหันไปอ่อนน้อมต่อฝ่ายพระเจ้าเชียงใหม่ พระพันวษามีความพอใจพลายแก้วที่รับอาสาศึกครั้งนี้

จึงสั่งเกณฑ์ไพร่มิไค่นาน	ทั้งทหารพลเรือนกรมน้อยใหญ่
เร่งรัดจัดกันไนทันใด	ให้ฉ้วนครบครันทันการ
แล้วประทานเงินตราผ้าเสื้อ	ก่อเกื้อให้กำเรบใจทหาร
เจ้าพลายแก้วได้รับพระราชทาน	กัมกรานทูลองค์พระทรงชัย
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 180)

เช่นเดียวกับคอนพระเจ้าเชียงใหม่ส่งสาส์นท้าพระพันวษา ขุนแผนได้ทูลชวนนักโทษ 35 คน เป็นทหารอาสา ร่วมออกศึกครั้งนี้ พร้อมกับมีการประลองวิชาแสดงความสามารถต่อหน้าพระที่นั่ง เมื่อเป็นที่พอใจแล้ว พระพันวษาก็ประทานรางวัลแก่นักโทษทั้ง 35 คน ดังความว่า

ลองถวายสิ้นทั้งสามสิบห้า	ต่างสำแดงวิชาเป็นลำดับ
แล้วมาหมอบเรียงเคียงค่านับ	รับสั่งให้ประทานรางวัลพลัน

คนหนึ่งเงินตราห้าคำถึง กับผ้าสำหรับหนึ่งให้จัดสรร
 ทั้งเพิ่มนอกออกไปให้ต่างกัน ตามไม่มีมอันใครเอกโท
 (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 615)

ภายหลังจากมีชัยแก่ทัพเชียงใหม่ พระพันวษาก็ให้รางวัลแก่นักโทษทั้ง 35 คน และบรรดา
 ลูกหาบซึ่งติดตามกองทัพ พร้อมกับไพร่พลชาวล้านช้างซึ่งตามมาส่งนางสร้อยทองด้วย ดังความว่า

แล้วตรัสสั่งพลันในทันใด ยังพวกไพร่ไปทัพสามสิบห้า
 ทั้งอ้ายพวกหาบตามโยธา เอาเงินตราผ้าให้เป็นรางวัล
 แล้วให้ยกราชการงานเมือง ปลดเปลื้องหน้าที่ทุกสิ่งสรรพ
 สังกัดไว้ในอาตมาทันที ค่อมทัพขันจึงเรียกใช้
 ให้มันมีตราภูมิคุ้มห้ามขาด ทั้งอากรขนอนตลาดอย่าเก็บได้
 ทำบาญชีนายหมวดกองไว้ ให้ขึ้นแก่จมนไว้อันทั้งนั้น
 ส่วนนายไพร่พวกลาวล้านช้าง ที่ตามมาส่งนางสร้อยทองนั้น
 จงบีกเงินเสื้อผ้ามาให้มัน แล้วส่งไปเวียงจันทน์ทั้งไพร่นาย
 (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 777-778)

การให้รางวัลในลักษณะดังกล่าว จัดเป็นการให้ความอนุเคราะห์แก่ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา
 ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์คนภายในราชสำนักและคนภายนอกให้มีความ
 สุข ไม่ปล่อยปละละเลย แสดงว่าพระพันวษาซบเลี้ยง บำรุงข้าทาสของพระองค์อย่างทั่วถึง และ
 เอาใจใส่ เปี่ยมด้วยเมตตา กรุณา เป็นการปลุกฝังความจงรักภักดีต่อพระองค์ สร้างขวัญ กำลังใจ
 เพื่อ “ก่อเกื้อกำเริบใจทหาร” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 180) อันจะเป็นประโยชน์ด้านการปกครองไพร่
 พล สร้างความสามัคคี เสริมความมั่นคงทางเสถียรภาพด้านการเมืองอีกทางหนึ่ง

1.2.1 การเลื่อนยศ บรรดาศักดิ์เป็นบำเหน็จความดี ความชอบ ดังตอนพระพันวษาเลียบ ศ
 ให้พลายแก้วเป็นขุนแผน เพราะเหตุที่พลายแก้วยกทัพไปทำศึกเชียงใหม่จนมีชัยชนะ โดย “ให้รางวัล
 นั้นเกินที่อาสา” (ขุนช้าง ขุนแผน. 2513 : 273) ดังความว่า

ครานั้นพระองค์ได้ทรงฟัง จึงดำรัสตรัสสั่งพระหมื่นศรี
 ประทานของต้องตามความชอบมี เจียดกระบี่เสื้อใส่ได้ประทาน
 ตัวอ้ายพลายให้ตั้งเป็นขุนแผน อยู่รักษาเขตแดนที่ปลายด่าน

กุมไพร่ห้าร้อยคอยเหตุการณ์

แล้วประทานเรือยาวเกี้ยว

(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 273)

ตอนพระพันวษาทราบข่าวว่าเจ้าเชียงใหม่ส่งไพร่พลไปดักชิงนางสร้อยทองระหว่างเดินทางเข้าถวายตัวต่อพระองค์นั้น ขุนแผนกับพลายงามได้อาสาออกรบ และสามารถจับตัวพระเจ้าเชียงใหม่ไว้ได้ พระพันวษาจึงพิจารณาความดี ความชอบแก่สองพ่อลูก โดยเลื่อนบรรดาศักดิ์ขุนแผนเป็นพระสุรินทรฤาชัย รั้งเมืองกาญจนบุรี ส่วนพลายงามนั้นให้เป็นจมื่นไวยวรรณาด หัวหมื่นมหาดเล็กฝ่ายขวาดังความว่า

อ้ายขุนแผนพลายงามมีความชอบ

ขุนแผนให้ไปรั้งกาญจนบุรี

ลัปทนคนโทลาดหมากทอง

สำหรับใช้ไปณรงค์สงคราม

ให้เป็นทีพระสุรินทรฤาชัย

แล้วตรัสสั่งคลังในมิได้ช้า

ทั้งเสื้อผ้าสมปักปุมสำน

ส่วนอ้ายลูกชายพลายงามนั้น

ยังหนุ่มแน่นว่องไวมิใช่น้อย

จะตั้งแต่งให้มิ่งให้ถึงใจ

ให้เป็นจมื่นไวยวรรณาด

พระราชทานเครื่องยศแลเงินตรา

ภูจะตอบแทนมิ่งให้ถึงที่

มีเจียรกระบี่เครื่องยศให้คงาม

ช้างจำลองของประทานทั้งคันห้าม

ให้สมตามความชอบที่มีมา

มไหสุรบถักคี่มีสง่า

เติมเงินตราสิบห้าซังเป็นรางวัล

พระราชทานมากมาหลายหล่น

จะให้มันมียศปรากฏไป

ควรเอาไว้ใช้สอยให้ใกล้ใกล้

ให้สมที่มีชัยได้เมืองมา

หัวหมื่นมหาดเล็กเฝ้าขวา

ปุมสำนเสื้อผ้าสารพัน...

(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 775)

ตอนท้ายเรื่อง กล่าวถึงพลายชุมพลจับเถรขวาดได้ พระพันวษาจึงแต่งตั้ง “ให้มันเป็นทีหลวงนายฤทธิ จะเอาใช้ชื้ออยู่กับกู” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 1087)

ข้อสังเกตประการหนึ่ง จะเห็นได้ว่าการตอบแทนผู้สร้างคุณงามความดี มีบทบาทแก่กองทัพทั้ง พลายแก้ว พลายงาม พลายชุมพล ซึ่งต่างมีความสัมพันธ์กันทางสายเลือด สะท้อนให้เห็นถึงระบบอุปถัมภ์ในสังคมกรุงศรีอยุธยา อันมีส่วนสนับสนุน และจูงใจให้ข้าทหารทั้งหลายมุ่งกระทำความดีความชอบสนองพระองค์ เพื่อผลประโยชน์ต่อประเทศชาติ หาก “ใครทำดีได้ประทานถึงพานทอง” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 540) นับเป็นความพยายามของพระพันวษา ที่พระองค์ต้องการ

สร้างผลประโยชน์ให้กับบ้านเมืองโดยอาศัยความร่วมมือจากผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาเป็นสำคัญ ดังนั้น นอกจากการอนุเคราะห์ เกื้อกูลแก่เหล่าข้าราชการ ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 แล้ว ยังมีนัยสะท้อนถึงคุณลักษณะของพระองค์ที่ตรงกับหลักทศพิธราชธรรมในข้อตะ ว่าด้วยความมุ่งมั่นประกอบกิจ ไม่เกียจคร้านอีกด้วย

1.1.3 การตอบแทนน้ำใจด้วยการกระทำตามคำร้องขอของข้าทหาร แสดงถึงความเอื้ออาทรต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ดังตอนพระพันวษาสั่งประหารขุนช้าง ภายหลังจากชำระคดีขุนช้างวิวาทกับพระไวย ครั้นนี้พระไวยได้ทูลขอให้พระองค์อภัยโทษแก่ขุนช้าง ดังความว่า

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาท	องค์อิศราธิราชรังสรรค์
ซึ่งขุนนายขุนช้างล้างชีวิต	กระหม่อมฉันก็แสนจะแค้นใจ
ก็มันหมายแก้แค้นแทนขุนช้าง	แต่มารดาขวางเป็นข้อใหญ่
จะทิ้งให้โสกศลย์บรรลีย์	ก็เหมือนไม่คิดถึงคุณของมารดา
จึงกลั้นโกรธกราบทูลบาทมลาย	ขอรับพระราชทานซึ่งโทษา
ขอพระองค์ทรงพระกรุณา	แก้ข้าพระพุทธเจ้าผู้รักดี ๆ
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 840)

เมื่อพระพันวษาฟังดังนั้น

จึงตรัสว่าดูราย้ายหมื่นไวย	โทษ้ายช้างไซ้ถึงเป็นผี
จะยกให้ไม่ประหารผลาญชีวิ	ทั้งนี้เพราะกูเอ็นคูมึง
อีแม่จะได้หายคลายโสกเศร้า	เพราะลูกเค้าได้ดีเป็นที่พึ่ง
อันคนโทษทุจริตผิดลี้ซึ่ง	โทษถึงชีวิตจะบรรลีย์
กูนี้ไม่พอใจให้ใครแก้	มึงจะแทนคุณแม่จึงยกให้
ตรัสแล้วสั่งราชรองเมืองไป	เร่งถอดอ้ายขุนช้างในฉับพลัน
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 840-841)

ตอนพระพันวษาสั่งประหารนางวันทอง พระไวยก็ทูลขออภัยโทษให้แก่มารดา ซึ่งพระพันวษาก็ยอมยกโทษให้ ดังความว่า

กรานั้นสมเด็จเงินเรนทร์สุร	ฟังงมื่นไวยทูลเป็นถ่วงถี้
----------------------------	---------------------------

ขอบพระทัยให้เมตตาปราณี
 เอ็งได้ทำดีมีความชอบ
 แต่ยังมีถึงขอบที่ขอบใจ
 ถ้าผิดจากมึงแล้วกูไม่ให้
 เหวยอ้ายท่ายน้ำจงเร็วพลัน
 บอกกับเจ้ากรมขมราช
 ญกโทษโปรดให้จมีนไว

ญนี้สงสารอ้ายหมื่นไว
 ก็ตอบแทนแล้วเป็นไหนไหน
 จะยกโทษแม่ให้เป็นรางวัล
 ใครขอก็จะพลอยมาอาสัญ
 ออกไปด้วยกันกับหมื่นไว
 อย่าพิศพาควันทองให้ดักขัย
 รีบไปอย่าทันเขาฟันลง ฯ
 (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 881-882)

จะเห็นได้ว่า การอภัยโทษแก่ขุนช้างและนางวันทองตามคำขอของพระไวยดังกล่าว สืบเนื่องมาจากความเมตตาที่พระองค์มีต่อพระไวยมาตั้งแต่ต้น เพราะพระไวยเป็นทำความดี ความชอบแก่บ้านเมือง แสดงให้เห็นว่าพระพันวษาเป็นกษัตริย์ที่รู้จักเอาใจขุนนาง รับฟังข้อเสนอแนะต่างๆ แสดงถึงความต้องการที่จะให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชานั้นรู้สึกว่าคุณพระองค์ไม่ได้ทอดทิ้งหรือมองข้ามความสำคัญของขุนนางแต่อย่างใด การกระทำเช่นนี้เป็นวิธีตัดปัญหาความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนางที่อาจส่งผลกระทบต่อความสันคลอนทางอำนาจของคุณพระองค์ ขณะเดียวกัน ผู้ที่ได้รับการอภัยโทษก็จะเกิดความสำนึกในความเมตตา กรุณาของคุณพระองค์ เท่ากับเปิดโอกาสให้ผู้กระทำผิดหาอาญาได้ปรับเปลี่ยนและระมัดระวังไม่ให้เกิดพฤติกรรมอันไม่พึงประสงค์อีกต่อไป อันจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองบ้านเมือง

การที่ผู้มีอำนาจสูงสุดตอบแทนน้ำใจแก่ขุนนางด้วยวิธีการดังกล่าว จึงแสดงถึงคุณธรรมที่ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ เกื้อกูลแก่ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา และหลักธรรมทศพิธราชธรรมข้อ “ทาน”(การให้) คืออภัยทาน ช่วยเสริมสร้างภาพลักษณ์แห่ง “ธรรมราชา” แก่พระองค์อีกประเด็นหนึ่ง

1.2 ความเอาใจใส่ต่อราชกิจ

เห็นได้จากข้อความตอนต้นเรื่อง ซึ่งกล่าวถึงพระพันวษาว่า “ทรงดำริราชการงานเวียงชัย จนประทมหลับไปในราตรี ฯ” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 19) และอีกตอนหนึ่งเนื้อความได้กล่าวถึงการปฏิบัติราชกิจของคุณพระองค์ว่า

ยามกลางวันนั้นออกพระโรงรัตน์
 ทั้งเหนือใต้ไพร่ไม่มีมา

มีแต่ตรัสสรวลสันต์ทรงสรรหา
 สำราญใจไพร่ฟ้าประชานี
 (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 539)

การประพฤติ ปฏิบัติดังกล่าว แสดงว่าพระพันวษาเอาใจใส่ต่อราชกิจตรงกับหลักธรรมคป คือ ความมุ่งมั่นประกอบกิจ โดยไม่เกียจคร้าน ยังผลให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ประชาชนเชื่อมั่นใ เสถียรภาพทางการเมืองภายใต้การปกครองของพระองค์

1.3 ความเที่ยงธรรม

ปรากฏในลักษณะการพิจารณาคดีความแก่ผู้กระทำผิด โดยเที่ยงธรรม ดังตอนขุนช้าง เพ็ดทูลต่อพระพันวษาว่าขุนแผนก่อกบฏ หวังจะ “ชิงเอากรุงไกรไ้เป็นเจ้า ว่ากล่าวหยาบซ้ำ สามานย์”(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 435) และชิงนางวันทองไป พร้อมกับทำร้ายคนด้วย เมื่อพระ พันวษาฟังดังนั้น พระองค์ก็ตรัสตรองการณั ไม่ฟังความข้างเดียว จึงสั่งจมนัศรีและจมนัไว้ออกไป ตัวขุนแผนมาชำระคดีความเพื่อให้ข้อเท็จจริงปรากฏ ดังความว่า

ครานั้นสมเด็จพระพันวษา	ทรงตรัสตราเนื้อความไปตามเรื่อง
เหม่เหม่ฮ้ายขุนแผนทำแค้นเคือง	แต่ยกเอื้องอยู่กระไรฮ้ายขุนช้าง
เท็จจริงอย่างไรมิได้เห็น	จะเป็นเหมือนมันว่าก็ผิดอย่าง
เกิครบพุ่งกันที่กลางทาง	จริงบ้างเท็จบ้างฤคิณดู
.....	
ฟังความข้างเดียวเห็นเลี้ยวลับ	จึงตรัสกับจมนัศรีจมนัไว
เอ็งจงออกไปเป็นแม่ทัพ	กำกับรีพลน้อยใหญ่
เกณฑ์คนห้าพันเลือกสรรไป	จงจัดให้พร้อมถ้วนกระบวนทัพ
.....	
บอกมันว่ากูให้เข้ามา	ถ้อยความว่าจะชำระให้
เกี่ยวข้องหมองกันด้วยอันใด	อย่าได้กล่าวตัวมาไม่มาดี
	(ขุนช้าง ขุนแผน. 2513 : 435-436)

ตอนขุนช้างวิวาทกับพระ ไวย ถูกพระ ไวยตีจนสลบ ขุนช้างได้เข้าเฝ้าพระพันวษาทูลความ โดยใส่ไคล้ว่าพระ ไวยทำทายอำนาจพระองค์ ดังคำพูดว่า “แต่ด้อยแล้วมิหน้าซ้ำทำทาย ถึงเจ้านาย ของมึงหากแล้วไม่...”(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 818) พระพันวษาจึงสั่งตำรวจโนไปตามพระ ไวยมา สอบสวนคดีความกับขุนช้าง จนกระทั่ง

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงชัย

วินิจฉัยในสำนวนถ้วนถี่

อ้ายขุนช้างเอามุสาพาที	ในคดีพิรุณทุกประการ
แต่พยานร่วมกันยังคิดใจ	ผิดวิสัยความหลวงกระทรวงศาล
เดี๋ยวนี้แพ้นั้นบนจนพยาน	อ้างเองยังกลับค้ำนทุกคนไป
ถึงจะพูดจาประสาเมา	ก็จัดเอาเป็นข้อพิรุณได้
ถ้าสั่งกรมเมืองให้คิดไม้	ครูเดียวก็จะ ได้เท็จจริงกัน
แต่ครั้งนี้อ้ายไวสโพรคปราน	ไพร่บ้านพลเมืองก็ล้อเล่น
จะเป็นเข้ากับอ้ายไวสโพรคปราน	จริงเท็จทั้งนั้นใครจะรู้
จำจะต้องพิสูจน์ตามกระบวน	ให้มันสิ้นสำนวนที่ต่อสู้
เท็จจริงข้างใครให้คนดู	ตัวกูจึงจะพ้นคนนิินทา
.....	
แต่ข้อหาฆ่าฟันนั้นลับนาน	ไม่มีพยานขอพิสูจน์ทั้งสองข้าง
ยังไม่แน่ว่าหมื่นไวหรืออ้ายช้าง	มิพิสูจน์ให้กระง้างซึ่งกิจจา
ปรึกษาเสร็จตรัสสั่งสี่พระครู	ไปดูให้โจทก์จำเลยมันจัดหา
เครื่องสำหรับค้ำน้ำให้ทำมา	ไปปักหลักลงที่หน้าตำหนักแพ
เข้ามณฑลกันวันพรุ่งนี้	จนถึงที่วันค้ำน้ำเจ็ดค้ำแน่
ให้กำกับกันอยู่คอยดูแล	ให้พร้อมแต่เวลาบ่ายโมงปลาย
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 824-825)

การพิจารณาคดีความระหว่างขุนช้างกับพระไวยนี้ จะเห็นได้ว่าพระพันวษาไม่ได้เอนเอียงเข้าข้างขุนนางฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง การกระทำดังกล่าวจึงตรงกับหลักธรรมอวิโรชนะ คือ ความไม่เอนเอียงหวั่นไหวต่อสิ่งเร้าที่จะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรม แสดงให้เหล่าขุนนางทั้งหลายประจักษ์ว่าความยุติธรรมของพระองค์ ไม่ให้เกิดคำครหานินทา อันเป็นที่มาแห่งความชอบธรรม ดังที่กล่าวว่า “เท็จจริงข้างใครให้คนดู ตัวกูจึงจะพ้นคนนิินทา” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 824)

นอกจากการชำระคดีความขุนนางแล้ว พระพันวษายังทำหน้าที่ ชำระคดีให้กับเครือญาติของขุนนางอีกด้วย ดังกรณีนางสร้อยฟ้าใส่ความนางศรีมาลา แต่เนื่องจากคดีนี้ขาดพยานหลักฐาน พระองค์จึง “ต้องเรียกศรีมาลามาวา่กัน ให้เห็นสัตย์ธรรมข้างผู้ใด” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 1030) เมื่อไม่สามารถเอาผิดกับผู้ใดได้ด้วยเหตุผลที่ชัดเจน พระพันวษาก็ใช้วิธีปรึกษาขุนนางชั้นผู้ใหญ่ โศกยิตกฏหมายเป็นที่ตั้ง คึงความว่า

ครานั้นพระองค์ผู้ทรงศักดิ์	เป็นปิ่นปักหลักโลกนาถา
ทรงฟังคำทูลเป็นมุลมา	จึงตรัสปรึกษาไปจับพลัน
ดูก่อนเจ้าพระยาเสนามัตย์	กูฟังเรื่องประหลาดเป็นความขัน
ถ้อยคำแก้เกี้ยวเลี้ยวติดพัน	กฎหมายก่อนนั้นเป็นอย่างไ
ความใคร่ไม่มีซึ่งพยาน	ตระลาการเอาจริงยังไม่ได้
จะพิจารณาว่าฉันใด	ที่จะให้เป็นจริงทุกสิ่งอัน
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 1031)

ท้ายที่สุด พระพันวษาจึงให้นางสร้อยฟ้า นางศรีมาลาเข้าพิธีลุยไฟพิสูจน์ความสัตย์ การนี้พระพันวษาได้ติดตามเผ่าดูการพิสูจน์ความสัตย์ของสองนาง โดยตลอด และสั่งให้ขุนแผน พระไวย พลายชุมพลซึ่งร่วมเป็นสักขีพยานครั้งนี้ กระทำพิธีสาบานตนเพื่อแสดงความสัตย์สุจริตในหน้าที่ด้วย

.....	
ทรงรำพึงถึงเมียขมื่นไวย	ได้สั่งลุยไฟไว้วันก่อน
กูจะต้องดูแลให้แน่นนอน	เสด็จออกบัญชาด้วยทันใด
.....	
แล้วพระองค์ทรงตรัสไปบัดคล	อ้ายขุนแผนชุมพลพระไวยหา
อย่าให้เขาสงสัยในวิญญาน์	สาบานเสียต่อหน้าอย่าเข้าใคร
ขุนแผนพระไวยพลายชุมพล	ทั้งสามคนสาบานถวายให้
ถ้าแม่นข้าพเจ้าเข้าข้างใด	ให้दनรทหนักไหม้ในโลกันต์
จะตั้งจิตให้ตรงจงแท้เที่ยง	ไม่ลำเอียงนี้กร้ายหมายมั่น
ทั้งสร้อยฟ้าศรีมาลาไม่อาชรรย์	ทูลแล้วบังคมคัลลงบัดคลฯ
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 1042)

บทบาทของพระพันวษาในฐานะตุลาการสูงสุดนี้ นอกจากจะชี้ชัดถึงความเอาใจใส่ด้านก ปกครอง ดูแลไพร่พลแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นนโยบายการบริหารของพระองค์ซึ่งต้องการเน้นให้เหล ขุนนางและชนทั้งหลายตระหนักในคุณค่า ความสำคัญของคุณธรรมความสัตย์ ทั้งเป็นนัยแห่ง การ ห้ามชนทั้งหลายไม่ให้ประพฤติดิฉิธรรม ชักนำตัวอย่างเพื่อให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริต ตรงตามหลัก จักรวรรดิวัตรข้อที่ 8 ดังที่นางศรีมาลาสามารถพิสูจน์ให้เห็นถึงความสัตย์ซื่อตรงของคนเป็นประจักษ์

พยานเด่นชัด พระพันวษาจึงกล่าวชื่นชมนางศรีมาลา และลดหย่อนโทษนางสร้อยฟ้าตามคำเรียกร้องของนางศรีมาลาเช่นกัน ดังความว่า

จึงตรัสชอบใจศรีมาลา	มิ่งนี้หาอาฆาตของเวรไม่
อยู่ในสัจธรรมล้ำเหลือใจ	หากว่าอิจญ์ไรมันใจพาล
มิ่งขอโทษก็โปรดชีวิตให้	แต่ละเลียงมันไว้อุบาทว์บ้าน
นานไปมันจะทำให้รำคาญ	กูชี้ครั้นจะคุมมิ่งลุยไฟ

(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 1042)

ดังนั้น การใช้อำนาจตุลาการด้วยความเที่ยงธรรม ให้ประจักษ์แก่บรรดาขุนนางและชนทั้งหลายดังกล่าว จึงถือเป็นการวางกรอบปฏิบัติแก่สังคมชาวกรุงศรีอยุธยาโดยทางอ้อม อันจะทำให้เกิดอำนาจที่ชอบธรรม สร้างความเชื่อมั่น วางใจในข้อปฏิบัติด้านอื่นๆภายใต้การนำทางการเมื่อการปกครองของพระพันวษา

อย่างไรก็ตาม นอกจากคุณธรรมข้อต่างๆของพระพันวษาดังกล่าวมานี้ บางครั้งพระองค์ก็ใช้วิธี แก้ไขปัญหาหรือดำเนินการด้วยอำนาจและอารมณ์ที่แสดงถึงความเป็น “เจ้าชีวิต” ดังตอนไล่ประหารขุนไกร และตอนประหารนางวันทอง แม้จะส่งผลกระทบต่อสภาพจิตใจของตัวละครที่เกี่ยวข้อง แต่เป็นความเด็ดขาดที่ย้ำเตือนจิตใจบรรดาข้าราชการบริพารทั้งหลายให้ระมัดระวังด้านการประพฤติ ปฏิบัติตน เพื่อให้เป็นที่พอใจของกษัตริย์ ดังคำพูดของขุนแผนที่ว่า “ถ้าขึ้นขัดรับสั่งแล้วหลังยับ” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 181) คำพูดของกุมารทองซึ่งเตือนขุนแผนไม่ให้ประทุษร้ายต่อขุนช้างว่า “ไม่กลัวอาญาเจ้าชีวิตหรือ” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 381) แม้แต่พระเจ้าล้านช้างก็ส่งสอนนางสร้อยทองให้ระมัดระวังเรื่องการวางคน เมื่อจะ ไปถวายตัวต่อพระพันวษา “เพราะถ้าจอมกษัตริย์ฯ พระทัย มักเกิดภัยอันตรายหลายสถาน” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 572)

ด้วยเหตุนี้ พระพันวษาจึงเป็นกษัตริย์ที่เปี่ยมด้วยธรรมานุภาพ และเดชานุภาพ หรือมีลักษณะร่วมระหว่างธรรมราชาและเทวราชาอย่างเห็นได้ชัด

2. พระเจ้าล้านช้าง

พระเจ้าล้านช้างเป็นกษัตริย์แห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต มเหสีชื่อนางเกสร มีธิดาชื่อนางสร้อยทอง เมืองแรกพระเจ้าเชียงใหม่แห่งนครเชียงใหม่ได้ส่งราชทูตมาทูลสารต่อพระเจ้าล้านช้างเพื่อส่งชื่อนางสร้อยทองเป็นชายา ฝ่ายพระเจ้าล้านช้างก็ไม่ยินดียกริดาให้แก่พระเจ้าเชียงใหม่ ด้วยเหตุนี้พระองค์เกรงว่าการขัดใจพระเจ้าเชียงใหม่จะก่อให้เกิดภัยทางการเมือง จึงตัดสินใจกษัตริย์นางสร้อยทอง

ให้พระพันวษา เพราะเห็นว่าพระพันวษาเป็นกษัตริย์ผู้เปี่ยมด้วยอำนาจบารมี และคิดว่าการผูกสัมพันธ์ญาติเช่นนี้ จะส่งผลดีต่อการสร้างความร่วมมือในด้านป้องกันภัยจากเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายพระเชียงใหม่เมื่อทราบข่าวว่าพระเจ้าล้านช้างถวายนางสร้อยทองต่อพระพันวษาก็เกิดความแค้นเคืองส่งทหารไปดักชิงนางสร้อยทองระหว่างเดินทางเข้ากรุงศรีอยุธยา พระพันวษาจึงให้ขุนแผนกับพลายงามนำพลไปโจมตีเมืองเชียงใหม่จนแตกพ่ายและจับตัวพระเจ้าเชียงใหม่ไว้ได้

จากบทบาท การกระทำของพระเจ้าล้านช้าง แสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” ดังต่อไปนี้

2.1 การรับฟังเหตุผลของผู้อื่น

คุณลักษณะประการนี้ เห็นได้จากตอนพระเจ้าล้านช้างมีความ “แค้นคั่งพระทัยเป็นหนักหนา” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 546) เมื่อพระเจ้าเชียงใหม่ส่งราชทูตมาทูลสารสู่ขอนางสร้อยทองไปเป็นชายา พระองค์ถึงกับสั่งยกกองทัพไปเมืองเชียงใหม่และสั่งประหารราชทูต ดังข้อความว่า

แล้วตรัสประภาษปรึกษาไป	ผู้ใหญ่ที่นั่งฟังดูหุ
ว่าเล่นเจรจาข้ามหน้ากู	พร้อมกันอยู่เร่งยกกองทัพไป
กูจะไปล้อมเมืองอ้ายเชียงอินทร์	ฆ่าเสียให้สิ้นไม่วีได้
อ้ายผู้ถือสารมานั้นไสร	เร่งเอาไปตัดหัวเสียประจาน
ตรัสกริ้วกระโทกพระบาท	จับพระแสงเงืองจะสังหาร
สนั่นก้องทั่วท้องพระโรงธาร	เพี้ยกวางภวานาพินพาไป ฯ
	(ขุนช้างขุนแผน.2513 : 546-547)

ฝ่ายอุปราช เมื่อเห็นพระเจ้าล้านช้างกริ้วโกรธเช่นนั้น จึงทูลให้ยับยั้งสติอารมณ์ พร้อมกับแนะนำให้พระองค์ส่งสารตอบปฏิเสธพระเจ้าเชียงใหม่ไปโดยยกเหตุผลอันควร

ฝ่ายว่าอุปฮาดกราบทูล	ขอพระนเรนทร์สุรผู้เป็นใหญ่
งดก่อนผ่อนไว้ในพระทัย	อันพระเจ้าเชียงใหม่ให้สารมา
อย่าเพื่อทรงพระ โกรธพิโรธนัก	ไม่ควรจักฆ่าทูตให้สังขาร
เป็นแต่ข้าของท่านท่านไ้มา	ทุกประเทศจะนิินทาไม่ควรการ
ขอบสั่งให้กลับไปยังเมือง	ยกเอียงโต้ตอบราชสาร
อย่าตัดพ้อแต่พ้อเป็นประมาณ	ปานกลางว่านางยังไม่ควร
.....	
ไว้เป็นพนักงานเกล้ากระหม่อม	เพี้ยกวางเห็นพร้อมเหล่าทหาร

มิให้เคืองเบื่องบาทพทมาลย์ ขอเคชะมีสารนั้นตอบไป ฯ
(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 546)

ในช่วงแรก จะเห็นได้ว่าความโกรธของพระเจ้าล้านช้างนั้น สืบเนื่องมาจากความไม่พอใจพระเจ้าเชียงใหม่ กรันอุปราชทูลให้พระเจ้าล้านช้างระงับความโกรธพร้อมกับชี้แนะแนวทางแก้ปัญหาดังกล่าว พอพระองค์ “ฟังเหตุก็สงบพระทัยได้” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 547) แสดงว่าพระเจ้าล้านช้างเป็นกษัตริย์ที่รับฟังเหตุผลของผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา รู้ระงับความโกรธด้วยสติปัญญา ู้พิจารณาซึ่งเหตุผล ไม่ถือมั่นในอำนาจ การประพฤติดังกล่าวจึงตรงกับหลักธรรมอีกโกระ คือความไม่ถือโกรธ กอปรด้วยขันติ คือ ความอดทน อดกลั้นต่อโทสจริตอันเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนผู้อื่น

นอกจากนี้ ยังแสดงถึงสภาวะทางจิตใจของพระเจ้าล้านช้างที่ปราศจากความแข็งกระด้าง ความอ่อนโยน สะท้อนถึงแนวปฏิบัติด้านการปกครองของพระองค์ที่ให้ความสำคัญต่อขุนนาง เป็โอกาสให้เหล่าขุนนางมีบทบาท กล้าแสดงออก และเสนอความคิดเห็นต่างๆเพื่อประโยชน์ของบ้านเมือง ดังที่อุปราชเสนอตัวรับหน้าที่เรื่องส่งสารตอบพระเจ้าเชียงใหม่ว่า “ไว้เป็นพนักงานเกล้ากระหม่อม” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 547) ซึ่งเป็นผลดีต่อการบริหารบ้านเมือง

2.2 การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างเมือง

การประพฤติ ปฏิบัติในกรณีนี้ สืบเนื่องจากพระเจ้าล้านช้างส่งราชสารตอบปฏิเสธที่ยกนางสร้อยทองให้แก่พระเจ้าเชียงใหม่ พระองค์เกรงว่าการขัดใจพระเจ้าเชียงใหม่นี้อาจนำไปสู่ก่อกวนทางการเมืองขึ้น จึงคิดผูกไมตรีกับกรุงศรีอยุธยาด้วยการยกนางสร้อยทองให้กับพระพันวษา เพราะเห็นว่าพระพันวษาเป็นกษัตริย์ผู้เปี่ยมอำนาจบารมี “ทุกประเทศเกรงหมดสยดสยอม” ทั้งยัง “ครองธรรม์สุจริตเป็นใหญ่” (ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 555) อันจะเป็นที่พึ่งสำหรับกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ หกองทัพเชียงใหม่ยกมารุกรานดังพระเจ้าล้านช้างกล่าวกับนางเกษรว่า

.....	
จะพึ่งพาอาศัยเห็นไม่เคือง	เขาลือเลื่องทรงธรรม์อยุธยา
อาณาจักรปราบไปในทิศ	ลือฤทธิ์ทุกประเทศภาษา
เราถวายสร้อยทองพระธิดา	ถึงเชียงใหม่ยกมาก็รับกัน
ทหารอยุธยาจะมาช่วย	ไม่ทิ้งเราไว้ขอสาธุ
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 549)

จะเห็นได้ว่า การตัดสินใจยกนางสร้อยทองเป็นบาทบริจาริกาของพระพันวษานั้น เป็นทางเลือกที่ดีกว่าสำหรับพระเจ้าล้านช้าง เพราะการสร้างความสัมพันธ์ฉันท์ญาติกับเมืองมหาอำนาจอย่างกรุงศรีอยุธยา นอกจากจะเป็นการสร้างฐานอำนาจที่มั่นคงภายนอกราชอาณาจักรแล้ว ยังทำให้พระเจ้าล้านช้างเชื่อมั่น และวางใจในสวัสดิภาพ ความเป็นอยู่ของนางสร้อยทอง การกระทำดังกล่าวไม่เพียงแต่เป็นการผูกไมตรีกับต่างเมือง ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อ 2 ว่าด้วยการผูกไมตรีกับประเทศอื่น) เท่านั้น หากยังเป็นความพยายามปกป้อง รักษาความสงบสุขของประชาชน ซึ่งเกี่ยวโยงกับเสถียรภาพทางการเมือง ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ชนทั้งหลายให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย และแสดงความเป็นผู้นำที่เสียสละตรงกับหลักธรรมปริงจาคะ คือ ขอมัตตปราศจากริศา โดยให้นางไปอยู่เป็นบาทบริจาริกาพระพันวษา เพื่อผลประโยชน์ของบ้านเมือง ดังคำพูดของนางเกสรซึ่งกล่าวปลอบประโลมนางสร้อยทองว่า

ครานั้นจึงโหมนางเกสร	สองกรกอดลูกแล้วปลอบว่า
อย่าตรมใจไปนักนะลูกยา	มิใช่พระบิดาจะไม่รัก
.....	
■ เพราะเหตุบ้านเมืองจะเคืองเค้าน	แสนวิตกเท่านี้ดอกลูกเอ๋ย
หาไม่ไหนเล่าจะละเลย	ให้ทรมเซชพลัดพรากต้องจากไป
จะเปลื้องทุกข์พ่อแม่ก็แต่เข้า	เหมือนสำเภาพาข้ามทะเลใหญ่
ทั้งไพร่ฟ้าประชาชนจะพันภัย	เพราะว่าได้พึ่งองค์พระลูกรัก
	(ขุนช้างขุนแผน. 2513 : 568)

บทบาท การกระทำของพระเจ้าล้านช้างดังกล่าวมานี้ ชี้ให้เห็นว่าพระองค์เป็นผู้นำที่มีความเป็น “ธรรมราชา” กอปรด้วยคุณธรรมประการต่างๆ มีความรอบคอบ รู้จักวางแผนป้องกันปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในอำนาจ อันเป็นปัจจัยที่สร้างประโยชน์สุขแก่บ้านเมือง

นิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี

1. พระอภัยมณี

พระอภัยมณีเป็นกษัตริย์กรุงผลึก เป็นโอรสของท้าวสุทศน์กับนางปทุมเกสร แห่งเมืองรัตนา พระองค์ มีอนุชาชื่อศรีสุวรรณ พระอภัยมณีถูกบิดาขับออกจากเมืองพร้อมกับอนุชาตั้งแต่อายุได้ 15 ปี เนื่องจากท้าวสุทศน์ไม่พอใจที่พระอภัยมณีเลือกเรียนวิชาเป่าปี่ ศรีสุวรรณเรียนวิชากระบี่

กระบอง ทั้งสองพี่น้องจึงต้องออกเดินป่า อันเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการผจญภัย จนกระทั่งพระอภัยมณี ได้ครองกรุงผลึก ซึ่งเป็นเมืองของนางสุวรรณมาลี มเหสีของพระองค์

พระอภัยมณีมีโอรส ธิดา รวมห้าองค์ คือ สีนสมุทร โอรสนางผีเสื้อสมุทร สุตสาครโอรส ของนางเงือก นางสร้อยสุวรรณกับนางจันทร์สุภา ธิดาแฝดซึ่งเกิดจากนางสุวรรณมาลี และมังคลา โอรสซึ่งเกิดจากนางละเวงวันพา

ในฐานะกษัตริย์ บทบาท การกระทำของพระอภัยมณีที่แสดงให้เห็นลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ดังนี้

1.1 การให้ความอนุเคราะห์ต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา

ได้แก่ การให้รางวัลโดยมอบวัตถุสิ่งของต่างๆแก่ข้าทูลหาญ คังตอนพระอภัยมณีมอบหมายให้ศรีสุวรรณกับสินสมุทรไปเยี่ยมท้าวสุทัศน์ที่กรุงรัตนา ก่อนออกเดินทาง พระอภัยมณีได้

.....	ให้จัดสิ่งเสื่อมาประทาน
อันพวกไพร่ไทยฝรั่งทั้งแขกเทศ	ได้บำเหน็จถ้วนทั่วตัวทหาร
	(พระอภัยมณี. 2517 : 365)

หลังจากนั้น พราหมณ์सानนได้ถือสารแจ้งข่าวการ ไปเยือนกรุงรัตนาของศรีสุวรรณให้พระอภัยมณีทราบ พระองค์จึงประทานรางวัลแก่พราหมณ์सानน พร้อมกับสาธุศรัทธาทั้งหลายที่เคยปรนนิบัติรับใช้พระองค์ตั้งแต่ครั้ง โดยสารเรือกำปั่นมาด้วยกัน และจัดให้ไปอยู่ตามหัวเมืองรอบนอก เพื่อทำหน้าที่แจ้งเหตุเข้าศึก ดังความว่า

พระทราบเรื่องเปลื้องทรวงที่ห้วงหลัง	ด้วยพร้อมพรั่งเผ่าพงศ์พระวงศา
จึงปลดเปลื้องเครื่องทรงอลงการ	ประทานसानนพราหมณ์ด้วยความรัก
ทั้งพวกไพร่ได้บำเหน็จแล้วเสร็จสรรพ	ทูลลากลับล่องลมไปรมจักร
พระ โฉมขององค์อภัยวิไลลักษณ์	บำรุงรักษาราษฎรไม่ร้อนรน
แล้วรางวัลบรรดาสานุศรัทธา	ซึ่งตามติดปรนนิบัติเมื่อขัดสน
ล้วนเงินจามพราหมณ์แขกฝรั่งปน	ทั้งร้อยคนคู่ยากลำบากมา
ประทานเมียสาวสาวขาน้อยน้อย	ถ้วนทั้งร้อยรูปร่างตามภาษา
กับกำปั่นบรรทุกเกลือข้าวปลา	ทั้งเงินห้าร้อยทั่วทุกตัวคน
ให้ไปอยู่บุรีรอบขอบประเทศ	คอยแจ้งเหตุตื่นลึกศึกสิงหล
ให้มีไพร่สำหรับอยู่กับตน	ทั้งร้อยคนคนละร้อยไม่น้อยใจ ฯ
	(พระอภัยมณี. 2517 : 403)

การให้รางวัลแก่บรรดาศาสนิกษียังกล่าว แสดงว่าพระอภัยมณีมีความระลึกถึง และไม่ทอดทิ้งผู้ร่วมเคราะห์ชะตากรรม เป็นการเอื้อเฟื้อ เกื้อกูลที่ส่งผลให้เกิดมิตรภาพที่เหนียวแน่น เพิ่มพูนความจงรักภักดีต่อพระองค์

ตอนสิ้นศึกเก้าทัพ และพระอภัยมณีหายคลุ้มคลั่ง พระองค์ได้ส่งนางสุวรรณมาลีให้ปูนบำเหน็จรางวัลแก่ไพร่พลด้วย ดังความว่า

จรงรางวัลชั้นแต่ไพร่ให้ได้ถ้วน
ที่วายวาทกลางณรงค์ให้วงศ์วาน

พอสมควรยศศักดิ์อัศจรรย์
รับประทานถ้วนทั่วทุกตัวคน ฯ

(พระอภัยมณี. 2517 : 505)

การประพุดติ ปฏิบัติตามหลักธรรมข้อ “ทาน” เป็นวัตถุทานนี้ แสดงถึงความเมตตา กรุณาของพระอภัยมณีที่มีต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา รู้จักเอาใจไพร่พล สร้างแรงจูงใจให้มุ่งสนองต่อราชประสงค์ของพระองค์อย่างเต็มความสามารถ อันก่อประโยชน์ต่อความมั่นคงของเมืองผลึก และเพิ่มพูนความจงรัก ความศรัทธาในสถาบันกษัตริย์ ดังถ้อยคำของชาวต่างชาติทูลต่อพระองค์ว่า

ฝ่ายจีนจามพราหมณ์ฝรั่งแขกเทศ
ได้กำปั่นกรรยาทั้งข้าไท
ต่างทูลว่าถ้าแผ่นดินเมืองผลึก
จะเจ็บแค้นแทนพระคุณการุญรัก

สุจริตรักพระองค์ไม่สงสัย
เหมือนเกิดใหม่ยังมีอินดินัก
ต้องทำศึกกับลังกาอาณาจักร
สามีกักคืต่อเจ้ากินข้าวเกลือ

(พระอภัยมณี 2517 : 404)

1.2 ความอ่อนโยน

พระอภัยมณีเป็นกษัตริย์ที่มีความอ่อนโยน ปรากฏชัดเจนโดยทางวาจา คือ มีวาจาอ่อนหวาน ไพเราะนุ่มนวล ไม่เกรี้ยวกราด ลักษณะเช่นนี้ปรากฏตั้งแต่แรก เมื่อนางมณฑามเหลืทำวลิลราชเชิญพระอภัยมณีครองเมืองผลึก พระอภัยมณีได้กล่าวถ้อยคำ แสดงถึงความอ่อนน้อมถ่อมตนว่า พระองค์นั้น ไม่เหมาะสมที่จะได้ครองบัลลังก์เมืองผลึก ดังความว่า

พระ โฉมยทรงสดับอภิวาท
พระมารดาปรานีมีอาลัย
แต่ข้านี้มิได้ทำซึ่งความชอบ
ด้วยเดิมเข้ามาอยู่เกาะแก้วพิสดาร
จนเรือแตกแยกไปได้มาปะ

เชิงฉลาดขี้นบ้องสนองไซ
พระคุณใหญ่หลวงล้นพันประมาณ
ไม่ควรมอบสมบัติพิสดาร
ได้โดยสารพระบิดามารานี้
โดยสารพระธิดามารศรี

อันคุณของน้องสุวรรณมาลี
 ด้วยกำในบรรดาโยธาหาญ
 อันตัวเข้ามาถึงได้พึงพิง
 ถึงรับรับทัพลังกาเข้ามาด้วย
 จนมีผัดคึดพันทุกวันนี้
 ขอพระองค์ทรงถามทราบสงวน
 เป็นผู้น้อยพลอยอาสาภาระนั้น

ก็ยังมืออยู่กับข้าสัจจาจริง
 ของกุมารกับของแม่น้องหญิง
 เป็นความจริงลูกนี้จนพระชนนี
 มิได้ช่วยพระธิดามารศรี
 พระบุตรกริ้วโกรธเป็นโทษทัณฑ์
 ลูกไม่ควรที่จะได้ไอศวรรย์
 ถึงเขตก้นแล้วก็ข้าขอลาไป ฯ
 (พระอภัยมณี. 2517 : 333)

คำกล่าวนี แสดงถึงความสำรวมวาจาใจ สะท้อนให้เห็นบุคลิกภาพของพระอภัยมณีที่มี
 ความอ่อนน้อมต่อผู้อาวุโส แม้แต่ผู้อยู่ในฐานะศัตรูคู่ศึกลูกอย่างอุศเรน พระอภัยมณีก็ใช้วาจาอ่อนหวาน
 ไพเราะ ไม่มีท่าทีว่าโกรธแค้นอุศเรนแต่อย่างใด จากข้อความที่ปรากฏตอนอุศเรนพ่ายศึกและถูกจับ
 ตัวไว้ได้ ดังความว่า

จึงสุนทรอ่อนหวานชาญฉลาด
 เมื่อแรกเริ่มเดิมก็ได้เป็นไมตรี
 มาขัดข้องหมองหมางเพราะนางหนึ่ง
 อันวิสัยในพิภพแมนับกัน
 ซึ่งครั้งนี้พี่พาเข้ามาไว้
 ให้น้องหายคลายเคืองเรื่องธุระ
 ทั้งกำปั่นบรรดาโยธาทัพ
 ทั้งสองข้างอยู่ตามความสบาย

เราเหมือนญาติกันคอกน้องอย่าหมองศรี
 เจ้ากับพี่เล่าก็รักกันหนักครั้น
 จนได้ถึงรบสู้เป็นคู่กัน
 ก็หมายมั่นจะใคร่ได้ชัยชนะ
 หวังจะได้สนทนาวินาสะ
 แล้วก็จะรักกันจนวันตาย
 จะคืนกลับไปให้เหมือนใจหมาย
 เชิญภิปรายโปรดครัสสัคย์สัญญา ฯ
 (พระอภัยมณี. 2517 : 412-413)

แม้ว่าอุศเรนไม่ยินดีในถ้อยคำของพระอภัยมณี เพราะความเคืองแค้นที่เกี่ยวข้องกับนาง
 สุวรรณมาลี ดังกล่าวว่า “จะจับตัวผิวเมียมามัดไว้ แล้วจะให้เล่าเนื้อเอนเกลือกทา” (พระอภัยมณี.
 2517 : 413) แต่พระอภัยมณีก็ไม่แสดงกิริยาอาการ โกรธเคือง กลับกล่าวว่า

จึงว่าเจ้าเล่าก็ยังกำลังแค้น
 จะปล่อยไปไม่สังหารผลาญชีวิต

จะทดแทนทำสงครามก็ตามจิต
 ด้วยว่าคิดคุณน้องสนองคุณ

เดี๋ยวนี้เล่าเขาก็ป่วยจะช่วยเจ้า
พระน้องจงสรงเสวยเหมือนเคยคุ้น

แทนที่เรามาเรือเจ้าเกือหนุน
พระการุญรู้ว่าด้วยอาลัย ฯ
(พระอภัยมณี. 2517 : 414)

ถ้อยคำดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าพระอภัยมณีเป็นผู้รู้จักควบคุมสติอารมณ์ได้ดี สอดคล้องกับ
คุณธรรมอภิปุระ คือความไม่โกรธ มีความเยือกเย็นสุขุม ที่สำคัญคือ การรู้สำนึกบุญคุณของอุศเรน
ซึ่งเคยให้ความช่วยเหลือ อันแสดงถึงความกตัญญู ไม่ถือตนว่าเป็นผู้มีอำนาจเหนือกว่า

ตอนพระอภัยมณีพบนางละเวงวันพา พระองค์ก็กล่าวถ้อยคำอ่อนหวานต่อนาง เสมือนว่า
นางนั้นมีใช้ศรัทธาของพระองค์ ดังความว่า

พระน้องหรือชื่อละเวงวันพารา
จงหยุดยั้งรั้งราจะพาที่
พี่จงจิตคิดตามข้ามสมุทร
จะถมชลจนกระทั่งถึงลังกา
จงแข่งความตามในน้ำใจพี่
อย่าเคลือบแคลงแห่งจิตคิดประวิง

อย่าหวั่นหวาดวิญญูณ์มารศรี
ไม่มาตีศรีสวัสดิ์เป็นคังจา
มาด้วยสุดแสนสวาทปรารณา
เป็นสุราแผ่นเดียวเจียวจริงจริง
ไม่ราศีเคื่องข้องแม่น้องหญิง
สมรมึงแม่วันพาจงปราณี ฯ
(พระอภัยมณี. 2517 : 532)

คำพูดของพระอภัยมณีสั่งกล่าว แม้แสดงออกถึงความเข้ารู้ แต่ในฐานะที่นางละเวงวันพา
เป็นศัตรูทางการเมือง คำพูดอ่อนหวานเช่นนี้ย่อมทำให้นางมีจิตใจไหวหวั่นตามวิสัยสตรีเพศ ส่งผลดี
ต่อพระอภัยมณีในแง่ความได้เปรียบในชั้นเชิงศึก ผูกใจฝ่ายตรงข้ามให้คลายมานะอหังการ ลดความ
ดริ้งเดียด ซึ่งนางละเวงเองก็ยอมรับในตัวพระอภัยมณี ดังความว่า

เธอพูดคี่ปดังฟังเสนาะ
แม้ถนอมกล่อมกลอกเหมือนดอกไม้

จะฉอเลาะลูปต้องทำนองไหน
จะชื่นใจน้องยาทุกราตรี
(พระอภัยมณี. 2517 : 535)

คุณสมบัติความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน ไพเราะ นอกจากมีอิทธิพลต่อการสร้างมิตรไมตรี
แล้ว ยังชี้ให้เห็นว่าพระอภัยมณีปรารถนาที่จะประนีประนอมกับฝ่ายตรงข้าม ไม่ผูกพยาบาท และ
ไม่นิยมการกระทำรุนแรง ดังตอน พระอภัยมณีส่งปล่อยเชลยศึกซึ่งอยู่ในเมืองผลึก ให้ออกจากคุก
แล้วให้กลับเมืองของตน ความว่า

ให้ยกโทษโปรดฝรั่งทั้งระเด่น	ที่จับเป็นคุมขังไว้ทั้งสอง
พอเจ็ดหลาบปราบปรามตามทำนอง	แล้วคืนของข้าไทที่ไม่ตาย
ให้ทั้งลำกำปั่นสลับแล่น	ไปเขตแดนตามประสงค์จางงหมาย
แขกฝรั่งทั้งเจ้าทั้งบ่าวนาย	กราบถวายบังคมลาไปธานี ฯ

(พระอภัยมณี. 2517 : 926)

ด้วยเหตุที่พระอภัยมณีเป็นผู้ที่มีความอ่อนน้อม อ่อนโยนดังกล่าว จึงทำให้พระองค์เป็นบุคคลที่มีเสน่ห์ ผูกใจผู้ใกล้ชิดให้เกิดความรักใคร่ เป็นปัจจัยแห่งการผูกมิตรจนเกิดประ โยชน์ต่อพระองค์เองและบ้านเมือง

1.3 ความมุ่งมั่นประกอบกิจ การกระทำอันก่อประ โยชน์แก่บ้านเมืองประเดี๋ย่นี้ เห็นได้จากการประพุดติ ปฏิบัติของพระอภัยมณี ดังต่อไปนี้

1.3.1 การชุบเลี้ยงผู้มีความรู้ ความสามารถ เกิดจากความต้องการวางฐานอำนาจเพื่อรักษาเสถียรภาพของเมืองผลิก ปรากฏตอนพระอภัยมณีสั่งให้อาลักษณ์ปิดประกาศหาผู้มีความรู้ ความสามารถเพื่อพระองค์ชุบเลี้ยง ให้รับราชการ และเพื่อเตรียมทัพรบศึกอุศเรน ดังความว่า

ให้อาลักษณ์แต่งคำทำรับสั่ง	ไปปิดทั้งประตูวิศรี
แล้วบอกไปให้เมืองเอกโทศรี	ว่าใครมีวิชาวิชาการ
ทั้งล่องหนทนคงเข้าขงยุทธ์	เพลงอาวุธเข้มแข็งกำแหงหาญ
รู้ตำราฟ้าดินลั่นชำนาญ	ประกอบการกลศึกที่ลึกลับ
ให้มาเป็นข้าเฝ้าเราจะเลี้ยง	ให้ชื่อเสียงรุ่งเรืองเครื่องประดับ
ต่างเห็นชอบนอบนบเคารพรับ	เสด็จกลับเข้าปราสาทราชวัง ฯ

(พระอภัยมณี. 2517 : 343)

เจตนารมณ์ของพระอภัยมณีกังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าพระองค์มีความตั้งใจต่อการเตรียมทัพรบศึกที่จะเกิดขึ้น เป็นผู้บังคับบัญชาทัพที่ไม่ละเลยต่อหน้าที่ ขณะเดียวกัน การสรรหาเฉพาะผู้มีความรู้ ความสามารถนั้น สะท้อนถึงแนวคิดด้านการป้องกันราชอาณาจักรของพระองค์ ที่เห็นว่าการใช้สติปัญญาควบคู่กับกำลังพลนั้น เป็นสิ่งจำเป็น มิใช่อาศัยเพียงกำลังพลเพียงอย่างเดียว ผลสืบเนื่องจากเจตนารมณ์ครั้งนี้ จึงทำให้ประชาชนทั้งหลาย “ต่างหิมนึกศึกษาวิชาทหาร จะคิดอ่านเอาเจียดเกียรติยศ” (พระอภัยมณี. 2517 : 343) เป็นนโยบายส่งเสริมให้ชาวเมืองตระหนักในคุณค่า ความสำคัญของวิชาความรู้ ประพุดติตนโดยสุจริต เป็นประ โยชน์ต่อการพัฒนาตน เพื่อยกระดับฐานะทางสังคม

สังคม เชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาบ้านเมือง เป็นคุณลักษณะตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ชนทั้งหลาย ให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย

ตอนนางวาลีถวายตัวต่อพระอภัยมณี แม้ว่านางเป็นหญิงรูปชั่วตัวดำ แต่เพราะเหตุที่นางนั้น “ผู้ฤกษ์พาฟ้าดินสำแดงเหตุ ทั้งไตรเทพพิริยคัมภีร์ไสย” (พระอภัยมณี. 2517 : 344) พระอภัยมณีจึงรับนางวาลีเข้ามาเป็นสนมฝ่ายใน อันแสดงถึงค่านิยมยกย่องผู้มีปัญญา ตลอดจนความต้องการที่จะสร้างเสริมอำนาจแก่กองทัพ ผลของการรับนางวาลีเข้ามาอยู่ในราชสำนักนี้ทำให้พระอภัยมณีได้อภิเษกกับนางสุวรรณมาลี ที่สำคัญนางวาลีมีบทบาทในการคิดอุบายตีทัพสุเรน เมื่อสุเรนถูกจับนางวาลีได้กล่าวถ้อยคำเย้ยหยันสุเรนจนกระทั่งสุเรนอกแตกตาย เท่ากับช่วยตัดศึกให้กับพระอภัยมณี ขณะเดียวกัน พระอภัยมณีไม่ได้หวังเพียงผลประโยชน์จากนางเพียงอย่างเดียว พระองค์ได้ชุบเลี้ยงนางด้วยความเมตตา รักใคร่ เมื่อนางวาลีตายเพราะปีศาจสุเรนสิง พระอภัยมณีได้พรำรำพันแสดงความรัก ความอาทรที่มีต่อนาง ดังความว่า

ฝ่ายองค์พระอภัยอาลัยเหลือ	มิใช่เชื้อชายชดสัดคณีนี
เหมือนคู่สร้างเห็นหน้านางวาลี	ยิ่งปรานีนี้ถึงมาสามภักดิ์
ลคพระองค์ลงขมาข้างขาวศพ	ได้พานพบพิสมัยใจสมัคร
ถึงรูปชั่วชั่วเยาะก็เพราะรัก	เป็นคำหนักนินดาหย่อนช้อยน้อยใจ
.....	
แม้้นกำเนิดเกิดไหนขอให้ปะ	ได้เป็นพระมเหสีในที่สอง
ให้รูปงามทรามสงวนนวลละออง	อย่าให้ต้องอดสูกับผู้ใด
จงพันทุกข์สุโขโหสิ	ไปจุติตามประสาอัชฌาสัย
พระครวญคร่ำว่าด้วยอาลัย	พระชลนัยน์ฝอยเผาะเหาะเหาะช้อย
ด้วยอาลัยในที่วาลีห้าม	ถึงมิงามก็แต่งอนเหมือนช่อนหอย
พระทรงศรัทธาใครมิได้น้อย	จึงเศร้าสร้อยโศกาถึงวาลี
	(พระอภัยมณี. 2517 : 417)

ดังนั้น การชุบเลี้ยงผู้มีความรู้ ความสามารถดังกล่าว จึงเจตนาทางการเมืองที่อยู่บนพื้นฐานแห่งคุณธรรมของพระอภัยมณี ส่งผลให้ “ข้าแผ่นดินยินดีเป็นที่ยิ่ง” (พระอภัยมณี. 2517 : 350) อันเป็นเหตุแห่งความชอบธรรมประการหนึ่ง

1.3.2 การพิจารณาราชการกับผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา

เห็นได้จากตอนทูลหาความทูลต่อพระอภัยมณีว่าอุศเรนได้จัดเตรียมทัพยกมาทำศึกกับเมืองผลึก พระอภัยมณีจึงปรึกษากับนางวาฬีว่า

พระอภัยได้ความให้ขามศึก	อดส่ำห์ศรีกรตรองอุบายเป็นหลายเล่ห์
จะรบพุ่งกรุงไกรโกสัลทะเล	ให้ว้าวหว่ววิญญูณเภากาย
เป็นห่วงหลังระวังหน้าหนักหนานัก	พระน้องรักลูกน้อยก็คอยหาย
ยิ่งตรองตรึกนึกไปไม่สบาย	จึงภิปรายปรึกษานางวาฬี
ศึกมายังตั้งกระบวนจวนจะข้าม	มาสงครามรบพุ่งถึงกรุงศรี
จะจัดแจงแต่งทหารออกด้านดี	หรือจะหนีนางเห็นเป็นอย่างไร
	(พระอภัยมณี. 2517 : 406)

คำกล่าวนี้นี้ แม้ชี้ให้เห็นว่าพระอภัยมณีมีความฉลาดกล้ว อ่อนแอ ขาดความกล้าหาญ จึงเกิดความพะว้าพะวังดังกล่าว แต่พระองค์ก็พยายามหาวิธีแก้ไขปัญหาคำด้วยการปรึกษานางวาฬี เช่นเดียวกับตอนพระอภัยมณีทราบว่าจะละมานขกพลมาตีเมืองผลึก พระอภัยมณีเกิดความหวั่นเกรงภัยจากไพร่พลยักษ์ จึงปรึกษาเรื่องการด้านภัยศึกกับเหล่าเสนาบดี ดังความว่า

.....	
จึงตรองตรึกปรึกษาเสนาบดี	ศึกคราวนี้ห้าวหาญชาญฉกรรจ์
ทั้งไพร่นายกายสูงถึงหกศอก	หนังสือบอกมาว่าชักชัยมักกะสัน
จะเกณฑ์พลคนเราเข้าประจัญ	เล็กกว่ามันเหมือนหนูไปสู้ช้าง
จันรักษาหน้าที่ไว้ดีกว่า	ปล่อยมันมาตามถนัดไม่ขัดขวาง
แล้วเสนาีตีกรงเหล็กตะราง	ไว้ที่ช้างเขยตลาดหน้าพระลาน
	(พระอภัยมณี. 2517 : 443)

การปรึกษาและเปิดโอกาสให้ขุนนาง ตลอดจนผู้มีความรู้ ความสามารถ เช่นนางวาฬีได้แสดงบทบาททางความคิด เพื่อผลประโยชน์ด้านการดำเนินงานของกองทัพนี้ ชี้ให้เห็นว่าพระอภัยมณีเป็นผู้นำที่มีเหตุผล รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น ปราศจากความยึดมั่นถือมั่นในอำนาจ การระดมความคิดนี้จึงก่อให้เกิดความใกล้ชิดระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา เป็นเหตุแห่งความสามัคคีในหมู่ข้าราชการบริพาร นอกจากนี้ยังแสดงว่าพระองค์มีความสุขุม รอบคอบ รู้จักวางแผนการศึก

ดั่งเช่นตอนศึกมังกลา พระอภัยมณีเห็นว่าควรให้ทูตถือสารถึงมังกลา ก่อน ไม่ควรรู้โจมตีเมืองลังกา ในทันที เพราะความวุ่นวายนั่นจะทำให้เกิดผลเสียได้ ความว่า

ฝ่ายองค์พระอภัยเป็นใหญ่ยิ่ง	นั่งอาสน์อิงนั่งนึกแล้วปรึกษา
จะขับไล่พลหาญผลาญลังกา	จะนิทราว่าไม่ถามวุ่นวามนัก
คิดจะใคร่ให้ผู้ถือหนังสือสาร	ไปว่ากล่าวตามโบราณอย่าหาญหัก
แม้คือคิงจึงค่อยปราชญ์ตามสีกฮัก	หรือน้องรักเจ้าจะเห็นเป็นอย่างไร
	(พระอภัยมณี. 2517 : 1192)

คุณลักษณะดังกล่าว จึงส่งผลให้เมืองหลักมีชัยในการทำศึกสงครามทุกครั้ง จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าพระอภัยมณีมีความเอาใจใส่ต่อการดูแล รักษาความสงบสุขแก่บ้านเมือง มีความอ่อนโยน มักแก้ไขปัญหาโดยไม่นิยมความรุนแรง มีความสุขุม ไม่วุ่นวาม ล้วนเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดสัมพันธไมตรีระหว่างเมือง ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 2 (ว่าด้วยการผูกไมตรีระหว่างเมือง) ดังกรณีศึกเมืองลังกา

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าบทบาท การกระทำของพระอภัยมณีส่วนใหญ่ที่ปรากฏในเนื้อเรื่องจะแสดงออกถึงความเป็นนักศรัทธาที่มิมีนิสัยเจ้าชู้ มักตกอยู่ในอารมณ์รัก จนขาดสติยังคิดในบางครั้ง ทำยที่สุด พระอภัยมณีก็ได้เรียนรู้ถึงสภาวะแห่งกิเลสตัณหา เมื่อ“พระยังมีศรัทธาครึกครื้นครอง” (พระอภัยมณี. 2517 : 1270) จึงคิดออกบวชบำเพ็ญพรตแสดงถึงจิตใจที่ฝึกฝนในทางธรรม ดังพระองค์กล่าวต่อนางสุวรรณมาลีกับนางละเวงวันหาว่า

.....	
นี่แน่เจ้าเล่าก็มีบุรีครอง	ทั้งเงินทองมอญประมุลประยูรยศ
อยู่ถิ่นฐานบ้านเมืองไปเบื้องหน้า	จะปรารธนาหาอะไรก็ได้หมด
เราจะไปในอรุณอยู่บรรพต	รักษาพรตพรหมจรรย์บรรพชา
ด้วยชาตินี้วัชรีให้พลัดพราก	เหลือวิบากยากแค้นนั้นแสนสา
จะสืบสร้างทางกุศลผลผลา	เมื่อชาติหน้าอย่าให้เป็นเหมือนเช่นนี้ ฯ
	(พระอภัยมณี. 2517 : 1270)

2. ศรีสุวรรณ

ศรีสุวรรณเป็นโอรสของท้าวสุทศน์กับนางปทุมเกสร แห่งกรุงรัตน เป็นอนุชาของ พระอภัยมณี เมื่อศรีสุวรรณอายุได้สิบสามปี ก็ออกไปเรียนวิชาพร้อมกับพระอภัยมณีโดยศรีสุวรรณนั้น เลือกรับวิชากระบี่กระบอง เป็นเหตุให้ท้าวสุทศน์ไม่พอใจ จับไล่โอรสทั้งสองออกจากเมือง กระทั่งพบกับพราหมณ์ทั้งสามคน เมื่อพระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อสมุทรลักพาตัวไป ศรีสุวรรณพร้อมกับ สามพราหมณ์จึงออกติดตามค้นหาพระเชษฐา จนถึงเมืองรมจักรซึ่งเป็นเมืองของท้าวทศวงศ์ ต่อมาศรีสุวรรณได้เข้าเฝ้าและอาสาท้าวทศวงศ์ออกรบกับท้าวอุเทนจนมีชัย ท้าวทศวงศ์ได้จัดพิธี อภิเษกศรีสุวรรณกับนางเกษรา ทั้งสองมีธิดาด้วยกัน 1 องค์ คือ นางอรุณรัศมี

ในฐานะกษัตริย์ บทบาท การกระทำของศรีสุวรรณ แสดงถึงความเป็น “ธรรมราชา” ดังนี้

2.1 การอนุเคราะห์ต่อไพร่พล ประชาชน และข้าราชการ

เป็นคุณลักษณะที่แสดงออกโดยความห่วงใย ดังเห็นได้จากตอนสินสมุทรติดำเนินเมือง รมจักร ศรีสุวรรณทราบข่าวก็คิดว่าเป็นทัพของท้าวอุเทนจึงปรึกษากับสามพราหมณ์ จัดเตรียมกอง ทัพป้องกันภัยจากข้าศึก เพื่อไม่ให้เกิดผลกระทบต่อบ้านเมือง ดังคำกล่าวว่า “คอยกำจัดศัตรูอย่าดูเบา บุรีเราราษฎรจะร้อนรน” (พระอภัยมณี. 2517 : 226-227) ซึ่งให้เห็นว่าศรีสุวรรณนั้นมีความห่วงใย ไพร่ฟ้าประชาชน เอาใจใส่ต่อหน้าที่รักษาและปกป้องเสถียรภาพของบ้านเมือง เช่นเดียวกับตอนศรี สุวรรณเตรียมออกเดินทางกับสินสมุทรเพื่อตามหาพระอภัยมณี ศรีสุวรรณได้สั่งความกับสามพราหมณ์ ให้ “ช่วยปกป้องเวียงชัยไอศวรรย์” (พระอภัยมณี. 2517 : 259)

นอกจากนี้ ศรีสุวรรณยังมีความห่วงใยธิดา คือนางอรุณรัศมี และเหล่าข้าราชการบริพาร จึงได้ สั่งความนางเกษราให้ปกครอง ดูแลบุคคลในราชสำนักให้มีความสุขเหมือนกับที่พระองค์ปฏิบัติ ดังความว่า

อยู่กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงอรุณรัศมี อย่าหิกลีลาทุกข์ยากอย่าขาด
อันหนึ่งเล่าสาวสวรรค์พนักงาน ให้สำราญเหมือนพื่ออยู่ในบุรี
(พระอภัยมณี. 2517 : 261)

ข้อความดังกล่าว ย่อมชี้ให้เห็นว่า ศรีสุวรรณเป็นกษัตริย์ที่เอาใจใส่ต่อการบำบัดทุกข์ บำรุงสุขของประชาชน อนุเคราะห์ชนทั้งหลายให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย ตรงตามหลัก จักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 นอกจากนี้การให้รางวัลแก่ข้าทาสผู้มีความดี ความชอบ ก็เป็นแนวปฏิบัติที่ แสดงถึงความเกื้อกูลต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา กอปรด้วยความเมตตา กรุณา เช่นตอนศรีสุวรรณให้ รางวัลแก่นายทหารทั้งสามที่ลอบไปสืบข่าว และนำศิระของพระอภัยมณีมาถวายได้สำเร็จ ความว่า

แล้วรางวัลบรรดาที่มีความชอบ ซึ่งลักลอบเอาศีรษะมาถวาย
ให้มียศดงามทั้งสามชาย เป็นตัวนายฝ่ายทหารผลาญศัตรู
(พระอภัยมณี. 2517 : 647)

สำหรับกรณีการฝากเมืองไว้กับสามพราหมณ์ดังที่กล่าวในตอนต้นนั้น ยังแสดงถึง
คุณลักษณะอีกประการหนึ่งของศรีสุวรรณ คือการวางตนอย่างเสมอต้นเสมอปลายต่อผู้ที่ใกล้ชิด มี
ความจริงใจ เมื่อได้เป็นกษัตริย์ศรีสุวรรณก็ให้ความอนุเคราะห์ เกื้อกูลแก่พราหมณ์ทั้งสามด้วยดี

2.2 มีเหตุผล สุขุม รอบคอบ

คุณลักษณะนี้ ปรากฏตอนพระอภัยมณีไม่พอใจสินสมุทรซึ่งเจรจาโต้ตอบเกี่ยวกับเรื่อง
ของนางละเวง จึงคาดโทษสินสมุทรในกรณีที้ออกรบกับฝ่ายลังกาแล้วแตกทัพกลับมา ศรีสุวรรณฟัง
ดังนั้นจึงทักท้วงพระอภัยมณีว่า

พระอนุชาว่ายังไม่พรั่งพล	มิควรคาดโทษซึ่งถึงอาสัญ
เหยียบลังกามาถึงเขาเจ้าประจัญ	สองสามวันก็จะเสร็จสำเร็จการ
อันต่อตีมิแพ้และชนะ	มิใช่จะเลิกล่าโยธาหาญ
วิสัยศึกครีคราต้องช้านาน	ต้องคิดการแรมปีจึงมีชัย
อันผู้หญิงสิงหลทำกลศึก	ข้อมล้าลึงกลวงล่อให้หลงไหล
หรือทรงฤทธิ์คิดอ่านประการใด	มิให้ไพร่พลยากลำบากกาย

(พระอภัยมณี. 2517 : 602)

ตอนสินสมุทรเคืองแค้นนางละเวงที่พาพระอภัยมณีไปเมืองลังกา ถึงกับลั่นวาจาว่าจะ “เข้า
หักด่านผลาญลังกาฆ่าหญิงชาย” (พระอภัยมณี. 2517 : 635) นั้น ศรีสุวรรณได้ห้ามปรามสินสมุทรให้
ระงับความวุ่นวาย และสั่งการไพร่พลไปสืบข่าวพระอภัยมณีที่เมืองลังกา เพื่อจะตามไปช่วยเหลือ
ดังความว่า

ศรีสุวรรณนั้นห้ามปรามพระหลาน	ไม่แจ้งการทรงเดชพระเชษฐา
แม้จับ ไปให้ประหารผลาญชีวา	เกาะลังกานี้จะคว่ำให้ทำลาย
แม้กักขังให้ดำรงคงชีวิต	จะได้คิดแก้ไขเหมือนใจหมาย
ใครจะอาสาได้ทั้งไพร่นาย	ไปสืบร้ายศัตรูให้รู้ความ ฯ

(พระอภัยมณี. 2517 : 635)

เช่นเดียวกับตอนฝ่ายลังกาลงว่าพระอภัยมณีตาย พร้อมกับส่งศิระให้ดูเป็นหลักฐานนั้น สนิทมณีมีความโกรธแค้นยิ่ง คิดจะ “เข้าหักค่านเอาให้ได้ดังใจหมาย” (พระอภัยมณี. 2517 : 647) แต่ ศรีสุวรรณ ได้ทักท้วง และวางแผนที่จะค้นหาศพของพระอภัยมณีมาต่อเข้ากับศิระ เพื่อเป็นหลักฐาน ยืนยันแน่ชัดดังนี้

จอมกษัตริย์ทักทานว่าหลานรัก	อย่าร้อนนักนีก่อนก่อนผ่อนผัน
อันภูมิจานค่านเขาเจ้าประจัญ	เป็นที่มั่นคงอยู่อย่าวูวาม
เห็นจะไว้ไถ่กลทุกหนแห่ง	ป้อมกำแพงปืนชากลั่นขวากหนาม
ให้พวกเราเข้าไปจุดไฟลาม	จึงค่อยตามกันเข้าไปทั้งไพร่นาย
จะได้พบศพองค์พระทรงเดช	มาต่อเศสเสียให้ได้ยาให้หาย
แม้มิได้ไม่ลับที่อับอาย	แล้วส่งนายช่างสำหรับประดับประดา

(พระอภัยมณี. 2517 : 647)

ข้อความดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ จึงชี้ให้เห็นว่าศรีสุวรรณนั้นเป็นผู้นำที่มีความสุขุม รอบคอบ กอปรด้วยเหตุผล คิดการณ์ไกล ไม่วูวาม เป็นคุณลักษณะที่ก่อประโยชน์ในการดำเนินงานของ กองทัพ แสดงถึงความอดทน อดกลั้นต่อสถานการณ์อันเป็นสิ่งที่เร้า ซึ่งจะทำให้เกิดความพลาดพลั้ง ได้ง่าย หากพิจารณาจากเนื้อเรื่องจะเห็นได้ว่า ศรีสุวรรณนั้นเป็นนักคิด คอยแก้ปัญหาด้านการศึก และให้ความช่วยเหลือพระอภัยมณีมาโดยตลอด การกระทำดังกล่าวย่อมส่งผลดี ในด้านการแสดง อำนาจ ความสามารถของศรีสุวรรณในฐานะกษัตริย์แห่งเมืองรมจักรให้ประจักษ์แก่กรุงกษัตริย์ อื่นๆ โดยทางอ้อม และช่วยเพิ่มพูนอำนาจบารมีให้เป็นที่ยำเกรงแก่ราชศัตรูด้วย

บทละครนอกเรื่องไชยเชษฐ

1. ท้าวธรรมิก

ท้าวธรรมิกครองเมืองเหมันต์ มเหสีชื่อนางแก้วสัจจา มีโอรสคือพระไชยเชษฐ ลักษณะ ความเป็นธรรมราชาของท้าวธรรมิก ปรากฏดังต่อไปนี้

1.1 ความมีสติ ตั้งมั่นอยู่ในธรรม

ปรากฏตอนท้าวธรรมิกทราบความจริงว่าพระไชยเชษฐจับนางสุวิญา พร้อมกับนาง วิหารออกจากเมืองเหมันต์ เพราะหลงเชื่อกลลวงของเหล่านางสนมทั้งเจ็ด ซึ่งหลอกให้พระไชยเชษฐ เข้าใจผิดคิดว่านางสุวิญชาตลอดลูกเป็นท่อนไม้ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ท้าวธรรมิกโกรธเคือง และตำหนิ

ในความหุนา ขาดความยั้งคิดของพระไชยเชษฐ จากนั้นพระองค์ก็ส่งบรรดาไพร่พลออกติดตามค้นหานางสุริยา ดังความว่า

จิระขอบใจพระไชยเชษฐ์	ฤทธิ์เดชสูงส่งยิ่งนักหนา
ทำตามลำพังอหังการ	ไม่เกรงศักดิ์คาพระยามาร
ว่าแล้วสั่งสี่พี่เลี้ยงพลัน	จงเกณฑ์กันพลเรือนแลทหาร
ไปติดตามสุริยานางคราญ	เที่ยวค้นดูทุกบ้านแลดงดอน
แม่นประสพพบนางเทวี	ว่าเรานี้ให้คืนเข้ามาก่อน
จะถามดูให้รู้โทษกรรม	อ้อนวอนว่ากล่าวทั้งวิพาร

(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 310-311)

คำกล่าวของท้าวธรรมิกนี้ ชี้ให้เห็นว่าพระองค์มีความห่วงใยในชะตากรรมของนางสุริยา ไม่ลำเอียงหรือเห็นชอบในการกระทำของพระไชยเชษฐ์อย่างไรเหตุผล แสดงถึงความเที่ยงธรรมที่ตรงกับหลักธรรมอวิโรธนะ (ว่าด้วยความไม่เอนเอียงหวั่นไหวต่อสิ่งเร้าอันจะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรม) และที่สำคัญคือ ความห่วงใยในความมั่นคงของบ้านเมือง เนื่องจากนางสุริยานั้นเป็นธิดา(บุญธรรม)ของท้าวสิงหนท กษัตริย์ย์กษแห่งเมืองสิงหนท การที่พระไชยเชษฐ์จับนางสุริยาออกจากเมืองให้นางได้รับความเดือดร้อนนั้น ข่มขืนความได้ว่าพระไชยเชษฐ์ขาดความเคารพยำเกรงและหมิ่นเกียรติยศของท้าวสิงหนท อันเป็นปัจจัยที่มีแนวโน้มก่อให้เกิดความขัดแย้ง และสงครามระหว่างเมือง ซึ่งความตระหนักในปัญหาดังกล่าว เห็นได้จากคำพูดของท้าวธรรมิกว่า

ถ้านางไปทูลท้าวกล่าวโทษ	จะกริ้วโกรธขัดเค้นแสนสา
ก็จะยกพวกพลอสุรา	รับมาเคี่ยวกินสินทั้งเมือง

(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 314-315)

ด้วยเหตุนี้ ท้าวธรรมิกจึงพยายามหาทางแก้ไขปัญหาด้วยการส่งไพร่พลออกติดตามนางสุริยาให้กลับคืนเมือง เพื่อประนีประนอมระหว่างนางกับพระไชยเชษฐ์ ก่อนที่เรื่องจะลุกลามกลายเป็นปัญหาทางการเมือง เป็นการกระทำที่ตั้งอยู่ในหลักธรรมตปะ คือความมุ่งมั่นต่อราชกิจ

ดังนั้น บทบาท การกระทำของท้าวธรรมิกกรณีดังกล่าว จึงแสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะของพระองค์ซึ่งเป็นผู้มีสติไตร่ตรองการณต่างๆ ห่วงใยเอาใจใส่ต่อหน้าที่รักษาความสงบสุขของบ้านเมือง ให้ความสำคัญต่อผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชา ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ด้วย

2. ท้าวสิงหน

ท้าวสิงหนครองเมืองสิงหน พระองค์ไม่มีโอรส-ธิดา ในเนื้อหาต้นเรื่องก่อนถึงตอนที่รัชกาลที่ 2 จะทรงพระราชนิพนธ์เป็นบทละครนั้น ได้กล่าวทำความเข้าใจว่า ท้าวสิงหนไปขอนางจำปาทองกับฤๅษีโคดมมาเลี้ยงเป็นธิดา แล้วประทานนามให้ใหม่ว่า “นางสุวิธยา” ต่อมา ท้าวสิงหนก็ยกนางให้เป็นชายาของพระไชยเชษฐ

จากเนื้อหาในพระราชนิพนธ์ การประพุดติ ปฏิบัติของท้าวสิงหนแสดงลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ดังต่อไปนี้

2.1 การอนุเคราะห์ เกื้อกูลต่อญาติวงศ์

เห็นได้จากตอนนางวิฬาร์ทูลความต่อท้าวสิงหนว่าพระไชยเชษฐจับนางสุวิธยาและตนออกจากเมืองเหมันต์ ด้วยเหตุที่พระไชยเชษฐหลงเชื่อคำยุยงของนางสนมทั้งเจ็ดนางว่านางสุวิธยาคลอดลูกเป็นท่อนไม้ ถึงกับสั่งประหารนาง แต่พี่เลี้ยงทั้งสี่คนได้ทูลขอชีวิตนางไว้ พอท้าวสิงหนฟังดังนั้นพระองค์ก็เกิดความโกรธแค้นพระไชยเชษฐ พร้อมกับสั่งทหารจัดเตรียมทัพไปทำศึกกับเมืองเหมันต์ดังความว่า

เมื่อนั้น	ท้าวสิงหนพิโรธโกรธจึง
ลูกขึ้นกระที่บาทควาตอ	สุวิธยาคุมมิ่งไม่บอกกู
ช่างรักผัวกระไรกระนี้หนอ	ให้หม่อมพ่อไชยเชษฐมาลบลูก
ความโตความใหญ่พ่อไม่รู้	หากวิฬาร์ลูกกูมันเจ็บอาย
อัปยศครั้งนี้เป็นที่สุด	ถึงชีวิ้นวามุคก็ไม่หาย
มันคูหมิ่นถิ่นแคลนญามากมาย	จะปล่อยแก่แก่อายไม่เกรงมัน
ชะอ้ายไชยเชษฐลูกเขย	คงได้เล่นกันเหวออย่าคึกขัน
ขัดเขมรเป็นเกลียวเคียวฟัน	โจนจากแท่นสุวรรณทันที่
เขี้ยวงอกออกข้างละสามวา	นัยนาดังแสงพระสุริย์ศรี
ลำแดงแผลงฤทธิ์อสูร	เพียงพื่นปฐพีจะ ไตรมทรุด
จับสรสะพายแสงแก้วตระบอง	ขึ้นฆาตกลองสำคัญชั้นสุด
แล้วให้เตรียมทัพสำหรับยุทธ	กูจะไปรบมนุษย์เมืองเหมันต์

(บทละครนอกกรวม 6 เรื่อง. 2513 : 305)

เมื่อนางสุวิญชาเห็นการณั้ดั่งนั้นจึงอ้อนวอนท้าวสิงหลให้พระองค์ลื้มเลิกความคิดที่จะไปตีเมืองเหมันต์ เพื่อ “ได้เห็นแก่นักดาของภูมิ” (บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 306) จนกระทั่ง

เมื่อนั้น	ท้าวสิงหลกลับคิดพิสมัย
จึงโลมเล่าธิดาयाใจ	อย่าร้องไห้ไปเล่นนะลูกรัก
พ่อคิดแค้นขึ้นมาก็รุ่งน่าน	จะใคร่ยกพลมารไปหาญหัก
อันโทษตัวผู้เข้ามันฮึกฮัก	จะยกให้หลานรักอย่าทุกข์ร้อน
แล้วคำรัสตรัสร้องเปรยไป	ลูกหลานมันร้องไห้ไม่หยุดหย่อน
ให้กลับพลพลนิกร	คืนเข้าพระนครมิทันช้า
	(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 307)

ตอนพระนารายณ์ธิเบศร์ออกเที่ยวป่า จนได้พบกับพระไชยเชษฐาผู้เป็นบิดา พระนารายณ์ธิเบศร์ได้นำความทูลต่อท้าวสิงหลเป็นนัยขอให้พระองค์ปราณีให้อภัยต่อพระไชยเชษฐา เมื่อท้าวสิงหลได้ฟังก็ “โมโหแค้นแน่นค้อมันไส้ ลูกขึ้นกระที่บาทควาไป” (บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 339) พระนารายณ์จึงอ้อนวอนท้าวสิงหลว่า

เมื่อนั้น	พระนารายณ์ธิเบศร์ไม่บอกแจ้ง
เห็นพ่อดาโกรธนักพระพักตร์แดง	ก็กันแสงโศกาจาบัลย์
กอดบาทาไว้พิไรวอน	ประทานโทษโปรดก่อนอย่าหุนหัน
จะเป็นเวรเวรด้วยฆ่าฟัน	จงอดกลั้นโทษาเสียอาบุญ
เขาจะไต่ว่าน้ำพระทัยดี	ผิดที่สอที่ไม่เคียงขุน
ขอพระพ่อตาจงการุญ	ให้ลูกได้แทนคุณพระบิดา
ถ้าแม่นพ่อข้าตายวายชนม์	ไม่ขออยู่ให้คนเห็นหน้า
เขาจะลงดูถูกลูกกำพร้า	ทูลพลางโศกาสะอื้นฮัก
	(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 340)

ท้าวสิงหลเห็นดั่งนั้นก็เกิดความเมตตาสงสารพระนารายณ์ธิเบศร์ จึงได้ถามเนื้อความแล้วกล่าวว่า

อันโทษบิดาไซ้เจ้าได้ขอ	ดาจะยกให้พ่อผู้หลานขวัญ
------------------------	-------------------------

แต่ส่วนซึ่งจะให้ตีกัน	ข้อนั้นมิรู้ที่จะว่าเลย
เออออะไรไซยเชษฐันช่างชั่ว	เมามัวจับเมียเสียเฉยเฉย
เกิดมาเพียงนี้แล้วมิเคย	กระไรเลยเง่าโง่บ้าโง่บ้า
ช่างแม่เจ้าเขาแค้นไม่รู้หาย	ได้อับอายไพร่ฟ้าอาณาจักร
มันให้เมียข่มเหงไม่เกรงพักตร์	หลานรักยังเขว้าวไม่เข้าใจ
ถึงดาก็แค้นแสนสาหัส	นี้หากขจัดคนตาเข้าไม่ได้
อันจะคิมิตินันนั้นไซร์	ก็สุดแท้แต่ใจของมารดา
นี่พ่อเจ้าเข้ามายังธานี	หรือคอยฟังร้ายคืออยู่ในป่า
ตาจะใคร่พบเขาเจ้าพระยา	ดูจู่จะว่าประการใด

(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 342)

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ามูลเหตุที่ทำให้ท้าวสิงหโลกรเคืองพระไชยเชษฐานั้น เนื่องจากความรักที่พระองค์มีต่อลูกและหลาน เมื่อพระไชยเชษฐากระทำการไม่เป็นธรรมโดยจับโล่นางสุริยาธิดาของพระองค์ออกจากเมืองเหมันต์เพราะความหุนา ขาดสติยังคิด การเบียดเบียนนางสุริยาธิดาให้ได้ รับความทุกข์ทรมานดังกล่าวย่อมสร้างความไม่พอใจให้กับพระองค์ นอกจากนี้การที่ท้าวสิงหโล่ให้ เสรีภาพทางความคิดในด้านการครองเรือนของนางสุริยาธิดา โดยไม่ได้ใช้อำนาจบังคับหรือชี้แนะนาง ในอันที่จะเลือกหรือเลิกใช้ชีวิตคู่กับพระไชยเชษฐาต่อไปนั้น เป็นเหตุผลประการหนึ่งซึ่งสะท้อนถึง การปกครองที่ให้ความสำคัญต่ออนุตตวิวงศ์และผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาด้วย

แม้ว่าท้าวสิงหโล่จะคลายความโกรธเคืองต่อพระไชยเชษฐา แต่พระองค์ก็ต้องการให้ พระไชยเชษฐาได้สำนึกผิด และตระหนักในอำนาจของพระองค์เพื่อให้เกิดความยำเกรง ป้องกันมิให้ เกิดความผิดพลาด อันจะส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองเมืองขึ้นอีก ทั้งเป็นการลง ใจพระไชยเชษฐาว่าจะมีความรักนางสุริยาธิดาเพียงใด ดังนั้นเมื่อพระไชยเชษฐามาเข้าเฝ้า ท้าวสิงห โลรค์จึง “แก้งสังสุรเสียงสนั่นไป ภูวไนยทำบั้งตึงพักตร์” (บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 351) และกิริยาอาการดังข้อความว่า

.....	
จำจะทำโกรธจึงจึงไว้	ดูใจไชยเชษฐาเขยชั่ว
จะมานะกลับคืนไปเหมันต์	หรือจะอยู่รำพันพิไรวอน
ท้าวแสวงเมินเสียไม่ดูหน้า	ทำปึงชาเลขนั่งพิงหมอน
เฝ้าแต่ชำเลื่องเคื่องค้อน	แล้วบทจรเข้าที่บรรทมใน

การแสดงออกของท้าวสิงหคังกล่าวทำให้พระไชยเชษฐากลัดกลุ้มใจ จนกระทั่งสิ้นสติ
สลบไปในทันที ฝ่ายท้าวสิงหคัง “เห็นลูกเขยนอนซบสลับไสล ก็ตกใจเรียกหมอปากคอสั้น”
(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 362) ซึ่งให้เห็นว่าแท้จริงแล้วท้าวสิงहनมีความเมตตา ห่วงใยพระ
ไชยเชษฐ์ ทั้งยังปรารถนาจะให้พระไชยเชษฐ์กับนางสุวิญาประนีประนอม รักใคร่กันดังเดิม อันเป็น
การธำรง รักษาเกียรติของพระองค์ และสมานไมตรีกับเมืองหมันคัง ดังที่ท้าวสิงหคังกล่าวต่อพระไชย
เชษฐ์ให้ไปเชิญท้าวธรรมิกและมเหสีมา จัดงานอภิเษกอีกครั้งที่เมืองสิงหคัง ดังความว่า

เมื่อนั้น	ท่านท้าวสิงหคัง
เห็นลูกเขยหน้าจ้อยไม่พูดจา	ให้มีจิตเมตตาปราณี
จึงตรัสว่าโทษทัณฑ์นั้นไซ้	พอก็ไม่พอใจจุใจ
แต่อยู่หน่อหนึ่งครั้งนี้	จะจัดเสียบให้ดีด้วยกัน
ฝ่ายข้างสุวิญชาอย่าใจ	เขาก็ไม่รังเกียจเสียฉันท์
แต่คิดอับอายชาวหมันคัง	จงผ่อนผันให้คืนะลูกรัก
จะอยู่ด้วยกัน ไปพ้อไม่ห้าม	อย่าให้เมียมีความอัปยศณ์
แม่นเจ้าทำตามจะงามพักตร์	ปรากฏยศศักดิ์ทั้งแดนไตร
จงให้ไปเชิญสองกษัตรา	มาแต่งการวิวาห์กันเสียใหม่
อันการเมื่อครั้งหลังนั้นอย่างไร	คราวนี้ก็ให้เหมือนครั้งนั้น
ล้างอายชายหน้าพ้อตาเสีย	ทั้งลูกเมียไม่มีใครเขี่ยหยัน
ให้เสนาเฝ้ากลับ ไปจับพลัน	กำหนดสิบห้าวันให้ยกมา

(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 363)

คำกล่าวนี้นี้ จึงแสดงคุณลักษณะของท้าวสิงหคังอีกประการหนึ่ง คือ การให้อภัย ไม่ผูกใจเจ็บ
ผู้อื่น อันเป็นเหตุแห่งการเบียดเบียนและความไม่เที่ยงธรรมอีกด้วย

2.2 การให้รางวัลแก่ผู้มีความดี ความชอบ

เป็นการกระทำที่ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ต่อคนในราช
สำนักและคนภายนอกให้มีความสุข ไม่ปล่อยปละละเลย ดังตอนท้าวสิงหคังให้รางวัลแก่พี่เลี้ยงทั้งสี่คน
ซึ่งได้ช่วยนางสุวิญาให้รอดพ้นจากโทษประหาร โดยทูลขอต่อพระไชยเชษฐ์ พร้อมทั้งกล่าวชมเชยผู้
มีความดี ความชอบดังกล่าวด้วย ดังความว่า

ขอบใจพี่เลี้ยงทั้งสี่หน้าหนา บุญคุณมันหาที่สุดไม่

ว่าพลางผืนพักตร์ไป	ปราศรัยพี่เลื้อย ๕ ข
สุวิธยามายความชอบเจ้า	เอ็งเห็นแก่แต่่าสิงหล
ช่วยลูกเราไว้ไม่วายชนม์	บุญคุณเป็นพันคนนา
ภูตังใจจัดแจงข้าวของ	จะสนองคุณเจ้าให้นักหนา
สมเป็นผู้ใหญ่ไวยปัญญา	ไม่หลับหลับคาไปตามนาย

(บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 354)

การให้รางวัลและการกล่าวชมเชยผู้มีความดีความชอบดังกล่าว สร้างแรงจูงใจ ผูกใจผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาให้ทวีความจงรักภักดีต่อพระองค์ ทั้งเป็นการส่งเสริม สนับสนุนให้ใส่ใจในการทำความดี เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมือง นอกจากนี้ เนื้อความบางตอนยังแสดงให้เห็นว่าท้าวสิงหลมีความใกล้ชิดกับขุนนาง ไม่ถือองค์ ดังตอนต้นเรื่องกล่าวถึงพระองค์ว่า “จึงตรัสเรียกกระดานหมาก รุก มาทรงเล่นกับมุขมนตรี” (บทละครนอก รวม 6 เรื่อง. 2513 : 302)

จากที่กล่าวมานี้ จึงเป็นเหตุผลที่ชี้ให้เห็นว่าท้าวสิงหลเป็น “ธรรมราชา” ผู้ประพฤดี ปฏิบัติอยู่ในกรอบแห่งคุณธรรม แม้ในบางครั้งจะปรากฏการแสดงอารมณ์โกรธ แต่พระองค์ก็สามารถระงับไว้ได้โดยรับฟังเหตุผล ข้อเรียกร้องของญาติวงศ์ ไม่ได้เป็นภัยร้ายแรงต่อผู้ใด และเพื่อยืนยันถึงอำนาจของพระองค์ให้เป็นที่ยำเกรงของผู้อื่น ดังกรณีของพระไชยเชษฐ

นิทานคำกลอนเรื่องสิงหนไตรภพ

1. ท้าวอินธุมาศ

ท้าวอินธุมาศครองเมืองโกญจา มเหสีชื่อนางจันทร์ ไร่ไธส - ธิดา จิงขุบเลียงบุตรนายโจรที่รอดชีวิตจากการปราบปรามของพลตระเวนเป็นบุตรบุญธรรม พระองค์ตั้งชื่อให้ว่า “คงคาประลัย” เมื่อคงคาประลัยอายุได้ 15 ปี นางจันทร์มเหสีท้าวอินธุมาศได้ตั้งครุฑ โหรทำนายว่าเป็นไธส “จะยิ่งยศเพียงพื้นแผ่นดินไหว” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 8) คงคาประลัยจึงเกิดความริษยา ช่องสุมกำลังพล ก่อกบฏยึดครองเมืองได้ ฝ่ายท้าวอินธุมาศกับมเหสีต้องหนีออกจากเมือง ปลอมเป็นชาวบ้านไปอาศัยอยู่กับพรานเพิก กระทั่งนางจันทร์คลอดไธส วันหนึ่งท้าวอินธุมาศกับนางจันทร์ออกไปไร่ ปลอมให้ไธสนอนในเปลที่กระท่อม พรานหมันเทพจินดาซึ่งออกแสวงหาผู้มีบุญตามคำบอกของบิดา เดินทางผ่านมาได้ยินเสียงทารกร้อง จึงเดินไปดูที่กระท่อมพบทารกน้อยลักษณะต้องตามตำราที่บิดาบอกไว้ พรานหมันเทพจินดาก็อุ้มทารกนั้นไป ต่อมาเหล่าขุนนางแห่งเมืองโกญจาได้ร่วมมือกันกู้เมืองโกญจาจนสำเร็จ จึงเชิญท้าวอินธุมาศพร้อมกับมเหสีขึ้นครองราชย์ดังเดิม ฝ่ายพรานหมันเทพจินดา เมื่อพาไธสของท้าวอินธุมาศไปเลี้ยง ตั้งนามให้ไธสนั้นว่า สิงหนไตรภพ พอ

สิงห์ไกรภพเติบโตใหญ่ ก็ออกผจญภัยต่าง ๆ นานา ในที่สุดก็ได้กลับมาอยู่กับบิดา มารดาที่เมืองโกฏฐา
ท้าวอินธุมาศจึงมอบราชสมบัติให้แก่สิงห์ไกรภพสืบรัชกาลต่อจากพระองค์

ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของท้าวอินธุมาศปรากฏดังต่อไปนี้

1.1 ความเมตตา กรุณา

ได้แก่ การที่ท้าวอินธุมาศรับบุตรนายโจรมาเลี้ยงดูเป็นบุตรบุญธรรม คือคงคาประลัย
แม้ว่าขุนนางจะทักท้วงพระองค์ เพราะเกรงว่าจะเป็นภัยแก่บ้านเมืองภายหน้า ด้วยเหตุที่เด็กนั้นสืบเชื้อ
สายนายโจร แต่ท้าวอินธุมาศก็ชี้แจงเหตุผลว่า

.....
แม่นโจรเลี้ยงก็จะเลี้ยงช้างโจรพลัน
เหมือนคำพระเทศนาท่านว่าขาด
ใครคบพาลก็จริตคิดเป็นพาล

.....
นี้มีทันปะปนด้วยคนพาล
ใครคบปราชญ์ก็เป็นปราชญ์ในสัจฐาน
เหมือนนิทานช้างทรงกษัตรา
(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 6-7)

ข้อความดังกล่าว แสดงความคิดของท้าวอินธุมาศซึ่งเห็นว่าคนจะดีหรือเลวขึ้นอยู่กับ
เลี้ยงดู อบรมมาตั้งแต่เด็ก มิใช่ที่สายเลือด การที่พระองค์ประสงค์จะชุบเลี้ยงคงคาประลัยนั้น จึง
เป็นความต้องการที่จะปลูกฝัง ชักนำให้เด็กนั้นเป็นคนดี ประพฤติตนมีคุณค่าต่อสังคม การกระทำดัง
กล่าวตรงกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรข้อที่ 8 ว่าด้วยการห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติดุชกรรม และ
ชักนำตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต และหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 9 ว่าด้วยการเลี้ยงดูคนจนมิให้ประกอบ
ทุจริตเป็นภัยต่อสังคม เกิดจากความเมตตา กรุณา ของท้าวอินธุมาศ ที่สำคัญคือ การอ้างถึงหลักคำ
สอนทางพุทธศาสนาดังกล่าว ชี้ให้เห็นถึงความเลื่อมใส ศรัทธาต่อสถาบันศาสนา หมายความว่า
ท้าวอินธุมาศมีความใกล้ชิดและให้ความอุปการะต่อสมณะ ผู้มีศีล ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 6 และ
10 ดังความว่า

เราชาตินี้มีกรรมนั้นแสนสุด
จงอุปถัมภ์บำรุงกุมารา

ไม่มีบุตรสืบสร้างพระศาสนา
ลูกกำพร้าพ่อแม่มันวอดวาย
(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 7)

สิงห์ไกรภพเติบโตใหญ่ ก็ออกผจญภัยต่าง ๆ นานา ในที่สุดก็ได้กลับมาอยู่กับบิดา มารดาที่เมืองโกฏกาท้าวอินธุมาศจึงมอบราชสมบัติให้แก่สิงห์ไกรภพสืบรัชกาลต่อจากพระองค์

ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของท้าวอินธุมาศปรากฏดังต่อไปนี้

1.1 ความเมตตา กรุณา

ได้แก่ การที่ท้าวอินธุมาศรับบุตรนายโจรมาเลี้ยงดูเป็นบุตรบุญธรรม คือคงคาประลัย แม้ว่าขุนนางจะทักท้วงพระองค์ เพราะเกรงว่าจะเป็นภัยแก่บ้านเมืองภายหลัง คัวเหตุที่เด็กนั้นสืบเชื้อสายนายโจร แต่ท้าวอินธุมาศก็ชี้แจงเหตุผลว่า

.....
แม้โจรเลี้ยงก็จะเลี้ยงช้างโจรพลัน

เหมือนคำพระเทศนาท่านว่าขาด

ใครคบพาลก็จรดคิดเป็นพาล

.....
นี้มีทันปะปนด้วยคนพาล

ใครคบปราชญ์ก็เป็นปราชญ์ในสัจฐาน

เหมือนนิทานช้างทรงกษัตรา

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 6-7)

ข้อความดังกล่าว แสดงความคิดของท้าวอินธุมาศซึ่งเห็นว่าคนจะดีหรือเลวขึ้นอยู่กับ การเลี้ยงดู อบรมมาตั้งแต่เด็ก มิใช่ที่สายเลือด การที่พระองค์ประสงค์จะชุบเลี้ยงคงคาประลัยนั้น จึง เป็นความต้องการที่จะปลูกฝัง ชักนำให้เด็กนั้นเป็นคนดี ประพฤติตนมีคุณค่าต่อสังคม การกระทำดังกล่าวตรงกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรข้อที่ 8 ว่าด้วยการห้ามชนทั้งหลายมิให้ประพฤติดิฉิธรรม และ ชักนำตัวอย่างให้อยู่ในกุศลสุจริต และหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 9 ว่าด้วยการเลี้ยงดูคนจนมิให้ประกอบ ทุจริตเป็นภัยต่อสังคม เกิดจากความเมตตา กรุณา ของท้าวอินธุมาศ ที่สำคัญคือ การอ้างถึงหลักคำ สอนทางพุทธศาสนาดังกล่าว ชี้ให้เห็นถึงความเลื่อมใส ศรัทธาต่อสถาบันศาสนา หมายความว่า ท้าวอินธุมาศมีความใกล้ชิดและให้ความอุปการะต่อสมณะ ผู้มีศีล ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 6 และ 10 ดังความว่า

เราชาตินี้มีกรรมนั้นแสนสุด

จงอุปถัมภ์บำรุงกุมาร

ไม่มีบุตรสืบสร้างพระศาสนา

ลูกกำพร้าพ่อแม่มันวอดวาย

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 7)

ร้อนรน”(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 15) และเมื่อท้าวอินธุมาศมาอาศัยอยู่กับพราหมณ์เพิก ก็ยังปรากฏการประพจน์ ปฏิบัติที่ดั่งมั่นอยู่ในธรรม ดังตอนพระองค์ติดตามพราหมณ์ออกป่าล่าเนื้อ พระองค์ได้ตั้งจิตอธิษฐานขออย่าให้พบสัตว์ใด ดังความว่า “พระเค็นพลางทางพินฐานพลัน ไปในวันนี้อ่าพบสัตว์สิ่งใด” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 18) อันแสดงถึงความดั่งมั่นในหลักธรรมอวิหิงสา

ผลแห่งการประพจน์ ปฏิบัติที่เกิดจากความซื่อมั่นในธรรมดังกล่าวนี้ จึงสะท้อนถึงแนวปฏิบัติด้านการปกครองของท้าวอินธุมาศที่เอื้อประ โยชน์สุขต่อราษฎรอย่างชัดเจน ดังข้อความที่กล่าวถึง การจัดระบบเข้าเวรออกเวรของไพร่พลว่า “พระไปรดเกล้าเข้าเคียนออกสามเคียน ทั้งค่าน้ำเชิงเรือนไม่เรียกเลย” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 32) เป็นความชอบธรรม ส่งผลให้ประชาชนและผู้อยู่ได้บังคับบัญชาทั้งหลายมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ เมื่อมีภัยทางการเมือง ดังกรณีกบฏคงคาประลัย เหล่าขุนนางก็ร่วมกันกอบกู้ราชบัลลังก์กลับคืนให้พระองค์ในที่สุด

2. สิงห์ไกรภพ

สิงห์ไกรภพเป็นโอรสของท้าวอินธุมาศกับนางจันทระแห่งเมืองโกญจา ถือกำเนิดมาในช่วงที่บิดา มารดาอาศัยอยู่กับพราหมณ์ (ภายหลังหนีภัยกบฏคงคาประลัย) วันหนึ่งท้าวอินธุมาศกับนางจันทระออกไปดูพืชผลที่ไร่ ส่วนโอรสนั้นนอนหลับในเปลที่กระท่อม ช่วงนั้น พราหมณ์เทพจินดาบุตรของพราหมณ์วีรณาย ออกเดินทางแสวงหาผู้มีบุญตามคำบอกของบิดา ผ่านมายังบริเวณกระท่อมได้ยินเสียงร้องของเด็ก ตรงเข้าไปดู เห็นกุมารลักษณะต้องตามคำราที่บิดาบอกไว้ พราหมณ์เทพจินดาจึงอุ้มกุมาร โอรสท้าวอินธุมาศไปเลี้ยงดูจนเติบใหญ่ ตั้งชื่อให้ว่า “สิงห์ไกรภพ” เนื่องจากครั้งวัยเยาว์สิงห์ไกรภพได้ดื่มน้ำนมนางไกรสร ทั้งสิงห์ไกรภพและพราหมณ์ได้ออกผจญภัยต่าง ๆ นานา ฝ่ายท้าวอินธุมาศกับมเหสี ภายหลังที่พราหมณ์จากโอรส เหล่าขุนนางก็ร่วมพลกอบกู้บัลลังก์คืนให้พระองค์ได้ ต่อมาสิงห์ไกรภพก็กลับคืนเมืองโกญจา ท้าวอินธุมาศจึงมอบราชสมบัติให้แก่สิงห์ไกรภพสืบรัชกาลต่อพระองค์

เมื่อสิงห์ไกรภพครองเมืองโกญจา ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ปรากฏดังต่อไปนี้

2.1 ความมุ่งมั่นประกอบราชกิจ

ความเอาใจใส่ต่อราชกิจ การบริหารงานแผ่นดินนี้ ปรากฏตั้งแต่แรกเมื่อสิงห์ไกรภพขึ้นครองเมืองโกญจา ได้ “คร่ำครวญระอาการงานกรุงไกร” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 97) แสดงถึงความตระหนักในหน้าที่ของผู้ปกครอง ทั้งยังรู้สั่งสอน ปลุกฝังเหล่าขุนนางให้มีความสัตย์ซื่อตรงต่อหน้าที่ เพื่อรักษาความสงบสุขของบ้านเมือง ดังตอนสิงห์ไกรภพกล่าวต่อขุนนางเมืองมารัน ภายหลังจากสิ้นศึกท้าวจตุพัตร์ว่า

จงสัจย์ซื้อถือบทตามกฎหมาย

แม่นัประมาทราชทัณฑ์จะบรรลัย์

แม่นัมีศีกษีกสู่มารู้อาบ

ได้เย้นเกล้าชาวบุรีแลชีพราหมณ์

อย่าคิคร้ายทุงจรตศิควิสัย

ทำชอบได้เกียรตศิจะงคงาม

คิคปรามปรามเสียบให้เคียนซึ่งเสียนหนาม

เจริญความสุขสง่าแก่ธานี ฯ

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 121)

ข้อความดังกล่าว ชี้ให้เห็นบทบาทของสิ่งหกรภพในการกำหนดแนวประพฤตศิ ปฏิบัติแก่ผู้ อยู่ภายใต้บังคับบัญชา แสดงถึงความห่วงใย บำบัดทุกข์ บำรุงสุขแก่ราษฎรซึ่งถือเป็นการให้ความ อนุเคราะห์ตามหลักจักรวรรตศิวัตรข้อที่ 1 เช่นเดียวกับคอนชัยสุริยา (บุตรของพราหมณ์เทพจินดา กับนางรัชฎาสูร) เข้าเฝ้าสิ่งหกรภพ สิ่งหกรภพได้ถามถึงทุกข์สุขของชาวเมืองกาลวาศ “แล้วครัส เรียกชัยสุริยาเข้ามาใกล้ ครัสถามไถ่ถึงบำรุงชาวกรุงศรี” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 248) พร้อมกับปรึกษาเหล่าเสนาอำมาตย์เรื่องการจัดงานอภิเษกชัยสุริยากับนางเหมวรรณ เพื่อจะได้ “บำรุง ราษฎรไรไชยมไหสวรรย์ ตามกษัตริย์ขัตตยวงศ์พงศ์พันธุ์” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 279)ต่อไปด้วย

คั้งนั้น ความเอาใจใส่ ดูแลความสงบสุขของชาวเมืองคั้งกล่าวมาข้างต้น จึงเป็นเหตุผลที่ชี้ให้เห็นว่าสิ่งหกรภพมีความมุ่งมั่นต่อการประกอบราชกิจ ไม่เกียจคร้านตรงตามหลักธรรมตปะ และยึด กฎระเบียบเป็นที่ตั้งโดยปราศจากการใช้อำนาจรุนแรง อันเป็นคุณลักษณะที่จะส่งผลให้ผู้อยู่ภายใต้ บังคับบัญชามีความจงรักภักตศิ เสริมสร้างความมั่นคงให้แก่เมือง โกลุจา

2.2 ความฝักใฝ่ต่อการศึกษาหาความรู้จากสมณพราหมณ์

ปรากฏคอนพราหมณ์เทพจินดาชี้แนะให้สิ่งหกรภพไปเรียนวิชากับ โยคีตศนหนึ่ง ซึ่งมีความรู้ด้านวิชาฝ้าพยนต์และเวทมนตศิต่างๆ เพื่อประ โยชน์ในการนำวิชาความรู้้นั้นมาปราบเทพาสุร คั้งที่พราหมณ์เทพจินดากล่าวว่า

.....

ข้าทราบความตามตำราในบาลี

ใกล้แ่วนแ่วนแดนโรมวิสัยนั้น

เชิญพระองค์ทรงศักดิ์จักรพรรตศิ

ขอวิชาฝ้าพยนต์เวทมนตศิไว้

แม่นัละไว้ให้มาถึงธานี

.....

ว่าโยคีอยู่เขาเนาวรัตน์

ทรงศีลธรรมนับถือความซื่อสัตย์

ไปนมัสการท่านโยคี

จึงชิงชัยสังหารผลาญยักษ์

ชาวบุรีราษฎรจะร้อนใจ

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 108-109)

ฝ่ายสิงห์ไกรภพได้แสดงความกระตือรือร้นที่จะศึกษาเวทวิทยาดังกล่าว

หน่อกษัตริย์ตรัสตอบว่าขอบออยู่
อย่าช้าที่พึงพาน้องคลาไคล

ท่านผู้รู้เวทมนตร์อยู่ไหน
จะได้ไปศึกษาวิชาการ

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 :109)

ความประสงค์ที่จะศึกษาวิชากับสมณพราหมณ์เพื่อนำมาซึ่งผลประโยชน์ในการปราบศัตรูนี้ เสมือนความมุ่งมั่นที่จะเข้าถึงหลักธรรมเพื่อยับยั้งความไม่เป็นธรรมทั้งปวง อันก่อปรด้วยศรัทธาต่อนักบวช ในฐานะกษัตริย์ ลักษณะเช่นนี้จึงสะท้อนถึงการปฏิบัติของสิงห์ไกรภพในข้อที่ว่าด้วยการเข้าใกล้สมณพราหมณ์เพื่อศึกษานูญและบาป กุศลและอกุศลให้แจ้งชัด ตรงตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อ 10 และการให้ความอุปการะสมณพราหมณ์ผู้มีศีล ตามหลักจักรวรรดิวัตรข้อที่ 6 เป็นแบบอย่างของการใช้สติปัญญา วิชาความรู้แก้ไขปัญหาบ้านเมือง

นอกจากนี้ คุณลักษณะอีกประการหนึ่งของสิงห์ไกรภพ คือ การรับฟังความคิดเห็น ข้อเสนอแนะของผู้อื่น ปราศจากความถือตน โดยเฉพาะกับพราหมณ์เทพจินดาซึ่งเป็นผู้มี威望ใกล้ชิดสนิมนิยมกันมาตั้งแต่เด็ก เมื่อสิงห์ไกรภพได้รับการสถาปนาเป็นกษัตริย์เมืองโกญจา สิงห์ไกรภพยังคงแสดงความเคารพ นอบน้อมต่อพราหมณ์เทพจินดาผู้น้องห้องเดียวกัน เห็นได้จากคำพูดของสิงห์ไกรภพซึ่งเรียกพราหมณ์เทพจินดาว่า “พี่” และใช้คำแทนตนว่า “น้อง ทุกครั้ง”

2.3 การไม่เบียดเบียนชีวิตผู้อื่น

ปรากฏตอนศึกเทพาสุร สิงห์ไกรภพได้รับกับเทพาสุร เข้าเมืองกาลวาศ จนกระทั่งเทพาสุรแขนขาด ฝ่ายไพร่พลของเทพาสุรเห็นเหตุการณ์จึงร้องขอชีวิตตนและแม่ทัพของคนที่ต่อสู้กับสิงห์ไกรภพจึงสั่งข้าทหารไม่ให้ฆ่าตีเหล่าข้าศึกนั้น ดังความว่า

.....
พวกพลจักรวาฬไม่ด้านตี

.....
ขอชีวิตอนว่าเป็นข้าไท

จอมกษัตริย์ตรัสห้ามปรามทหาร

ไม่ให้ผลาญพวกข้าให้ด้กษัย

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 218)

สภาพการณ์เช่นนี้ เห็นได้ว่าสิงห์ไกรภพมีโอกาสนี้จะปราบปรามข้าศึกให้ราบคาบอย่างง่ายดาย แต่การที่สิงห์ไกรภพเลือกกระทำตามคำขอร้องของไพร่พลข้าศึก ย่อมแสดงถึงความมีจิตเมตตาต่อฝ่ายตรงข้าม ไม่ต้องการฆ่าเดิมหรือเบียดเบียนผู้ที่อ่อนแอกว่า ปล่อยให้เทพาสุร “...วิ่งเหยาะเหยาะแล้วเหาะหนี” (นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 218)

เมื่อเมืองกาลวาศตกอยู่ในอำนาจของสิงห์ไกรภพ สิงห์ไกรภพ “จึงตรัสสั่งทั้งสี่ขุนเสนา
จรร้องป่าวเหล่าประชาทั้ธานี” ให้คลายความหวั่นวิตกจากเหตุการณ์ทางการเมืองครั้งนี้ว่า

ว่าตัวเรากับเจ้าเมืองกาลวาศ
อันคนอื่นหมิ่นแสนแดนบุรี
จงอยู่ตามความสบายทั้งชายหญิง

พยายามขัดข้องกันหมองศรี
มิได้มีขัดเคืองด้วยเรื่องไร
อย่าเกรงกริ่งว่าเราจะทำไฉน

(นิทานคำกลอนสุนทรภู่. 2515 : 196)

แสดงว่าสิงห์ไกรภพเป็นผู้ปกครองที่มีเหตุผล ไม่ใช่อำนาจเบียดเบียนผู้อื่นตามอำเภอใจ
เป็นการกระทำตามหลักอวิหิงสา ขณะเดียวกัน ความหวังใต้อสภาพจิตใจของชาวเมืองกาลวาศ
ก็สะท้อนให้เห็นถึงนโยบายการปกครองที่เอื้อประโยชน์สุขแก่ชาวเมืองต่างๆที่อยู่ภายใต้อำนาจการ
ปกครอง ตรงกับหลักจักรวรรดิวัตรข้อ 1 (ว่าด้วยการอนุเคราะห์คนภายในราชสำนักและคนภายนอก
ให้มีความสุข) การประพฤติ ปฏิบัติดังกล่าวจึงนำมาซึ่งความชอบธรรม ช่วยเสริมสร้างลักษณะความ
เป็น “ธรรมราชา” ของสิงห์ไกรภพประการหนึ่ง

จากการวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัย
รัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ จะเห็นได้ว่าคุณลักษณะของตัวละครส่วนใหญ่จัดอยู่ในหลักทศพิธราชธรรม
ได้แก่ หลักธรรมการให้ ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความมุ่งมั่นประกอบราชกิจ และความไม่เอน
เอียงหวั่นไหวต่อสิ่งเร้าที่จะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรม หลักธรรมเหล่านี้คือคุณสมบัติประการ
สำคัญของตัวละครกษัตริย์ รวมทั้งหลักธรรมจักรวรรดิวัตร ว่าด้วยการเกื้อกูล อนุเคราะห์ต่อคนภายใน
และภายนอกราชสำนัก ส่วนหลักธรรมความเสียสละ ความไม่เบียดเบียน ความไม่โกรธ ความ
อดทน เป็นคุณลักษณะที่ปรากฏซ่อนอยู่ในคุณธรรมหลัก ซึ่งแสดงให้เห็นว่าหลักธรรมทศพิธเป็น
ธรรมที่มีเนื้อหาสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ผลจากการปรากฏลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์
ในวรรณคดีไทยยุคนี้ จึงสะท้อนให้เห็นถึงคตินิยมเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ของกวีและสังคมไทยอย่าง
แท้จริง

บทที่ 4

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2352)

วรรณคดีเป็นผลิตผลทางปัญญาของกวีซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสังคมยุคนั้น ดังนั้น ข้อมูลที่ปรากฏในวรรณคดีก็ย่อมมาจากอิทธิพลทางสังคมและสิ่งต่างๆ ที่แวดล้อมตัวกวี จากผลการวิเคราะห์ในบทที่ 3 ซึ่งปรากฏว่ากษัตริย์ในวรรณคดียุคนี้มีลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” อย่างเห็นได้ชัดผู้วิจัยมีความเห็นว่าปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดลักษณะดังกล่าว มีดังนี้

1. ค่านิยมเกี่ยวกับความเป็น “ธรรมราชา”

สังคมไทยมีค่านิยมเกี่ยวกับ “ธรรมราชา” ช้านานแล้ว ทั้งนี้ เนื่องจากการรับเอาพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสังคมไทยมีค่านิยมที่สอดคล้องกับค่านิยมทางพุทธศาสนาในส่วนของความคิดเกี่ยวกับศาสนาที่ดีนั้น พิจารณาได้จากหัวข้อดังนี้

1.1 ค่านิยมตามแนวพุทธศาสนา

ตามคติทางพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะของกษัตริย์ที่ดี เป็น “ธรรมราชา” คือ กษัตริย์ผู้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม ปกครองบ้านเมืองให้เป็นสุขโดยธรรม ความทั้งนี้ปรากฏอยู่ในราชสูตร อังคุตตรนิกาย ปัญจก-ลักกนิบาต คัมภีร์พระสูตรตันตปิฎก ความว่า

ดูกรภิกษุ พระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงดำรงอยู่ในธรรม เป็นธรรมราชา
ในโลกนี้ ทรงอาศัยธรรมนั้นแหละ ทรงสักการะ เคารพ นอบน้อม
ธรรม ทรงมีธรรมเป็นธง มีธรรมเป็นยอด มีธรรมเป็นใหญ่ ย่อมทรง
จัดแจงการรักษา ป้องกันคุ้มครองที่เป็นธรรมในชนภายในฯ

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 22. 2514 : 152-153)

นอกจากพระองค์ต้องยึดมั่นอยู่ในธรรมแล้ว ยังทรงสั่งสอนประชาชนให้ตั้งมั่นอยู่ในธรรมอีกทั้งเผยแพร่ธรรมให้กษัตริย์อื่นๆ เป็นการขยายอาณาเขตแห่งธรรมออกไป โดยปราศจากการเบียดเบียน ผู้รับ ประชาชนทุกประเทศก็จะอยู่กันอย่างสงบสุข (ปรีชา ช้างขวัญยืน. 2538 : 92)

บทบาทและหน้าที่ของ “ธรรมราชา” นี้ ปรากฏอยู่ในจกกวัดติสูตรซึ่งชี้แจงรายละเอียดของหลักธรรมจักรวรรดิวัตร 12 ประการ ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 2 และยังมีหลักทศพิธราชธรรม ราชสังคหวัตถุ อุปราหานิยธรรม รวมทั้งหลักธรรมอื่นๆ ซึ่งเป็นแนวปฏิบัติสำหรับผู้ปกครองอีกหลายประการแสดงให้เห็นว่า “ธรรมราชา” ตามคติพุทธศาสนา คือผู้ปกครองที่มีคุณธรรมเป็นพิเศษ

การที่ “ธรรมราชา” จะปกครองบ้านเมืองได้โดยธรรมนั้น ต้องเริ่มจากวัตรปฏิบัติที่เป็น
ธรรมของพระองค์ก่อน จึงสามารถส่งเสริมอำนาจทางการเมืองของพระองค์ให้มั่นคงได้

เกี่ยวกับบทบาทการปกครองของ “ธรรมราชา” นั้น พระพุทธองค์ทรงวางแนวปฏิบัติไว้
เพื่อผู้ปกครองได้ยึดถือ ดังปรากฏในมหาปทุมชาดกว่าด้วยเรื่องของการพิจารณาลงพระราชอาญาว่า

พระราชผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ไม่เห็นโทษผู้อื่นว่าน้อยหรือ
มากด้วยประการทั้งปวง ไม่พิจารณาด้วยพระองค์เองก่อนแล้ว
ไม่พึงลงอาญา ฯ

กษัตริย์พระองค์ใด ยังไม่ทันพิจารณาแล้วทรงลงพระราช
อาญากษัตริย์พระองค์นั้น ชื่อว่าข่มกลืนกินพระกระยาหารพร้อม
ด้วยหนาม เหมือนคนตาบอดกลืนกินอาหารพร้อมด้วยแมลงวัน ฉะนั้น ฯ

กษัตริย์พระองค์ใด ทรงลงพระราชอาญากับผู้ไม่ควรจะลง
พระราชอาญา ไม่ทรงลงพระราชอาญากับผู้ที่ควรลงพระราชอาญา
กษัตริย์พระองค์นั้น ก็เหมือนคนเดินทางไม่ราบเรียบ ไม่รู้ว่าทางเรียบ
หรือไม่เรียบ ฯ

กษัตริย์พระองค์ใด ทรงเห็นเหตุที่ควรลงพระราชอาญา
และไม่ควรลงพระราชอาญา และทรงเห็นเหตุนั้นโดยประการทั้งปวง
เป็นอย่างดีแล้ว ทรงปกครองบ้านเมือง กษัตริย์พระองค์นั้นสมควรปก
ครองราชสมบัติ ฯ

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 27. 2514 : 320-321)

จากข้อความดังกล่าว แสดงว่า “ธรรมราชา” คือผู้ใช้อำนาจตุลาการอย่างมีสติ รอบคอบ
และเที่ยงธรรม จึงจะทำให้บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข เพราะเหตุที่ผู้ปกครองนั้นมีธรรม หากบ้านเมือง
ใดมีผู้ปกครองที่ไม่ตั้งอยู่ในธรรมปฏิบัติแล้ว ประชาชนก็ย่อมไม่ตั้งอยู่ในธรรม เพราะขาดผู้ปลูกฝัง
ชี้นำ เปรียบเสมือนกับฝูงโคซึ่งเดินตามโคผู้นำฝูง

ถ้าโคผู้นำฝูงไปคด โคเหล่านั้นย่อมไปคดทั้งหมด...ในมนุษย์ก็
เหมือนกัน ผู้ใดได้รับสมมติเป็นผู้นำ ถ้าผู้นั้นประพฤติธรรม
ประชาชนนอกนั้นก็ประพฤติธรรมเหมือนกัน

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 21. 2514 : 87-88)

ดังนั้น “ธรรมราชา”ตามคติทางพุทธศาสนา คือผู้ที่มีความสำคัญยิ่งต่อบ้านเมือง เป็นศูนย์กลางที่กำหนดทิศทางชีวิตของประชาชนโดยใช้ธรรมเป็นอำนาจในการปกครองนั่นเอง

1.2 ค่านิยมตามวิถีชีวิตไทย

วิถีชีวิตของสังคมไทยแต่เดิมมามีความเรียบง่าย อยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรม ประเพณีที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาประจำชาติ ดังนั้น สาระธรรม คำสอนของพุทธศาสนาจึงมีบทบาทต่อการปลูกฝังค่านิยม ความเชื่อต่างๆรวมถึงค่านิยมเกี่ยวกับผู้ปกครองผู้ยึดมั่นในธรรมหรือเป็น “ธรรมราชา”

ค่านิยมเกี่ยวกับผู้ปกครองของสังคมไทยนั้น คือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทศพิธราชธรรม เป็น “ธรรมราชา” ซึ่งไทยได้รับสืบทอดมาจากพระธรรมศาสตร์ของมอญ (ม.ร.ว.อภิน ธิพัฒน์. 2527 : 39) ในพระไตรปิฎก กล่าวถึงความสำคัญของทศพิธราชธรรมในการปกครอง ปรากฏในมหาสังฆาคคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มีข้อความว่า

ดูกร พระยาหงส์ เราพิจารณาเห็นชดซึ่งอายุอันเป็นอนาคต
ยังยืนยาว เราตั้งอยู่แล้วในธรรม 10 ประการ จึงไม่สะดุ้งกลัว
ปรโลกเราเห็นกุศลกรรมที่ดำรงอยู่ในตนเหล่านี้ คือ ทาน ศีล
การบริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความเพียร ความไม่
โกรธ ความไม่เบียดเบียน ความอดทน และความไม่พิโรธ แต่นั้น
ปีติและโสมนัสไม่ใช่น้อยย่อมเกิดแก่เรา

(พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่ม 27. 2514 : 404)

นอกจากการอ้างถึงความสำคัญของการมีทศพิธราชธรรมแล้ว ในจักรกัปปวัตตสูตร คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ได้กล่าวถึงหลักธรรมจักรวรรดิวัตรซึ่งเป็นหลักธรรมสำหรับกษัตริย์โดยตรง ตลอดจนหลักธรรมราชสังคหวัตถุซึ่งปรับปรุงมาจากมหายัญ 5 ของพราหมณ์ก็ปรากฏในพระไตรปิฎกหลายที่ อาทิ จตุกกนิบาต อังคุตตรนิกาย และอติวุตตะก ขุททกนิกาย คัมภีร์พระสุตตันตปิฎก

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาพบว่าหลักทศพิธราชธรรม คือ หลักธรรมสำหรับผู้ปกครองที่แสดงแนวคิดและหลักของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองที่สำคัญที่สุด (ชัชอนันต์ สมุทวณิช. 2519 : 147) และเป็นหลักธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์ที่สังคมไทยยอมรับ ดังเห็นได้จากคัมภีร์จามเทวีวงศ์ พงสวาทเมืองหริภุญไชย กล่าวถึงความรุ่งเรือง ร่มเย็นเป็นสุขของบ้านเมือง อันเนื่องมาจากพระมหากษัตริย์ทรงตั้งมั่นในทศพิธราชธรรมว่า

กาลใดพระเจ้าธัมมิกราชผู้ทรงทศพิธราชธรรมได้เสวยราชย์
ปกครองแผ่นดิน กาลนั้นพระนครและพระพุทธศาสนาจะรุ่งเรือง
มหาชนจะได้รับความสุขทุกประการ

(คำแปลจากเทววิงศ์ พงสาวดารเมืองหริภุญไชย. 2516 :64)

ในวรรณกรรมลานนาไทยเรื่องเจ้าวิฑูรสอนโลก ซึ่งทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล (2519 : 96) ศึกษา ก็ปรากฏว่ากวีแสดงค่านิยมเกี่ยวกับผู้ปกครองในวรรณกรรมว่า ผู้ครองเมืองที่ดีต้องเป็น “ธรรมราชา” มีอำนาจการปกครองโดยกอบปรด้วยทศพิธราชธรรม ดังเนื้อความในบทโคลงว่า

เป็นจิกจอมเจื่องเจ้า	ทรงนาม
อย่าประมาทหลงลืมความ	เหล่าเกื้อ
ปฏิบัติได้ทวยตาม	ทศราช ธรรมเสย
รักเพื่อนฝูงชั้นเชื้อ	เผ่าผู้พันรูงศ์
หื้อจ้อจำไว้ในใจ	อย่าได้หลงหลัง
ครั้นใจบ่เบียดคคัง	บุญเขื่องนั้นจะคำชูส่ง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวถึงสมเด็จพระนเรศวรในลิลิต
ตะเลงพ่ายว่าทรงทศพิธราชธรรมนำพาปวงชนสุขสงบร่มเย็น ซึ่งน่าจะมียกถึงพระมหากษัตริย์ยุค
ตนโกสินทร์ด้วย ดังความว่า

ไปว่างขัดติยวัตรเว้น	สักวัน
ทั่วทศพิธราชธรรม์	ท่านสร้าง
สงเคราะห์จัตุราบรร	ยศสุข เสมอนา
สังคฤหพัสดุอย่าง	สี่ไสรสี่ผล

ฯลฯ

ประคินกรรมบถเบื้อง	ทศางค์ สิ้นนา
สืบกุศลธรรมทาง	ถ่องแท้
จักรพรรดิวัตรวิริยางค์	บุกคี่เยี่ยง แลฤา
ทวาทศพจนพากย์แก้	ก่อเกื้อ เผื่อผล

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. 2539 : 156)

ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ การนำความคิดเรื่อง “ธรรมราชา” ผู้ทรงทศพิธราชธรรม มาใช้เป็นแนวความคิดทางการเมืองไทยนี้ เริ่มตั้งแต่สมัยพระมหาธรรมราชาลิไท แห่งสุโขทัย ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้ในบทที่ 2 ต่อมาในสมัยอยุธยา แม้คติเทวราชาจะมีบทบาทในราชสำนัก มากขึ้น แต่พระมหากษัตริย์ก็ยังคงยึดถือคติ “ธรรมราชา” ควบคู่ไปด้วย ทั้งนี้ เนื่องจากสังคมไทย เป็นสังคมที่ยึดมั่นในพุทธศาสนา

จากที่กล่าวมานี้ แสดงให้เห็นว่าความคิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงทศพิธราชธรรม หรือ “ธรรมราชา” นั้น เป็นคตินิยมที่ปรากฏในสังคมไทยมาช้านาน ด้วยเหตุนี้จึงเป็นเหตุผลประการ หนึ่งที่อธิบายได้ว่า การที่กวีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สร้างบทบาท พฤติกรรมของตัวละคร กษัตริย์ที่มีลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ในวรรณคดีไทยนั้น ย่อมเกิดจากอุดมคติหรือค่านิยมที่ เกี่ยวกับผู้ปกครองตามคติทางพุทธศาสนา ซึ่งกวีได้รับการปลูกฝังโดยผ่านบริบททางสังคม ใน ฐานะที่กวีคือพุทธศาสนิกชนผู้หนึ่งนั่นเอง

พระบรมราโชบายด้านการเมือง การปกครอง

การประกอบพระราชภารกิจเพื่อให้สอดคล้องกับพระบรมราโชบายด้านการปกครองบ้านเมือง ของพระมหากษัตริย์ยุคต้นรัตนโกสินทร์นี้ เป็นสิ่งสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความมุ่งมั่น พยายามของ พระองค์ที่จะฟื้นฟูและพัฒนาประเทศให้เจริญรุ่งเรือง ขณะเดียวกันก็เพื่อสร้างเสริมทัศนคติที่ดีเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ในหมู่ข้าราชการ ประชาชน กล่าวคือ

2.1 ด้านศาสนา

สมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมีพระราช ปรารถนาว่า “ตั้งใจจะอุปถัมภ์ก ขยายพระพุทธศาสนา” โดยทรงวิเคราะห์สถานภาพของพระพุทธ ศาสนาในบ้านเมืองครั้งนั้นว่า มีความเสื่อมทั้งในด้านความมั่นคงในพระรัตนตรัย ความเข้าใจใน สาระธรรม และการปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรม (สุภาพรรณ ณ บางช้าง. 2536 : 77) จึงทรงให้มีการ สังคายนาพระไตรปิฎก ดังพระราชดำริว่า

ฝ่ายพุทธจักรนั้น พระไตรปิฎกแปลหมิ่นสัพพันพระธรรมชั้น อันสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงพระมหากรุณาประดิษฐานไว้ต่างพระ องค์ได้เป็นหลักโลกยสั่งสอนบรรพชิตบริษัทได้ปฏิบัติรู้ซึ่งทาง สุตติภูมิและทุกติภูมิ แลพระไตรปิฎกธรรมนั้นพันเพี้ยนผิดเพี้ยนไป เปนอันมาก ยากที่จะเล่าเรียน เปนอายุศพระพุทธศาสนาสืบไป ก็ได้ อารธนาประชุมเชิญพระราชาคณะทั้งปวง มีสมเด็จพระสังฆราชและ

พระธรรมอุดมพระพุทโธมาจารย์เป็นประธาน ฝ่ายราชบัณฑิตยนั้น
พญาธรรมปรีชาเป็นต้น ให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎกสอบไล่
ด้วยอรรถกถาฎีกาให้ถูกต้องตามพุทธบัญญัติ พระไตรปิฎกจึง
ค่อยถูกถวญ่สงฆ์ขึ้นได้

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1. 2537 : 3)

การที่องค์ปฐมกษัตริย์มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระราชาคณะทั้งหลายร่วม
กันจัดสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งนี้ นับเป็นการประกอบพระราชภารกิจด้านทำนุบำรุงรักษาพระ
ปริยัติธรรมที่สำคัญ “...ก็นับได้ชื่อว่านวมสังคายนาครบ 9 ครั้ง จะยังพระปริยัติศาสนาให้ถาวร
วัฒนายืนยาวไปในอนาคตสมัยสืบกาลช้านาน” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2531 : 57)

ต่อมาได้มีการแต่งตั้งสื่อสังคีตยวงค์ขึ้นเพื่อยืนยันถึงความสำคัญของการสังคายนาพระ
ไตรปิฎกครั้งนี้ และแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นองค์อัคร
ศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่ที่สุด (สายชล วรรณรัตน์. 2525 : 214) สร้างศรัทธา เลื่อมใสในหมู่ประชาชน

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ยังทรงโปรดฯ ให้มีการสร้าง
และบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามที่สำคัญหลายแห่ง อาทิ โปรดฯ ให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม
หรือวัดพระแก้วขึ้นภายในพระบรมมหาราชวัง แล้วให้อัญเชิญพระพุทธรูปมณีรัตนปฏิมากรจากพระ
ราชวังเดิมมาประดิษฐานไว้ในพระอารามหลวงแห่งนี้ และยังใช้เป็นสถานที่ประชุมเหล่าข้าราชการ
บริพาร และประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2531 : 24) นอกจากนี้ ทรง
ให้บูรณะวัดพระเชตุพนฯ วัดสระเกศ วัดระฆัง และวัดอื่นๆ อีกมากมาย รวม “ทั้งวัดสุวรรณารามที่
กรุงเก่าซึ่งเป็นวัดเดิมของสมเด็จพระชนกาธิบดีก็ ทรงปฏิสังขรณ์ด้วย” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์.
2531 : 106)

การบำรุงด้านศาสนานี้ ย่อมแสดงว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
ทรงมีพระราชศรัทธาต่อพระศาสนาอย่างแรงกล้า แม้กระทั่งเวลาส่วนพระองค์ เมื่อ “เสด็จทรงบาตร
แล้ว เสด็จออกท้องพระโรงถวายภัตตาหารเลี้ยงพระสงฆ์ฉันนวัตร” พอถึง “เวลาค่ำเสวยพระกระยา
หารแล้ว เสด็จออกท้องพระโรงทรงสดับพระธรรมเทศนาถกกัน” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2531 :
106)

ด้านการบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ทรงเสด็จออกขุนนางฟังรายงานกราบบังคมทูล
เกี่ยวกับราชการภายในอยู่เสมอ ทั้ง “ทรงพระราชวินิจฉัยด้วยอรรถคดีของราษฎร” ด้วยพระองค์เอง
ภายหลังพระองค์ทรงพระชราไม่สามารถเสด็จออกท้องพระโรงได้ จึงเสด็จมาประทับอยู่ ณ พระที่

นั่งไพศาลทักษิณ “ครั้นเวลาเช้าโปรดให้ข้าราชการเข้าเฝ้าที่ชลาข้างห้องพระโรงด้านตะวันตก ทรงพระอุตสาหะเสด็จออกขุนนางที่พระบัญชาพระที่นั่งไพศาลทักษิณมิได้ขาด” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์.2531 : 106) นับเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระราชอุตสาหะเพื่อบำรุงพัฒนาประเทศให้รุ่งเรืองและเป็นแบบอย่างในการประพุดติ ปฏิบัติของรัชกาลต่อมา กล่าวคือ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงทำนุบำรุงศาสนจักรให้มีความรุ่งเรืองต่อเนื่องจากพระราชบิดาอย่างเห็นได้ชัด ทรงมี “พระราชโองการรับสั่งให้รื้อสังคายนาสวดมนต์” (จดหมายเหตุความทรงจำ. 2516 : 39) หลังจากเกิดอหิวาตกโรคระบาด ดังเนื้อความในพงศาวดารกล่าวว่า

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชรำพึงถึงสรรพการกุศล
เป็นต้นว่าบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนาซึ่งได้ทรงบำเพ็ญมาเป็น
นิจกาลนั้น ยังหาเต็มพระราชศรัทธาไม่ มีพระทัยปรารถนาจะใคร่ทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลให้มีผลวิเศษยิ่ง ที่พระองค์มิได้ทรงกระทำ เพื่อ
จะได้แปลกประหลาด จึงมีพระราชปณิธานสมเด็จพระสังฆราช
แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย...

ครั้นได้ทรงฟังเกิดพระราชปีติโสมนัส ตรัสเห็นว่าวิสาขบูชานี้จะป็น
เนือนาบุญ ราศีของพระราชกุศลเกิดขึ้นอีกแห่ง ๑ เป็นแท้ จึงทรงพระ
ราชศรัทธาจะยกหรือวิสาขบูชามหาชัยพิธีอันขาดประเพณีมานั้น ให้กลับ
คือเจียนจตุตถกาลปรากฏสำหรับแผ่นดินสืบไป...

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2533 : 120-121)

ด้าน ศาสนสถาน สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดฯให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์
พระอารามต่างๆ เช่น ทรงโปรดฯให้สร้างพระวิหารวัดสุทัศน์ และโดยที่ทรงมีพระราชศรัทธา
เลื่อมใสอย่างแรงกล้าจึงแกะสลักบานประตูด้วยฝีมือพระหัตถ์ก่อนจะให้ช่างทำต่อไป และทรงปั้นหุ่น
พระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวรารามด้วยฝีมือพระหัตถ์เป็นพุทธรูปฯ พร้อมทั้งให้เหล่าข้า
ราชการและพระบรมวงศานุวงศ์ช่วยกันจัดสร้างกุฏิสงฆ์ด้วย ดังความว่า

...ส่วนวัดแจ้งนั้น ทรงสร้างพระอุโบสถใหม่ มีระเบียบล้อมรอบ
พระประธานในพระอุโบสถเมื่อปั้นหุ่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ
หล้านภาลัยทรงปั้นด้วยฝีมือพระหัตถ์ แลสร้างพระวิหารด้วย ส่วนกุฏิ
พระสงฆ์นั้น ที่สร้างครั้งรัชกาลที่ ๑ ริมท่าแต่พอให้พระสงฆ์มาอยู่ได้

ยังไม่เรียบร้อย จึงโปรดให้ขอแรงพระราชวังสวนกุหลาบ และข้าราชการ
ช่วยทำกุฏิพระสงฆ์เป็นตึกขัดแตะถ่อปูน...พระราชทานนามพระอาราม
ใหม่ว่า วัดอรุณราชวราราม...

(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2533 : 155)

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีพระวิริยะ อุตสาหะ
ในทุกด้าน และทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจด้วยพระปรีชาสามารถ เมื่อ “เวลาเช้าเสด็จออกทรง
ปรนนิบัติพระสงฆ์แล้วข้าราชการแผ่นดิน...เวลาบ่ายห้าโมง เสด็จออกฟังรายงานบ้าง ทรงพระราช
นิพนธ์รามเกียรติ์บ้าง อิเหนาบ้าง แล้วก็ทรงธรรม” และ “ทรงทะนุบำรุงพระนครด้วยการแต่งสำเภา
ไปค้าขายได้เงินมาใช้สอยราชการแผ่นดินบ้าง...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2504 : 204)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาและทำนุบำรุงพุทธศาสนาไม่
ยิ่งหย่อนไปกว่าสองรัชกาลแรก กล่าวคือ ทรงส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรมของพระสงฆ์ไทย ดัง
ทรงมีพระราชดำริให้พระภิกษุไทยที่เดินทางไปลังกา ยืมหนังสือพระไตรปิฎกเข้ามายัง
กรุงเทพมหานคร เพื่อคัดลอกไว้สำหรับแผ่นดิน ซึ่งการส่งเสริมปริยัติธรรมดังกล่าวนี้ นับว่าได้รับ
การเอาใจใส่มากกว่าสมัยที่ผ่านมา (สุภาพรณ ฌ บางช้าง. 2536 : 101) นอกจากนี้ พระองค์ยังทรง
มีพระราชศรัทธามุ่งมั่นต่อการบำเพ็ญทาน จึงทรงกระทำสัตตสดกมหาทาน “ทรงบริจาคพระราช
ทรัพย์ 1,000 ชั่ง ครั้งนั้นขุนนาง ข้าราชการและราษฎรชายหญิงตื่นกันมารับผลกัลปพฤกษ์เบียด
เสียดเขียดกัดกันเต็มตลอดในที่ที่จะรับทาน จะนับประมาณมิได้” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2538 : 47)

เมื่อคราวเกิดไข้ป่าระบาด พระองค์ทรง “...บำเพ็ญพระราชกุศลทรงศีล แล้วให้เจ้า
พนักงานซื้อสัตว์ที่จะถึงมรณภัย แล้วให้ปล่อยไปให้รอดชีวิตทุกวัน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก”
(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2538 : 136) ซึ่งการบำเพ็ญพระราชกุศลดังกล่าว จะส่งผลดีด้านการบำรุง
ขวัญและจิตใจราษฎรให้คลายจากความหวาดวิตกได้ในระดับหนึ่ง

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการ
สร้างพระพุทธรูป 2 พระองค์ อุทิศถวายสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช และสมเด็จพระบรมชนกนาถ
(รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2) พร้อมกับทรงประกาศให้เรียกนามแผ่นดินในรัชกาลที่ 1 ว่า พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แทนการเรียกว่า “แผ่นดินต้น” และให้เรียกนามแผ่นดินรัชกาลที่ 2
ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แทนการเรียกว่า “แผ่นดินกลาง” (เจ้าพระยาทิพากร
วงศ์. 2538 : 134)

ด้านการบำรุงศาสนสถาน ทรงให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ มากมาย อาทิ
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม และมีการจารึกตำราวิชาการต่าง ๆ รวมทั้งคำสอนตามผนังพระ

อุโบสถ ซึ่งถือเป็นการกระจายความรู้สู่ประชาชนโดยวิธีหนึ่ง การแสดงออกถึงพระราชศรัทธา ด้านการสร้างวัดวาอารามดังกล่าวนี้ แม้ในยามที่พระองค์ทรงพระประชวรหนัก ก็ยังทรงห่วงใยพระราชภารกิจที่ค้างไว้ ดังพระราชกระแสรับสั่งต่อพระยาศรีสุริยวงศ์ว่า

...ทุกวันนี้คิดสละห่วงใยหมด อาลัยอยู่แต่วัดวา สร้างไว้ใหญ่โต
หลายวัดที่ค้างอยู่ก็มี ถ้าชำรุดทรุดโทรมจะไม่มีผู้ช่วยทำนุบำรุง
เงินในพระคลังที่จับจ่ายใช้การแผ่นดินมีอยู่ 4 หมื่นชั่ง ขอสักหมื่น
1 เถิด ถ้าผู้ใดเป็นเจ้าของแผ่นดินแล้ว ให้ช่วยบอกแก่เขาขอเงินรายนี้ให้
ช่วยทำนุ บำรุงวัดที่ชำรุดและการวัดที่ยังค้างอยู่นั้นเสียให้แล้วด้วย...

(เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. 2538 : 152)

จะเห็นได้ว่า พระราชภารกิจด้านศาสนาของพระมหากษัตริย์ยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้น ล้วนแต่เป็นผลอันเกิดจากพระปรีชาสามารถ กอปรด้วยพระราชอุทิศสาคะของพระมหากษัตริย์ในแต่ละรัชกาลที่ทรงพยายามพัฒนาบ้านเมืองด้านต่างๆ ให้เจริญยิ่งขึ้น ก่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนด้วยพระเมตตาธรรมแห่ง “ธรรมราชา” อย่างแท้จริง

2.2 การปกครองข้าราชการสำนักและประชาชน

พระมหากษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ทรงจัดระเบียบบ้านเมือง โดยใช้หลักธรรมเป็นแนวทางควบคุมความประพฤติของข้าราชการสำนักและประชาชน เริ่มจากรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระองค์ทรงชำระกฎหมายตราสามดวง และตราพระราชกำหนดใหม่เพื่อให้ข้าราชการสำนักและประชาชนยึดเป็นหลักปฏิบัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพระราชกำหนดใหม่ พระองค์มีพระราชประสงค์ที่จะให้ข้าราชการสำนักและประชาชนละ เลิกเสพสุราเล่นเบี้ยบ่อน อันเป็นอบายมุขที่ก่อให้เกิดความโลภ ความหลง เนื่องจากการ “เสพสุราเล่นเบี้ยบ่อนเปนพาลทุจริต มิได้คิดเกรงบาป ลอบายบาปทุกขโทษในปัจจุบันก็มี ครั้นสิ้นชีวิตไปแล้วก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกนั้นช้านาน” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 199) จึงพระราชกำหนดเพิ่มโทษแก่ผู้ประพฤติดังวินัยนี้ว่า

ถ้าผู้ใดยังเล่นเบี้ยบ่อน ในสถานที่แห่งใดๆ ก็ดี มี
ผู้ร้องฟ้องว่ากล่าวพิจารณาเปนสัจจะให้ลงพระราชอาษาเขียน
สามยก เพิ่มโทษเข้าอีกจะสักกัถั่วไว้ที่หน้าผาก ฝ่ายนายบ่อนหัวเบี้ย

เป็นใจให้เข้าเหล้าและทอดรอง จะเอาตัวนายบ่อนหัวเบี้ยลงพระราช
อาชาเขี่ยน 30 ที่ตามโทษานุโทษ

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 199)

และ “ห้ามอย่าให้ผู้ใดคบหาชักชวนกันชนไก่ชนนกคุ้มชนนกกระทาชนนกศรีษณู แล
จับปลากัดพะนันกันเป็นอันขาดทีเดียว”(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 360-361) อันเป็นการ
สร้างเสริมคุณธรรมความเมตตากรุณาต่อสัตว์อีกด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงมีพระราชหฤทัยปรารถนาให้
มีความสมัครสามัคคีในหมู่ข้าราชการ ปราศจากการเบียดเบียนกันโดยโทสะ โมหะเป็นเหตุ จึงพระ
ราชกำหนดห้ามข้าราชการวิวาทกัน ดังความว่า

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า เจ้าพญาแลพญาพระหลวงขุนหมื่นพันทนาย
ฝ่ายทหารพลเรือนแลมหาดเล็กชาวที่ขอเฝ้าเข้าเฝ้าต่างต่างกรมฝ่าย
หน้าฝ่ายใน แลข้าหลวงกรมพระราชบวรสถานมงคลจะมีคดีแก่กัน
สิ่งใดให้ระงับดับโทสะ โมหะเสีย...ถ้าผู้ใดมิได้กระทำตามพระราช
กำหนดกฎหมายห้ามดังกล่าวมานี้ เกิดวิวาทคำสี่ชกตองฟันแทงกัน
ประการใดๆจะให้ลงพระราชอาชาเขี่ยนต้นเหตุสองยก พวกมิได้ลง
มือให้เขี่ยนถึงผู้ลงมือ แล้วปรับไหมตามบทพระอาชงการ

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 275)

พระองค์ทรงสั่งสอนข้าราชการ “อย่ากระทำให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินท่านได้รับความเดือด
ร้อน” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 83) ให้เป็นที่พึงแก่ราษฎร ปราศจากเบียดเบียน “แล
ชอบโดยยุติธรรม แลอย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ท่านผู้นั้นมีบำเหน็จบำรุงแผ่นดินพระเจ้า
อยู่หัวให้อำริญ” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 104) ทรงย้ำเตือนให้ข้าราชการสำนักทั้งหลาย
ประพฤติตนเป็นแบบอย่างที่ดี ตั้งมั่นในศีลธรรม ละเว้นจากอบายมุข หากมีผู้ละเมิด ก็เสมือนเป็น
กบฏต่อแผ่นดินพระองค์ ดังเนื้อความในพระไอยการหลวงว่า

ห้ามมิให้มุขมนตรีราชินิกุลขุนหมื่นหัวพันทั้งหลาย คบกันเสพ
สุราอย่าเมาสุบฝืนเที่ยวเล่นในกลางคืน เจริจากคิอันหมึชอบ อันผิด
จากพระราชกฤษฎีกา ถ้าผู้ใดมีฟังพระราชบัญญัติรื้อห้ามดังนี้ ท่าน

ว่าผู้^๕นั้นทรงคบคิดต่อแผ่นดิน

(กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 42-43)

นอกจากนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงปลูกฝังให้ “ข้าทูล
องค์ทั้งปวงผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนข้างหน้าข้างใน ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการนาปรชา
ราษฎรปฏิบัติตาม ให้อยู่ในทศกุตคามบทวิในยทั้งสิบประการ คือ กายกามสาม วัชจิกามสี่ มโน
กามสาม เป็นสิบประการ...” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5. 2506 : 315)

ครั้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระองค์ก็ทรงใช้กฎหมายฉบับเดิม
ที่ต่อเนื่องมาจากรัชกาลที่ 1 และทรงเพิ่มเติมกฎหมายบางส่วน เช่น กฎหมายห้ามพระบรมวงศานุ
วงศ์และขุนนาง รวบรวมช่องสุ่มผู้คนไว้เป็นกำลัง ให้แจ้งจำนวนและชื่อเลิกให้ทราบตามจริง ทั้งนี้
เนื่องจากปัญหาไพร่หลวงซึ่งมักหลบหนีไปอยู่ด้วยเจ้าเมืองกรมการหรือเจ้าต่างกรมที่นิยมออกมาตั้ง
กองเกลี้ยกล่อมราษฎรแล้วช่องสุ่มในป่า คอยปล้นทรัพย์สินราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนมาตั้ง
แต่สมัยรัชกาลที่ 1 (สุทธินิ จันทรรัตน์. 2530 : 55-56)

การกำหนดให้ข้าราชการยึดมั่นในทศกุตกรรมบทซึ่งเป็นสิ่งที่กระทำมาตั้งแต่สมัยพระ
บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็เป็นการส่งเสริมจิตสำนึกที่ดีงามแก่ข้าราชการ ช่วย
ควบคุมความประพฤติของกลุ่มบุคคลดังกล่าวให้ตั้งอยู่ในวินัยศีลเป็นพิเศษด้วย (สุภาพรรณ ณ
บางช้าง. 2536 : 98) กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับเอาพระ
ราชกำหนดสืบเนื่องจากสองรัชกาลแรกมาใช้ในการครองข้าราชการสำนักและประชาชนเช่นกัน

การปกครองกลุ่มข้าราชการและประชาชนโดยยึดหลักธรรมเป็นแนวทางในการตราพระราช
กำหนด กฎหมายของบ้านเมืองนี้ ล้วนแสดงว่าพระมหากษัตริย์ยุคต้นรัตน โกสินทร์ทรงพยายามก่อ
ประโยชน์แก่บ้านเมือง ความสงบสุขของบ้านเมืองนั้น ขึ้นอยู่กับศีลธรรมคุณธรรมของทุกฝ่ายที่
เกี่ยวข้อง นั่นคือ ผู้ปกครอง ข้าราชการและประชาชน เมื่อทุกฝ่ายต่างยึดมั่นในศีลและมีคุณธรรม
ต่อกันตามฐานะหน้าที่แล้ว สันติสุขย่อมเกิดขึ้นแก่ส่วนรวมนั่นเอง(สุเชาว์ พลอยชุม. ม.ป.ป. : 110)

3. แรงบันดาลใจของกวี

แรงบันดาลใจที่มีผลต่อการสร้างงานของกวีนี้ เกิดจากประสบการณ์ ค่านิยม ความเชื่อต่างๆ
ภายใต้อิทธิพลของสภาพสังคม ตัวอย่างของการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณคดีกับ
สังคมนี้ เห็นได้จากการบรรยายสภาพเมืองในวรรณคดีเรื่องอิเหนา แม้เป็นวรรณคดีที่มีเรื่อง
ราวเกี่ยวกับกษัตริย์ชา แต่สภาพเมืองที่ปรากฏในวรรณคดีก็คือ สถาปัตยกรรมไทยที่ปรากฏใน
พระบรมมหาราชวัง นั่นเอง ดังคำบรรยายว่า

อันลีพาราราชฐาน	กว้างใหญ่ไพศาลนักหนัก
เทเวศร์นฤมิตด้วยฤทธา	สนุกคั่งเมืองฟ้าสุตาลัย
มีปราสาททั้งสามตามฤดู	เสด็จอยู่โดยจินดาอัชฌาศัย
หลังคาฝาผนังนอกใน	แล้วไปด้วยโมราสีลาทอง
ภูเขาเงินรองฐานมีมารแบก	ยอดแทรกยอดใหญ่ไม้สิบสอง
แก้วไพฑูรย์ทำเป็นลำยอง	บัณฺฑชรองชัชวาลบานับ
พระปรัศว์ซ้ายขวาอาโถง	ห้องพระโรงรจนาหน้าหลัง
พระแท่นแก้วกุดันบัลลังก์	กางตั้งกึ่งเศวตฉัตรอยู่อัครา
	(อิเหนา. 2516 : 2)

ข้อความดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ความงดงาม อลังการของพระบรมมหาราชวังในสมัยนั้น ได้สร้างความประทับใจให้กว้างยิ่ง จึงถ่ายทอดความรู้สึกจากประสบการณ์และความประทับใจลงในผลงาน โดยกำหนดเป็นสภาพบ้านเมืองของตัวละครกษัตริย์

ดังนั้น การสร้างลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงเกิดขึ้นเพราะเหตุที่กวีเป็นหน่วยหนึ่งของสังคม และอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ บทบาทในการบริหารและพัฒนาประเทศด้านต่างๆ ย่อมทำให้กวีรู้สึกสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงเกิดความศรัทธาเลื่อมใสต่อพระองค์ เป็นแรงบันดาลใจที่ทำให้กวีได้ถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดที่เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ลงในงานวรรณคดี อาทิ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้สะท้อนความรู้สึกชื่นชมต่อบทบาทการปกครองโดยธรรมของพระราชนิพนธ์ ใน โคลงปราบดาภิเษกเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่า

ครองราชย์สุขสวัสดิ์เพียง	จักรพรรดิ
มุลมั่งสิริสมบัติ	ยิ่งหรรษา
ทรงจักรวรรดิวัตร	โดยทศ ธรรมพ่อ
ดับยุคเย็นโลกล้ำ	เลิศเหลือบุญขจร
บำเพ็ญภูมิโพธิพร้อม	ศีลทาน
สร้างกุฎิวิหาร	มากม้วน
สร้างพุทธปฏิมาญาณ	ขงยั้ง
สร้างปรีญติธรรมถ้วน	คู่คำศาสนา

(พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2530 : 33)

คุณพุ่ม กวีสมัยรัชกาลที่ 3 แต่งกลอนเพลงยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแสดงให้เห็นถึงความศรัทธา จงรักภักดีต่อพระองค์ว่า

คิดพระคุณมูลิกานราราช	บรมบาทพิตรอดิศร
ขอยศพระบทรินทร์เพียงดินดอน	ไหวสะท้อนถึงกระทั่งหลังอานนท์
ยังความดีหลายพระอิริยาบถ	ที่ทรงทศธรรม์เพ่งบำเพ็ญผล
ตั้งโรงงานการนิเวศน์เขตพูน	ทรงซึ่งกลบทจกบูชา
อุทิศแทนสังคีตเครื่องคีตลี	มโหรีบำเรอบาปศาสนา
เขียนลิลิตผนิดแน่นแผ่นศิลา	คำรายจดหมายถวายพระ
ทรงสร้างสมบรมโพธิจะโปรดสัตว์	หมายได้ตรัสปรมาศัทธาธิกะ
หกสิบบอสงไขยทะไวยะ	ขอพบพระศาสนาฝ่าธุลี

(ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. 2507 : 422-423)

นอกจากนี้ นายมี มหาเด็ก ก็กล่าวสรรเสริญพระเกียรติพระองค์เช่นเดียวกันว่า

หนึ่งเสนาข้าหลวงทั้งปวงหมด	พยุยศเป็นสง่ากล้าสนาม
ทั้งไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสิ้นทุกนาม	ก็มีความกรุณาทั้งธานี
มิให้ใครอุกอาจราชศักดิ์	ข่มเหงหักไพร่ฟ้าประชาหนี
พระอัยการบัญชาตติสังกัคมี	ไว้ตามที่พระกำหนดทศพิช
ทั้งคาถาบาเรียนที่เพียรเพิ่ม	ก็แต่งเดิมเสริมศักดิ์ให้ออกนิษฐ์
นิจกตรปัจจัยให้เป็นนิตย์	ทรงอุทิศศรัทธาทั้งดาปี ๑

(ประชุมเพลงยาว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. 2507 : 367)

แรงบันดาลใจอันเกิดจากความศรัทธา เลื่อมใสในการประกอบพระราชกรณียกิจขององค์พระมหากษัตริย์นี้ นอกจากสะท้อนถึงค่านิยมเกี่ยวกับ "ธรรมราชา" ของกวีแล้ว ยังแสดงออกถึงความสำนึกในพระกรุณาธิคุณต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งบ่งบอกอุปนิสัยของกวีที่มีความกตัญญูต่อองค์อุปถัมภกกวี และยังเป็นเสมือนการแสดงความปรารถนาของกวีที่จะได้มีพระมหากษัตริย์ผู้ทรงคุณธรรมเช่นที่กล่าวในเนื้องานด้วย

จากที่กล่าวมานี้ จึงเห็นได้ว่า การสร้างลักษณะความเป็น "ธรรมราชา" ในวรรณคดีไทย สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ล้วนเกิดปัจจัยทางค่านิยมเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ตามคติทางพุทธ

ศาสนา ปัจจย้านพระบรมราโชบายด้านการเมือง การปกครอง และปัจจย้านเกิดจากแรง
บันดาลใจของกวีอย่างเห็นได้ชัด

บทที่ 5

สรุปและอภิปรายผล

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น "ธรรมราชา" ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2352) โดยยึดหลักทศพิธราชธรรม และหลักธรรมจักรวรรดิวัตรเป็นเกณฑ์พิจารณาบทบาท พฤติกรรมของตัวละครกษัตริย์ และศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะความเป็น "ธรรมราชา" ในวรรณคดียุคดังกล่าว สามารถสรุปและอภิปรายได้ดังนี้

สรุปผลการศึกษาค้นคว้า

การพิจารณาบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครกษัตริย์ในวรรณคดียุคต้นรัตนโกสินทร์ โดยใช้หลักทศพิธราชธรรม และหลักธรรมจักรวรรดิวัตรเป็นเกณฑ์พิจารณาตามคติทางพุทธศาสนา พบว่าคุณธรรมที่แสดงถึงความเป็น "ธรรมราชา" ของกษัตริย์ส่วนใหญ่อยู่ในหลักทศพิธราชธรรม กล่าวคือ

การให้ หรือหลักธรรมทาน เป็นคุณธรรมที่ปรากฏจากบทบาทของกษัตริย์มากที่สุดและมักอยู่ในลักษณะการให้รางวัลแก่ขุนนางผู้มีความดีความชอบ เพื่อตอบแทนน้ำใจขุนนางที่ทำประโยชน์สนองต่อนโยบายของกษัตริย์ การให้เป็นแรงจูงใจผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชาให้เกิดความสำนึกในความเมตตา กรุณา ความศรัทธา และความจงรักภักดีต่อพระองค์ ซึ่ง นอกจากการให้ด้วยวัตถุ สิ่งของแล้ว การเลื่อนยศ ตำแหน่งทางหน้าที่ราชการของขุนนางให้สูงขึ้น ก็จัดเป็นการให้ในรูปแบบหนึ่ง เช่น พระรามเลื่อนตำแหน่งให้หนุมานเป็นพระยานุชิต ครองเมืองนพบุรี พระพันวษาเลื่อนตำแหน่งขุนแผนเป็นพระกาญจนบุรี เป็นต้น และยังรวมถึงการให้อภัยหรืออภัยทานด้วย คุณธรรมประการนี้แม้จะแสดงออกได้หลายลักษณะ แต่ก็เกิดจากพื้นฐานของความเมตตา กรุณาเช่นเดียวกัน ผลโดยตรงของคุณธรรมดังกล่าวจะทำให้ผู้อยู่ภายใต้บังคับบัญชามีความสุขทั้งทางกายและทางใจ ในขณะที่ผลโดยอ้อมคือความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

ความซื่อตรง หรือหลักธรรมอาชวะ เป็นคุณธรรมอีกประการหนึ่งที่ปรากฏในบทบาทของตัวละครกษัตริย์เป็นส่วนมาก ความซื่อตรงนี้ได้แก่ ความซื่อตรงต่อหน้าที่ ความซื่อตรงต่อวาจา คือการรักษาคำพูด อาทิ ท้าวทศรถรักษาสัจวาจาต่อนางไภยเกศี คุณธรรมประการนี้จะแสดงถึงคุณธรรมอีกประการหนึ่งที่ซ่อนอยู่ในคุณลักษณะของกษัตริย์ในวรรณคดี คือ ความมุ่งมั่นต่อราชกิจ หรือหลักธรรมตปะ อันแสดงถึงความเป็นผู้มีจิตใจอันแน่วแน่ มั่นคง และเกี่ยวพันให้ "ธรรมราชา" เป็นที่เคารพ ยกย่องของผู้อื่น

ความอ่อนโยน หรือ **หลักธรรมมัททวะ** คุณลักษณะนี้ปรากฏในลักษณะความเป็นผู้มีปิยวาจา คือ การมีวาจาสุภาพ อ่อนหวาน เป็นมิตรไมตรีต่อผู้อื่น แสดงถึงลักษณะทางกายของตัวละครว่าเป็นผู้มีความเรียบร้อย สุขุม ปราศจากความแข็งกระด้าง คุณธรรมข้อนี้เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการสร้างสัมพันธภาพระหว่างตัวละคร ก่อให้เกิดความสามัคคีและความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมือง

ความมุ่งมั่นต่อการประกอบราชกิจ คือ หลักธรรมตปะ ปรากฏจากการแสดงบทบาทหน้าที่ด้านการบริหารราชการทั่วไป เช่น พระพันวษาที่ "ทรงดำริราชการงานเวียงชัย จนประทมหลับไปในราตรี" เป็นต้น คุณธรรมข้อนี้มีความเชื่อมโยงกับหลักธรรมอาชวะคือความซื่อตรงอีกด้วย

ความไม่หวั่นไหวต่อสิ่งเร้าอันจะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรม เป็นคุณธรรมที่ก่อปรด้วยคามมีสติ รู้จักยับยั้งภาวะทางอารมณ์ แสดงถึงความเป็นผู้มีเหตุผล รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น เช่น บทบาทของท้าวพรหมหัตถ์ จากเรื่องกาจกลอนสุภาพ บทบาทของท้าวธรรมีก จากบทละครนอกเรื่องไชยเชษฐา เป็นต้น คุณธรรมประการนี้เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่เชื่อมโยงไปสู่ธรรมอวิหิงสา คือความไม่เบียดเบียน ตลอดจนเป็นเหตุแห่งการระงับความโลภ โกรธ หลง ของ "ธรรมราชา" ด้วย

คุณธรรมทั้งห้าประการดังกล่าวมานี้ เป็นคุณลักษณะของ "ธรรมราชา" ในวรรณคดีที่ปรากฏเป็นลักษณะเด่นของตัวละครกษัตริย์มากที่สุด ส่วนคุณธรรมที่ไม่ค่อยปรากฏเป็นลักษณะเด่นของตัวละครกษัตริย์ ได้แก่ ศีล การบริจาค การไม่เบียดเบียน ความไม่โกรธ และความอดทน เหล่านี้เป็นคุณธรรมปรากฏอยู่ในลักษณะเด่นของตัวละครกษัตริย์เป็นส่วนน้อย แต่จะเป็นธรรมที่ปรากฏซ่อนอยู่ในคุณธรรมหลัก เกี่ยวโยงไปถึงธรรมข้ออื่นๆ โดยไม่แยกขาดจากกัน ทั้งนี้เนื่องจากเนื้อหาของทศพิธราชธรรมนั้นมีลักษณะธรรมที่เชื่อมโยงกับหลักธรรมอื่นๆ ช่วยให้ความเป็น "ธรรมราชา" ของกษัตริย์ในวรรณคดีเด่นชัดยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม คุณธรรมของกษัตริย์ในวรรณคดี มีความสอดคล้องกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรโดยตรงน้อยกว่าทศพิธราชธรรม แต่ในส่วนที่มีความสอดคล้องมากที่สุด คือ หลักธรรมจักรวรรดิวัตร ข้อ 1 ว่าด้วยการอนุเคราะห์ เกื้อกูลคนภายในและคนภายนอกให้มีความสุข ซึ่งเป็นธรรมที่มีลักษณะเชื่อมโยงกับหลักธรรมทานในทศพิธราชธรรม สาเหตุที่คุณธรรมของตัวละครกษัตริย์มีความสอดคล้องกับหลักธรรมจักรวรรดิวัตรในปริมาณน้อย น่าจะเกิดจากลักษณะของหลักธรรมจักรวรรดิวัตรที่เน้นกิจเฉพาะของกษัตริย์เป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น จึงแสดงให้เห็นว่า "ธรรมราชา" ที่ปรากฏในวรรณคดีจากความคิดของกวีนั้น คือ "ธรรมราชา" ผู้ตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรมโดยแท้

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะความเป็น "ธรรมราชา" ในวรรณคดีไทยยุคนี้

1. **ค่านิยมเกี่ยวกับลักษณะความเป็น "ธรรมราชา"** ทั้งนี้ เนื่องจากสังคมไทยเป็น สังคมพุทธศาสนา คติทางพุทธศาสนากำหนดไว้ว่า "ธรรมราชา" คือกษัตริย์ผู้ทรงธรรม ใช้อำนาจ ในการปกครองโดยธรรม ธรรมปฏิบัติสำหรับ "ธรรมราชา" นั้นพระพุทธรองค์ทรงบัญญัติไว้ในพระ ไตรปิฎกอาทิ หลักทศพิธราชธรรม หลักธรรมจักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัตถุ และธรรมอื่นๆ สำหรับสังคมไทยนั้น "ธรรมราชา" คือกษัตริย์ผู้ยึดมั่นในทศพิธราชธรรม เป็นคตินิยมที่ปรากฏ ในสังคมไทยมาช้านาน ดังนั้นกวีซึ่งเป็นหน่วยหนึ่งของสังคมก็ย่อมได้รับการปลูกฝังความคิดนี้ ด้วยเช่นกัน

2. **พระบรมราโชบายด้านการเมือง การปกครอง** เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่มี อิทธิพลต่อการสร้างบทบาทของตัวละครกษัตริย์ในวรรณคดี ทั้งนี้ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ทรง นำอุดมการณ์ "ธรรมราชา" มาใช้เป็นหลักการบริหารรัฐ และยังทรงเป็นองค์อุปถัมภ์กวีราชสำนัก พระราชกรณียกิจด้านต่างๆ ของพระองค์ทั้งทางด้านศาสนา รวมถึงด้านการปกครองข้าราชการ และประชาชน ย่อมส่งผลให้กวีเกิดความประทับใจ จึงได้ถ่ายทอดคุณลักษณะ และวัตรปฏิบัติ ต่างๆ แห่งองค์พระมหากษัตริย์ไว้ในบทบาทของตัวละครกษัตริย์ในวรรณคดี

3. **แรงบันดาลใจของกวี** เกิดจากความรู้สึกรักศรัทธาอย่างแรงกล้าในสถาบันพระมหา กษัตริย์ ทำให้กวีแรงบันดาลใจในการสร้างวรรณคดี ซึ่งมีส่วนสะท้อนถึงคุณลักษณะขององค์พระ มหากษัตริย์นั้นลงในเนื้อหา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงค่านิยมของกวีเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์อีกด้วย

อภิปรายผลการศึกษาค้นคว้า

ลักษณะความเป็น "ธรรมราชา" ที่ปรากฏในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากจะแสดงถึงค่านิยมของกวี รวมถึงค่านิยมของสังคมไทยเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ผู้ยึดมั่นใน ธรรมแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นว่าหลักธรรมทางพุทธศาสนานั้นมีความสำคัญและสัมพันธ์กับรากฐาน ของการเมือง การปกครองอย่างยิ่ง

ข้อสังเกตเกี่ยวกับบทบาทและการกระทำของ "ธรรมราชา" ในวรรณคดี ซึ่งส่วนใหญ่มี ลักษณะที่ตรงกับหลักทศพิธราชธรรม ข้อการให้ ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความมุ่งมั่นต่อการ ประกอบราชกิจ และความไม่หวั่นไหวต่อสิ่งเร้าอันจะทำให้ปราศจากความเที่ยงธรรมนั้น เมื่อ พิจารณาแล้วพบว่า คุณธรรมทั้งห้าประการนี้ สอดคล้องกับลักษณะส่วนใหญ่ของคนไทย ได้แก่

ความอ่อนโยน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ใจบุญ มักทำบุญให้ทาน มีความซื่อสัตย์ เป็นต้น

ความสอดคล้องดังกล่าวน่าจะเป็นสาเหตุหนึ่งที่ผลักดันให้การสร้างบทบาทและพฤติกรรมของตัวละครกษัตริย์ มีลักษณะที่เน้นถึงหลักธรรมทศพิธทั้งห้าประการดังกล่าว นอกจากนี้ยังเป็นแบบอย่างที่ดีต่อการปฏิบัติตนของคนในสังคม และสวมรับกับหลักศีลธรรมพื้นฐาน อาทิ การห้ามลักทรัพย์ ห้ามพวดยศ ห้ามประพฤติดุคในกาม เหล่านี้ต้องอาศัยคุณธรรมความซื่อสัตย์ เป็นต้น สำหรับข้อสังเกตเกี่ยวกับการปรากฏหลักธรรมที่ว่าด้วยการประพฤติดุคทั้งกาย ใจ ความเสียสละ ความไม่โกรธ การไม่เบียดเบียนผู้อื่น ความอดทนเป็นประเด็นหลักในส่วนน้อยนั้น น่าจะมีสาเหตุมาจากลักษณะของหลักธรรมซึ่งต้องใช้ความพยายามในการปฏิบัติ และก็ต้องสร้างเหตุการณ์เพื่อให้ตัวละครกษัตริย์ได้แสดงคุณธรรมประเด็นดังกล่าว เช่น ความไม่โกรธ ความอดทน การไม่เบียดเบียน เป็นต้น คุณธรรมเหล่านี้จึงมักปรากฏซ่อนอยู่ในหลักธรรมที่หยิบยกขึ้นเป็นประเด็นหลัก ในที่นี้ รวมถึงหลักธรรมจักรวรรดิวัตร ซึ่งยากแก่การปฏิบัติในความเป็นจริง และไม่เป็นที่กล่าวอ้างถึงเท่าเทียมกับหลักทศพิธราชธรรมอีกด้วย

การแสดงลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ในวรรณคดีไทยยุคนี้ ไม่เพียงแต่จะช่วยปลูกฝังสร้างเสริมภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ให้สอดคล้องกับคตินิยมของสังคมไทยเท่านั้น แต่ยังสะท้อนถึงวิสัยทัศน์ขององค์พระมหากษัตริย์ ที่จะใช้วรรณคดีเป็นสื่อสนับสนุนฐานะความเป็น “ธรรมราชา” ของพระองค์ให้เด่นชัดยิ่งขึ้น โดยเฉพาะวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของราชวงศ์จักรี ก่อปรกับภาวะทางสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน พระมหากษัตริย์จึงน่าจะพยายามใช้วิธีดึงดูดใจข้าราชการ ประชาชน ให้เกิดความศรัทธาต่อพระองค์

นอกจากนี้ ผลสะท้อนจากการปรากฏ ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ในวรรณคดี ยังหมายถึงการแสดงความกตัญญูตบเทวาต่อองค์อุปถัมภ์ของกวีด้วย

ข้อเสนอแนะ

ควรศึกษาแนวความคิดแบบประชาธิปไตยในวรรณคดีประโลมโลกสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นอย่างจริงจัง เนื่องจากการนำอุดมการณ์ธรรมราชามาใช้ในการบริหารรัฐนั้น นับเป็นจุดเริ่มต้นของความคิดแบบประชาธิปไตยในสังคมยุครัตนโกสินทร์

บรรณานุกรม
๑

บรรณานุกรม

- กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1-2. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2537
- _____ เล่ม 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.
- _____ เล่ม 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.
- _____ เล่ม 5. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506.
- เกษม ประสมพงษ์. แนวพระบรมราโชบายทางการเมืองและการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2325-2352. ปริญญานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2527. อัดสำเนา.
- ✓ คีฤทธิ ปราโมช, ม.ร.ว. ธรรมแห่งอริยะ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2537.
- _____. "สถาบันพระมหากษัตริย์," ใน ลักษณะไทย. หน้า 24-43. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- _____. "สังคมไทย," ใน ลักษณะไทย. หน้า 2-23. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- จันทร์ฉาย ภักธนิคม. รายงานการวิจัยการศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา. กรุงเทพฯ : คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2528.
- จิตร ภูมิศักดิ์. บทวิเคราะห์หมรดกวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สยาม, 2537.
- ✓ ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. "คติเรื่องพุทธราชาในวรรณคดีไทย," ใน เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องยอยศธรรมิกราช. หน้า 57-72. กรุงเทพฯ : อักษรสมัยการพิมพ์, 2538.
- ✓ ชลธิรา กลัดอยู่. "ไตรภูมิพระร่วงรากฐานทางอุดมการณ์ทางการเมืองไทย," ใน วรรณคดีของปวงชน. หน้า 20-63. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2519.
- ✓ ✓ ชัยอนันต์ สมุทวณิช. "ความคิดทางการเมืองเรื่องธรรมราชาและทศพิธราชธรรม," ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์เกษม อุทยานิน. มปท., 2519.
- ✓ ✓ ไชย ฦ พล. การปกครองของพระพุทธเจ้าระบอบธรรมาธิปไตย. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย, 2537.
- ✓ ✓ เซร์เวส นิโกลาส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2506.
- ✓ ✓ ณรงค์ พ่วงพิศ. การเมืองไทย ความเปลี่ยนแปลงจากอดีตสู่ปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530.
- ✓ ✓ ดวงมน จิตรจันงค์. คุณค่าและลักษณะเด่นของวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2352). วิทยานิพนธ์ อ.ด. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534. อัดสำเนา.

- ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คำแปลจากเทววิงศ์ พงสาวดารเมืองศรี
บุญไชย. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : บรรณกิจเทรดดิ้ง , 2516.
- ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถ
เลขา เล่ม 2 ตอน 1. กรุงเทพฯ : อักษรนิติ , 2494.
- _____. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 . กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ,
2505.
- ตำนานมูลศาสนา. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์ , 2519.
- ทิพากรวงศ์ , เจ้าพระยา. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 6.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา , 2531.
- _____. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , 2504.
- _____. พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ : อมรินทร์
พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด(มหาชน) , 2538.
- ✓ ทศนิยม สีนสกุล. จักรพรรดิราชย์ในคดีอินเดีย. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหา
วิทยาลัย , 2518. อัดสำเนา.
- เทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี , สมเด็จพระ. ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท. วิทยานิพนธ์
อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2524. อัดสำเนา.
- เทพเวที , พระ. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ : ด้าน
สุทธาการพิมพ์ , 2531.
- ✓ ธรรมปรีชา , พระยา. ไตรภูมิโลกวินิจจยถกถา ฉบับที่ 2. (ไตรภูมิฉบับหลวง). กรุงเทพฯ : โรง
พิมพ์คุรุสภา , 2520.
- ธิดา สาระยา. รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ. กรุงเทพฯ :
ด้านสุทธาการพิมพ์ , 2537.
- นรินทรเทวี , กรมหลวง. จดหมายเหตุความทรงจำ : เอกสารทางประวัติศาสตร์ บันทึกเรื่องราว
ตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยา เมื่อพ.ศ. 2310 จนถึงรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2381. ม.ป.ท. , 2516.
- นายมี มหาเดเล็ก. กลอนเพลงยาวสรรเสริญพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.
กรุงเทพฯ : อมรินทร์พรินต์ติ้ง กรุ๊ป , 2530.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงสาวดารอยุธยา. กรุงเทพฯ : สำนัก
พิมพ์บรรณกิจ , 2523.
- _____. ปากไก่และใบเรือ ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์วรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์. พิมพ์
ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พรินต์ติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) , 2538.

- ✓ นิรมล ทัพเวช. การวิเคราะห์เชิงปรัชญาในไตรภูมิพระร่วง. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2524. อัดสำเนา.
- ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. ถิลิตตะเลงพ่าย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง จำกัด (มหาชน) , 2539.
- ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : คลังวิทยา, 2507.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 61. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ชวนพิมพ์ , 2515.
- ✓ ปรีชา ช่างขวัญเย็น. ความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2538.
- _____. ความคิดทางการเมืองในพระไตรปิฎก. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2534.
- ✓ เพลียง พิพัฒน์ชัย. การเมือง การปกครองไทย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ปทุมวัน , ม.ป.ป.
- ✓ พญาภิไท. ไตรภูมิภคหรือไตรภูมิพระร่วง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , 2535.
- พระคลัง(หน), เจ้าพระยา. วรรณคดีเจ้าพระยาพระคลัง(หน). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา , 2515.
- พระราชปณิธานในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3 เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , 2513.
- ✓ จักรพรรดิพงศ์(จาด), พระ. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม)กับพระเจ้าจักรพรรดิพงศ์(จาด). กรุงเทพฯ : คลังวิทยา , 2507.
- ✓ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง เล่มที่ 11. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา , 2514.
- _____ เล่มที่ 20 - 22. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา , 2514.
- _____ เล่มที่ 27. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา , 2514.
- พลศักดิ์ จิรไกรศิริ. การเมืองกับพุทธธรรม. กรุงเทพฯ : สยามบรรณาการพิมพ์ , 2529.
- พลับพลึง มูลศิลป์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น. กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร , 2522.
- พิทยลาภพฤฒิยากร , พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. “ประวัติพุทธศาสนาในสยาม,” ใน อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร. ม.ป.ท. , 2517.
- ✓ พิสง ธรรมพันทา. สังคมวิทยาเบื้องต้น. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์ , 2523.
- ✓ พุทธทาสภิกขุ. ทศพิชราชธรรม. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา , 2537.
- ✓ _____. ธรรมบรรยายชุดทศพิชราชธรรม. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหมิตร , 2531.

- พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก , พระบาทสมเด็จพระ. บทละครเรื่องรามเกียรติ์ เล่ม 1 - 4. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , 2494.
- _____. บทละครเรื่องอุณรุท. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แพรวพิตยา , 2515.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย , พระบาทสมเด็จพระ. อิเหนา. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงสาส์น , 2516.
- พุทธเลิศหล้านภาลัย , พระบาทสมเด็จพระ. บทละครนอกรวม 6 เรื่อง. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ประจักษ์วิทยา , 2513.
- ไพรัตน์ จันทร์จิต. ความคิดใหม่ทางการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325 - 2394). ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร , 2528. อุดลำนนา.
- ✓ มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. “พระมหากษัตริย์ราช,” ใน หนังสือที่ระลึกวันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. หน้า 21-23. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร , 2538.
- ราชনীติ - ธรรมนิติ. กรุงเทพฯ : สหธรรมิก จำกัด , 2535.
- ราชวรมณี , พระ. พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ : เคล็ดไทย , 2526.
- วิชาญ สว่างพงษ์. วิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์(ช่วงสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3) ปริญญาโท กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร , 2528. อุดลำนนา.
- ศิลปากร , กรม. คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงสาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา , 2507.
- _____. จารึกสมัยสุโขทัย. ม.ป.ท. , 2527.
- _____. วรรณคดีขนบรี เล่ม 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทยจำกัด , 2523.
- ✓ ศักดิ์ศรี เข้มแน่นดา. “วรรณคดีไทยในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและวิถีชีวิตไทย,” ใน ภาษาและวรรณคดี. พิเศษ (8) : 28 - 35 ; สิงหาคม - ธันวาคม , 2534.
- ✓ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. ความคิดทางการเมืองไทย. กรุงเทพฯ : บรรณกิจ , 2523.
- สมพร สิงห์โต. รามเกียรติ์ : การศึกษาเชิงวิเคราะห์และเปรียบเทียบ. ม.ป.ท. : ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา , ม.ป.ป.

- ✓ สายชล วรรณรัตน์. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จุฬา(พ.ศ. 2325 - 2352). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525. อัดสำเนา.
- ✓ สันตังกูโรภิกขุ. “พระพุทธศาสนากับสังคมไทย,” ใน วารสาร พ.ส.ถ. ฉบับที่ 71 : 31 - 35 ; เมษายน-พฤษภาคม 2521.
- ✓ สุชีพ ปุญญานุภาพ และปรีชา หงษ์ไกรเลิศ. “บทนำ: รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์,” ใน รัฐศาสตร์ตามแนวพุทธศาสตร์. หน้า 1 - 7. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ , 2526.
- ✓ สุนทร ณ รังษี. “ทัศนะทางศีลธรรมของพระพุทธศาสนา,” วารสาร พ.ส.ถ. ฉบับที่ 82 - 83 : 90 - 99; เมษายน - พฤษภาคม. 2522.
- สุนทรภู์. นิทานคำกลอนสุนทรภู์เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2515.
- _____. พระอภัยมณี. พิมพ์ครั้งที่ 14. กรุงเทพฯ : บรรณาการ , 2517.
- สุทธินิ จันทรรัตน์. พระบรมราโชบายทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2530. อัดสำเนา.
- ✓ สวคนธ์ จงตระกูล. กษัตริย์ในวรรณคดีไทย. วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2513.
- สุรพงษ์ โสธนะเสถียร. รวมเกียรติ์ การแปลความหมายทางการเมือง. วิทยานิพนธ์ ร.ด. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , 2526. อัดสำเนา.
- ✓ สุรี ทวีอุดมทรัพย์. “คติความเชื่อเกี่ยวกับสถานภาพกษัตริย์ ภาพสะท้อนจากวรรณคดีสมัยอยุธยา,” วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. 11 (1) : 79 - 85 ; 2531.
- สุเชาว์ พลอยชุม. รายงานการวิจัยเรื่องการส่งเสริมพระพุทธศาสนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ : ภาควิชาปรัชญาและศาสนา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ม.ป.ป.
- สุนทร ชุตินทรานนท์. บุเรงนองกะยอคตินนรธา กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) , 2538.
- เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน. พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ : บรรณาการ , 2513.
- โสภณคณาภรณ์, พระ. พุทธศาสตร์ปริทัศน์. กรุงเทพฯ : สภาการศึกษา มหามกุฏราชวิทยาลัย , 2522.
- อกิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416) กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ , 2518.

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นางสาวฉัฐรินทร์ โพธิ์ศิริ
เกิดวันที่ 5 เดือนมีนาคม พุทธศักราช 2511
สถานที่เกิด เขตพญาไท กรุงเทพมหานคร
สถานที่อยู่ปัจจุบัน บ้านเลขที่ 2779 หมู่ 11 ตำบลสำโรงเหนือ
อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ 10270
ตำแหน่งหน้าที่การงานปัจจุบัน อาจารย์ 1 ระดับ 4
สถานที่ทำงานปัจจุบัน โรงเรียนนางแคดวังชมภูวิทยา รัชมังคลาภิเษก
อำเภอหนองบัวแดง จังหวัดชัยภูมิ 36210

ประวัติการศึกษา

พ.ศ. 2529 มัธยมศึกษาปีที่ 6 (สายสามัญทั่วไป) จากโรงเรียน
คำเขื่อนแก้วชนูปถัมภ์ อำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร
พ.ศ. 2533 ค.บ. วิชาเอกภาษาไทย วิชาโทศิลปะ จากวิทยาลัยครูพระนคร
พ.ศ. 2542 ศศ.ม. (ภาษาไทย สายวรรณคดี)
จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

การวิเคราะห์ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-23๗4)

บทคัดย่อ
ของ
นัฏรินทร์ โพธิ์ศิริ

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย
มีนาคม 2542

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีช่วงสมัยดังกล่าว

ผลการศึกษาพบว่า คุณสมบัติของกษัตริย์ที่มีลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ยุคนี้ประกอบด้วยหลักแห่งทศพิธราชธรรม ได้แก่ การให้ ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ความมุ่งมั่น ประกอบกิจ ความเที่ยงธรรม เป็นประเด็นสำคัญ คุณลักษณะเหล่านี้มีคุณสมบัติที่เชื่อมโยงและครอบคลุมหลักธรรมอื่นๆในทศพิธราชธรรม นอกจากนี้ยังประกอบด้วยหลักธรรมจักรวรรดิวัตร คือการอนุเคราะห์ เกื้อกูลคนภายในและคนภายนอกราชสำนักให้มีความสุข เป็นส่วนใหญ่ ซึ่งคุณลักษณะของหลักธรรมจักรวรรดิวัตรนี้ ยังมีคุณสมบัติเกี่ยวข้องกับหลักแห่งทศพิธราชธรรมอีกด้วย

ลักษณะความเป็น “ธรรมราชา” ของกษัตริย์ในวรรณคดีไทยนี้ เกิดจากปัจจัยทางด้านค่านิยมเกี่ยวกับความเป็น “ธรรมราชา” ตามแนวทางพุทธศาสนา และตามแนววิถีชีวิตไทย ปัจจัยทางด้านพระบรมราชาบายเกี่ยวกับการปกครองของพระมหากษัตริย์ทางด้านศาสนจักร และการปกครองข้าราชการสำนักและประชาชน ปัจจัยจากแรงบันดาลใจของกวีที่เกิดจากความเลื่อมใส ศรัทธาต่อสถาบันพระมหากษัตริย์

**AN ANALYSIS OF THE KING "DHAMMARAJA" IN EARLY RATTANAKOSIN
THAI LITERATURE [B.E. 2325-2394]**

AN ABSTRACT

BY

CHATTHARIN BHOSIRI

**Presented in partial fulfillment of the requirements for the
Master of Arts degree in Thai
at Srinakharinwirot University
March 1999**

The aims of this study are to investigate the king “Dhammaraja” in Thai literature and factor on “Dhammaraja” in early Rattanakosin.

The results reveal that attribute of king with “Dhammaraja” in that time is based on the principle of “Thotsapithrajadhamma” or ten conducts of good king to perform. They are the provision honesty, courteousness, attention on performance, and justice. These factors are related to other Dhammaraja of principle of “Thotsapithrajadhamma”. Furthermore, it is also based on principle of “Cakkavattivatta” which provide happiness to all people. This Dhamma principle is directly related to the principle of “Thotsapithrajadhamma”

The king “Dhammaraja” in early Rattanakosin Thai literature is influenced by “Dhammaraja” in Buddhism and Thai way of life. They were two factor. The first one is the king’s policy on religions sphere, courtier and people, and the second one is the poet inspiration which arise from faith and hope on king.